

Е. В. Мещеряков

ОРГАНИЗАЦИЯ МИЛИЦИИ УКРАИНСКОЙ ССР в 1920–начале 1921 гг.

В рассматриваемый период в милиции УССР действовал принцип двойного подчинения: милиция находилась в ведении местных органов власти и при этом являясь составной частью системы органов Народного Комиссариата Внутренних Дел УССР (статус НКВД был закреплен Конституцией УССР от 10 марта 1919 г. [6, с. 6.]). Действовавший на правах исполнительного аппарата президиума ВУЦИК [7, ф. 5, оп. 1, д. 462, л. 37; 4, с. 128], кроме охраны революционного порядка, НКВД осуществлял организацию и наблюдение за деятельностью местных органов управления, контроль за исполнением декретов, постановлений и распоряжений центральной и местной власти административного характера, наблюдение за организацией и деятельностью комнезамов, руководство организацией и развитием коммунального хозяйства [7, ф. 5, оп. 1, д. 462, л. 29].

На правах отдела в НКВД входило Главное Управление Советской рабоче-крестьянской милиции (иначе — Главмилиция), учрежденное 30 марта 1920 г. постановлением НКВД [7, ф. 5, оп. 1, д. 462, л. 1, 13, 29а; 4, с. 128]. Главмилиция осуществляла общее руководство деятельностью всех видов милиции, работу по укреплению дисциплины, предоставление властным структурам отчетов о деятельности милиции, контроль за снабжением, занималась организацией специальных курсов обучения и повышения квалификации, руководством политической и культурно-просветительской работой в милиции [7, ф. 6, оп. 1, д. 1184, л. 3].

На 1920 г. Главное управление состояло из одиннадцати отделов: общей милиции, уездно-городской милиции, промышленной милиции, железнодорожной милиции, водной милиции, уголовного розыска, политического, секретно-оперативного, секретариата, инспекторского и снабжения [7, ф. 6, оп. 1, д. 1184, л. 4]. Главному управлению подчинялись губернские, уездные, городские, волостные и сельские органы милиции (структура аппарата соответствовала принципу административно-территориального деления республики), которые являлись подотделами исполнительных комитетов местных советов. Губернские и уездные управления милиции строились по той же схеме, что и Главное управление — так же состояли из 11 отделов [7, ф. 5, оп. 1, д. 462, л. 37–38]. Описанный структурный принцип закреплялся Положением «О рабоче-крестьянской милиции» от 14 сентября 1920 г. [6].

Как мы видим из структуры Главного и местных управлений, каждым видом милиции заведовал определенный отдел — существовали отделы общей, железнодорожной, водной, промышленной милиции, уго-

ловного розыска (розыскной милиции). О видах милиции следует рассказать подробнее.

Общая (или наружная) милиция охраняла порядок в общественных местах, следила за исполнением декретов, законов и постановлений органов советской власти, занималась оповещением населения о новых распоряжениях органов власти, а также выдачей удостоверений личности, справок, свидетельств, вела учет населения.

Согласно «Инструкции по организации советской рабоче-крестьянской милиции» — Циркуляр НКВД УССР (март 1919 г.) [2; 4, с. 108–111; 5, с. 59–67], к «предметам ведения» общей милиции относились: «предупреждение и пресечение правонарушений, в том числе несоблюдения декретов и распоряжений органов власти, своевременное оповещение населения о распоряжениях органов власти, всяческое содействие органам власти, составление актов и протоколов о преступлениях и происшествиях, наблюдение за выполнением санитарных норм, наблюдение за учетом и распределением, обеспечение порядка в общественных местах, надзор за движением, оказание помощи при несчастных случаях, принятие мер безопасности во время стихийных бедствий, выдача удостоверений личности, трудовых книжек, справок и т. д., привлечение граждан для оказания помощи при народных бедствиях, частично проведение дознания по уголовным преступлениям, содействие в вопросах исполнения приговоров» [2; 4, с. 110].

К задачам общей милиции также относилось содействие уголовному розыску при производстве обысков, задержания, наблюдения и дознания по уголовным делам под руководством народных судей и следователей, представление суду обвиняемых, взятых под стражу, приведение в исполнение судебных приговоров, вызов к явке на суд, вручение судебных повесток, хранение вещественных доказательств до передачи их судебным властям [2; 5, с. 64–65].

Промышленная милиция занималась исключительно охраной предприятий и учреждений, обеспечивала общественный порядок на территории этих учреждений. Формировалась промышленная милиция на договорных началах и пользовалась всеми правами и обязанностями общей милиции.

Несколько слов о транспортной (речной и железнодорожной) милиции. До марта 1919 г. общественный порядок на железнодорожном и водном транспорте поддерживался силами самих ведомств и составлял часть их обязанностей. Учреждались отряды вооруженной железнодорожной охраны, состоящие из работников железной дороги. Такая же охрана была организована и на водном транспорте. Однако ни железнодорожное, ни водное ведомства, основной задачей которых было обеспечение нормальной работы транспорта, не могли на должном уровне организовать охрану путей сообщения. Это и привело к передаче функций охраны общественного порядка на транспорте Народному комиссариату внут-

ренних дел и созданию с этой целью аппарата железнодорожной и водной милиции [6, с. 19].

Железнодорожная милиция была учреждена постановлением СНК УССР от 29 июня 1919 г. «Об организации железнодорожной милиции» и занималась борьбой с преступностью на станциях и железнодорожных путях, охраной порядка, надзором за очисткой путей, оказанием помощи при крушениях и стихийных бедствиях и препровождением арестованных к месту назначения [4, с. 118–120; 5, с. 83–88]. Управления железнодорожной милиции организовывались при Управлениях каждой железной дорогой, на линиях были организованы районные управления. Подчинялись они общему руководству НКВД, финансировались на основании смет, утвержденных и аккредитованных НКВД [6, с. 20–21; 5, с. 88].

Речная милиция занималась охраной порядка на набережных, пристанях, пассажирских пароходах, осуществляла охрану судов и водных сооружений. Организация управлений и финансирования аналогична железнодорожной милиции [7, ф. 5, оп. 1, д. 115, л. 59].

Так же, как и промышленная милиция, транспортная милиция пользовалась всеми правами и обязанностями общей. Постановлением СНК УССР «О железнодорожной и водной милиции» от 5 июня 1921 г. правовой статус транспортной милиции был закреплён вторично. Согласно этому постановлению учреждались железнодорожная милиция и речная (водная) милиция. Закреплялось, что железнодорожная и водная милиция пользуются всеми правами и обязанностями общей, занимаются охраной порядка, имущества и грузов на железнодорожных (водных) путях сообщений, охраной станций от бандитских формирований и мобилизацией населения для очистки путей [4, с. 161–162].

И в заключение несколько слов об уголовном розыске. Постановлением СНК УССР от 15 апреля 1919 г. «Об организации судебно-уголовного розыска» из общей милиции были выделены судебно-уголовная милиция и судебно-уголовный розыск. 11 мая 1919 г. было введено в действие ранее разработанное и принятое Народным комиссариатом юстиции «Положение об органах уголовного розыска и судебно-уголовной милиции», ставшее правовой основой их организации и деятельности [6, с. 17]. До весны 1920 г. уголовный розыск находился в ведении Народного комиссариата юстиции и представлял собой судебно-уголовные отделы при органах милиции [3, ф. р-563, оп. 4, д. 1, 15; 4, с. 112, 116]. Затем 3 апреля 1920 г. постановлением СНК УССР розыск был организован в виде отделений при управлениях милиции (при Главном управлении милиции НКВД для управления и руководства деятельностью уголовно розыскных учреждений был создан отдел Центроурыска) [4, с. 131–132]. И наконец 14 сентября 1920 г. он был учрежден СНК Украины как отделы угрозыска в общей системе милиции [1, с. 27]. Сферой деятельности уголовного розыска являлась борьба с преступностью путем пресечения, предупреждения и расследова-

ния преступлений. В осуществлении своих задач розыску оказывали весомую помощь подразделения наружной (общей) милиции [2; 4, с. 110; 5, с. 65]. На основании положения от 25 марта 1921 г. «Об уголовном розыске на железной дороге и водных путях» на железной дороге и водных путях сообщения были организованы линейные отделы уголовного розыска. Данные подразделения действовали совместно с железнодорожной и речной милицией [1, с. 28].

Итак, мы видим, что в начале 1921 г. как Главное управление советской рабоче-крестьянской милиции, так и местные аппараты милиции представляют собой сложную структуру, состоящую из множества отделов: в Главном управлении, губернских и уездных управлениях их одиннадцать, каждым видом милиции заведует определенный отдел, для руководства наружной милицией при каждом управлении существует даже два отдела — общей и уездно-городской милиции. Местные управления строятся «по образу и подобию» Главного управления, свои небольшие управления есть в каждой волости. С одной стороны, разветвленный аппарат милиции и разнообразие ее видов обеспечивают необходимый контроль за деятельностью правоохранительных органов на местах. С другой стороны, для нормального функционирования подобной структуры требуется значительное количество работников. Так, к середине 1921 г. штат милиции расширяется до 285 тыс. человек (это более 1 % от общего количества населения Украинской ССР в этот период, в Западной Европе максимальная численность полиции составляет 0,3 % от общего числа населения [7, ф. 6, оп. 1, д. 1184, л. 4–5]).

Государство, экономика которого была подорвана войнами и революциями, не могло обеспечить вооружением и довольствием такое количество работников милиции. Возникает необходимость реформирования милиции в основе которого лежало значительное упрощение аппарата и уменьшение ее количественного состава.

Литература

1. Бюллетень НКВД. — 1925. — № 2(17).
2. Вестник НКВД УССР. — Харьков, 1919. — № 3.
3. Государственный архив Харьковской области.
4. История милиции Украины в документах и материалах. — К., 1997. — Т. 1.
5. История милиции Украинской ССР в документах и материалах. — К., 1969. — Т. 1.
6. Тимченко А. П. Правовые основы организации и деятельности милиции Украины в 1917–1941 гг. Учебное пособие. — Луганск, 1998.
7. Центральный Государственный архив высших органов власти и управления Украины (г. Киев).

Резюме

У даній статті автор розглядає структуру апарата і види міліції Української СРР на початку 20-х років. Наслідки громадянської війни і складної економічної ситуації в країні в період переходу до нової економічної політики обумовили зростання злочинності. Відповідно, для ефективної боротьби зі злочинністю розростався і міліцейський апарат, який вже к середині 1921 р. досяг 285 тис. чоловік. Закономірно, що у держави з'явилися труднощі з забезпеченням такої великої кількості працівників правоохоронних органів. У зв'язку з цим виникла необхідність реформи апарату Головного управління міліції та скорочення чисельності українських міліціонерів.

Summary

In this article author describes the structure of Ukrainian militia department in early 20-es. The complicated economical and criminal situation in the country after the Civil War caused the expansion of the militia states (in 1921 — up to 285000 employees), the attention was not paid to quality of militia, but quantity. With the beginning of the New Economical Policy, the state had no more need in that massive but non-qualitative department. The global re-establishment of the Ukrainian militia became vital.

Ю. П. Волосник

ДІЯЛЬНІСТЬ НЕПМАНІВ НА ВАЛЮТНОМУ РИНКУ ТА ДЕРЖАВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВАЛЮТНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ В РОКИ НЕПУ

Серед проблем нової економічної політики одним з найменш досліджених є питання про функціонування валютно-фондового ринку та діяльність на ньому представників непманської буржуазії України. У 20-х роках валютний ринок республіки був об'єктом дослідження переважно з боку економістів і публіцистів [1, 2, 3, 4, 6, 12]. Починаючи з 30-х років і до нашого часу питання вивчення валютного ринку в роки непу та діяльність на ньому представників нової буржуазії України практично залишалося поза увагою дослідників.

Автор статті ставить за мету дослідити діяльність непманів на валютному ринку та державне регулювання валютних відносин в Україні в 20-ті роки, тобто коли в країні легально існував вільний або приватний валютний ринок.

Як відомо, в роки громадянської війни і воєнного комунізму радянська влада проводила політику експропріації буржуазії. Прагнучи підірвати її економічну могутність ради не тільки націоналізували нерухому власність буржуазії, але й конфіскували її грошові капітали, дорогоцінні

метали (у злитках і монеті) та цінні папери (акції, облігації позик, векселі тощо). Так, декретом «Про спекуляцію» (липень 1918 р.) передбачались жорстокі покарання осіб, що звинувачувалися у скупці, збуті або зберіганні платини, золота і срібла (у вигляді лому, піску, злитках або монеті). Вони могли бути покараними ув'язненням терміном на 10 років у концтаборі з конфіскацією всього майна [8, с. 79–80]. Дію цієї постанови уряду РРФСР було поширено на Україну після встановлення тут влади більшовиків. На початку серпня 1920 р. РНК УРСР видав декрет, що передбачав повне вилучення у населення республіки дорогоцінних металів, монет та інших валютних цінностей [9, 1920, 19 серпня]. Але незважаючи на жорстокі заходи влади у боротьбі з підпілним валютним ринком, останній в роки воєнного комунізму так і не був знищений [1, с. 5].

З переходом до непу розширилися можливості вільного ринку, хоча обсяг його залишався порівняно невеликим (на валютному ринку всього СРСР в обігу знаходилось золота і валюти на суму 20 млн крб., з яких приблизно четверта частина припадала на Україну) [1, с. 57, 228]. Але потенційно приватний ринок республіки був у змозі залучити в свій обіг значно більшу масу валютних цінностей. За підрахунками економістів на руках у населення України до 1923–1924 роках лише однієї золоті монети («десяток») знаходилось на суму 30 млн золотих карбованців [11, с. 34].

Перехід до непу, що супроводжувався переглядом більшості законодавчих норм, які регулювали господарче життя, в перший час не суттєво вплинув на валютне законодавство. Правда, вже восени 1921 р. було скасовано кримінальну відповідальність за збереження цінностей в золоті та валюті, хоча самі валютні цінності, знайдені при обшуках чи догляді, як і в попередні роки радянської влади, конфісковувались [4, с. 17].

Лише навесні 1922 р. відбувається різкий поворот у розвитку валютного законодавства і валютної політики, 25 квітня 1922 р. Раднарком УРСР (слідом за аналогічним декретом РРФСР) відмінив обов'язкову до цього часу здачу населенням державі золота, срібла, платини та іноземної валюти. При цьому за Держбанком зберігалось монопольне право на купівлю та продаж золотої і срібної монети, а також іноземної валюти. Дозволявся і вивіз за кордон дорогоцінних металів та іноземної валюти на суму до 50 крб. золотом [13, 1922, № 20, ст. 314]. Цивільний кодекс УРСР, що був введений у дію на початку 1923 р., закріпив право приватної власності громадян у відношенні золотої, срібної монети, іноземної валюти та цінних паперів [14, с. 17].

Держава намагалася регулювати валютні відносини в країні. Основними органами валютного регулювання були Державний банк СРСР, НКФ СРСР та створена у березні 1923 р. Особлива валютна нарада при фінансовому відомстві РНК УРСР, що незабаром перетворилася в орган, який проводив у життя закони по контролю та регулюванню валютних операцій [13, 1923, № 11, ст. 189]. На місцях при фінвідділах було створено валютні інспекції для контролю за обігом

валютних цінностей. З березня 1923 р. РНК УРСР створив фондові відділи при товарних біржах (з метою упорядкування валютно-фондового ринку республіки). Тут мала відбуватися торгівля коштовними металами, іноземною валютою, чеками та цінними бумагами. Членами фондової біржи поряд з державними і кооперативними установами могли бути і приватні особи і підприємства, якщо вони відповідали встановленому законом цензу [13, 1923, № 10, ст. 183].

Новим кроком у розвитку валютного законодавства, що полегшував підприємцям та громадянам здійснення угод з валютними цінностями, було прийняття ВУЦВК УРСР у травні 1923 р. постанови «Про валютні операції», що отримало у літературі 20-х років назву «хартії валютних вольностей» [13, 1923, № 14, ст. 255]. Якщо проведення валютних операцій державними та кооперативними підприємствами допускалося лише виключно з дозволу держорганів, а всю отриману валюту вони повинні були тримати на поточних рахунках держкредитних установ, то приватні особи та підприємства тримали в Держбанку лише ту валюту, яка отримана від експортних операцій. В той же час закон не регулював дрібні валютні угоди поміж приватниками й не обмежував валютні угоди між приватниками та кредитними установами [13, 1923, № 14, ст. 255]. Таким чином, в перші роки непу, надавши певну свободу для здійснення валютних операцій приватникам держава одночасно, сконцентрувала в своїх руках контроль за здійсненням валютних операцій на вільному ринку (хоча і без дріб'язкової опіки).

На початку непу становище грошового ринку України було дуже не стабільним. Відбувалося швидке знецінення радянських грошей-радзнаків (за 1921 р. радзнак знецінився у 180 разів, за 1922 р. — в 73 рази). Для того щоб уникнути збитків, населення намагалося як найшвидше обміняти радзнаки на тверду валюту та золото або ж набути товар. За таких сприятливих умов активізувалася чорна біржа (тобто такий інститут вільного ринку, де відбувався таємний нереєстрований обмін та купівля цінностей та валюти приватним шляхом). З початку непу чорні біржи, на яких обертались великі маси цінностей, виникли в усіх великих містах України. Одна з таких бірж існувала на Театральній площі у Харкові та на великих ринках міста — Благовещенському та Кінному, в Києві — у Семадені (кафе по вул. Воровського) та в «Паярі» [16, 1924, 3 июля; 21, ф. р-823, оп. 4, од. зб. 16. арк. 6]. Тут ділки дізнавалися про комерційні новини, тут стихійно відбувалося котирування радянської та іноземної валюти, укладалися угоди, здійснювалися купівля і продаж іноземної валюти, золота, срібла, платини, дореволюційних цінних паперів тощо. Курс чорної біржи на валюту, золото та цінні папери брали до уваги як державні господарчі органи, так і котирувальні комісії фондових бірж, оскільки чорна біржа більш реально визначала попит та пропозицію валютних та фондових цінностей, тоді як на фондовій біржі до 1925 р. котирування відбувалася за офіційно встановленим курсом. [16,

с. 137–139]. До 1926 р. до послуг чорної біржі зверталися державні і кооперативні органи. Це їм було необхідно для набування валюти для здійснення експортно-імпортних операцій. Представники приватного капіталу систематично зверталися до послуг чорної біржі для купівлі золота, іноземної валюти та коштовностей.

Таким чином, вільний валютний ринок (й чорна біржа як його інститут) відігравав помітну роль у фінансовому житті, визначаючи реальну вартість валютних і фондових цінностей, а також курс червінця. Приватний валютний ринок давав можливість неymanам акумулювати необхідні кошти в золоті та іноземній валюті, полегшував для них початкове накопичення капіталу, що мало велике значення за умов фінансової нестабільності перших та останніх років непу.

Представники чорної біржі — валютчики, нелегальні скупщики золота, біржові ділки, підпільні маклери, лихварі, дисконтери та інші ділки, тісно пов'язані з приватним валютно-грошовим ринком, складали значну групу, що входила до складу нової буржуазії України. Але підрахувати кількість таких ділків неможливо, оскільки вони, цілком зрозуміло, уникали обліку.

Серед представників чорної біржі виділялися дві категорії осіб. Перша група — це великі ділки-біржовики, що оперували значною масою валютно-фондових цінностей, диктували ціни на цінні папери, інколи створюючи штучний попит на ринку на ті чи інші види цінностей, і взагалі «робили погоду» на чорній біржі, визначали життя приватного валютного ринку. Другу, більш численну групу, становили дрібні валютчики, що безпосередньо займалися укладенням незначних угод по купівлі та продажу іноземної валюти та золота. Слід відмітити, що за спиною дрібних валютчиків часто-густо діяли великі ділки-біржовики, в той же час дрібні валютчики нерідко виступали в ролі їх простих агентів.

В Харкові, наприклад, на місцевій чорній біржі в першій половині 20-х років помітну роль відігравав великий валютчик Б. Д. Майзнер, що оперував значною кількістю валютних цінностей і справляв неабиякий вплив на місцевих валютчиків. Іншим великим підпільним ділком-скупщиком золота та інших цінностей був С. П. Дзюба, який об'єднав навколо себе цілу групу ділків. В справі йому активно допомагали рідний брат і дружина [21, ф. р-1179, оп. 18, од. зб. 56, арк. 4; ф. р-823, оп. 4, од. зб. 6, арк. 293–297]. На київському вільному ринку (початок 20-х років) розгорнули свою діяльність валютники Б. Солодовник, М. Шейніс, І. Барсук, Н. Семенов, П. Попко та ін. Київські оптові скупщики коштовностей та антикваріату І. Кандиба, Яскевич, Сергіянко, Олін, А. Райзман, М. Гохват та ін. підтримували тісний зв'язок з одеською чорною біржею і використовували отриману інформацію для одержання додаткових прибутків [15, 1924, 6 апреля; 15 апреля; 3 июля]. Великі валютчики створювали нелегальні контори, що проводили масштабні операції по зберіганню, обміну та переводу за кордон іноземної валюти. Наприклад,

контора «Комаг», що в 1922–1924 рр. існувала в Києві, проводила великомасштабні операції з валютою та надавала позички підприємцям під високі відсотки. Представники цієї контори за допомогою спеціально розробленого шифру регулярно отримували цінну інформацію від «своїх людей» з московської чорної біржі [15, 1924, 25 июня]. Біржові ділки підтримували тісні зв'язки з корумпованими працівниками центрального і місцевих апаратів НКФ СРСР і УРСР, що значно полегшувало їм проведення спекулятивних операцій на валютному ринку.

Певне уявлення про розміри накопичення золота великими підпільними валютчиками в цей період дають матеріали проведених обшуків. Так, наприклад, великі «запаси» золота (більше 2 кг) було виявлено (1923 р.) при обшуку харківської квартири А. Гандшу, а в іншого харківського підпільного валютника Варшавського, який поєднував «валютну справу» з підпільною торгівлею спиртом, було вилучено 219 золотих десятків і 255 золотих п'ятірок дореволюційного чекану загальною вагою майже 2,7 кг [21, ф. р-823, оп. 4, од. зб. 6. арк. 76; 25, с. 520–521].

Успішне проведення грошової реформи (1922–1924 рр.) принесло країні нову стабільну валюту — забезпечений золотом червонець, банківське (розмінне) срібло — срібні карбованці, срібні напівкарбованці («полтинники») та мідну монету. В результаті цього попит на золото та тверду іноземну валюту значно знизився. Це створило передумови для подальшої лібералізації валютного законодавства. В липні 1925 р. був прийнятий новий закон, що проголошував вільне (для приватних осіб) проведення валютних операцій золотом, сріблом, іноземною валютою та цінними паперами [18, 1925, № 45, ст. 330]. Це був апогей «валютних вольностей» в роки непу.

Але не зважаючи на значну лібералізацію валютного законодавства і часткове дерегулювання валютного ринку, становище на ньому з кінця 1925 р. і особливо з 1926 р. почало змінюватися на гірше. Вже перші кроки в напрямку індустріалізації (мається на увазі надання важкої промисловості великих держкредитів) призвели до розкручування емісійних процесів, оскільки індустріалізація проводилася без урахування реальних фінансових можливостей держави. З липня по грудень 1925 р. грошова маса в СРСР збільшилася на 50 %, а в Україні — на 66,4 %, внаслідок чого рівновага, що існувала між кількістю товарної маси та грошовою масою, порушилася [17, 1926, № 8, с. 94]. Грошові доходи населення, що збільшились, не були задоволені товарами та послугами. В країні почався товарний голод, що загострився наприкінці 1925–на початку 1926 рр. Відбувалося знецінення радянської валюти, а тому населення країни, щоб запобігти втрат від знецінення червонця, намагалося вкладати троші в «тверді цінності», тобто скуповувало золото та іноземну валюту. З іншого боку, у зв'язку з тим, що 1926 р. почався наступ на приватний капітал і останній, вилучаючи свої кошти з торгівлі і промисловості перекидав їх на валютний ринок, щоб набу-

ти золото і іноземну валюту, намагаючись в такий спосіб зберегти свої кошти від знецінення.)

Ситуація загострювалася ще внаслідок невиконання експортних поставок хліба (як результат невиконання державними органами плану хлібозаготівель, оскільки селянство не бажало продавати заготівельним органам хліб за цінами, що навіть не відшкодовували собівартості його виробництва). Відтак скоротився вивіз хліба і суттєво зменшився приток іноземної валюти, а отже, звузилися реальні можливості держави для підтримки золотого паритету червонця на внутрішньому і зовнішньому ринку. За цих умов існувало кілька можливостей стабілізувати ситуацію на валютному ринку. По-перше, проводити грошову рестрикцію (тобто політику «дорогих грошей»), з тим щоб стримати зростання грошової маси. Для цього треба було скоротити кредитування держпромисловості. Але на цей шлях радянсько-партійне керівництво не бажало ставати, оскільки це означало скорочення темпів проведення індустріалізації. Відкинута була й інша можливість — проведення девальвації червонця (на 30–40 %, як пропонували деякі економісти), оскільки це могло підірвати довіру до червонців [5, с. 163–164].

Тому за ініціативою наркома фінансів СРСР Г. Я. Сокольнікова був вибраний інший шлях підтримки курсу червонця на внутрішньому ринку — валютна (золота) інтервенція (до речі, це досить поширений у світовій практиці інструмент валютного регулювання, який ефективно використовується і в наш час). Всього, починаючи з жовтня 1925 р. до квітня 1926 р., Держбанком було продано у приватні руки золота та іноземної валюти на суму 50 млн крб. золотом [19, с. 23; 1, с. 59]. В Україні, згідно секретної інформації голови ДПУ УРСР В. А. Балицького, золота було продано на суму близько 6, 7 млн крб. [20, ф. 1, оп. 20, од. зб. 2315, арк. 11–11 зв.]. Однак оскільки грошова емісія не скоротилася (через те що продовжували перекредитування у великих обсягах важкої держпромисловості), то, відповідно, мета валютної інтервенції — підтримка на внутрішньому ринку сталого курсу червонця — за таких умов не могла бути досягнена. У березні 1926 р. урядом СРСР було прийнято рішення про припинення валютної інтервенції. З припиненням валютних операцій Держбанку на внутрішньому ринку для приватних підприємців перекривався єдиний легальний канал вільного отримання золота і валюти в обмін на червонці. Тим самим з боку держави був зроблений рішучий крок на шляху встановлення валютної монополії [5, с. 170–171].

Разом з тим був ліквідований єдиний паритетний курс червонця, і відбувалося роздвоєння валютних курсів (офіційний курс і курс вільного ринку). Оскільки внаслідок заборони Держбанком вільного продажу іноземної валюти велике розповсюдження отримали операції по вивезенню червонців за кордон з метою їх обміну, то для запобігання цьому 9 липня 1926 р. було заборонено вільний вивіз, переказ та переведення за кордон радянської валюти (без цього було неможливим адміністра-

тивне регулювання курсу червонця) [18, 1926, № 48, ст. 348]. Так з літа 1926 р. червонець перестав бути вільно конвертованою валютою, що призвело до посилення замкнутості грошової системи СРСР. В той же час відмова держави від вільного продажу валюти призвела до різкого скорочення притоку золота і валюти на вільний ринок, що викликало тут ажіотаж і посилило спекулятивні тенденції. Для того щоб дезорганізувати вільний валютний ринок та «збити» попит на валютні цінності, за вказівкою партійних органів за справу взялося ДПУ, яке мало велику інформацію про діяльність валютчиків. В ніч з 9 на 10 лютого 1926 р. ДПУ УРСР були проведені перші арешти великих валютчиків і біржових ділків, у квітні–травні 1926 р. відбулися нові масштабні арешти. Всього в Україні (за секретними даними голови ДПУ та наркома НКВС УРСР В. А. Балицького) було заарештовано 407 валютчиків-професіоналів, 113, з яких за рішенням особливої наради ДПУ УРСР було вислано до Сибіру [20, ф. 1, оп. 20, од. зб. 2315, арк. 11 зв]. Після цього приватний ринок надовго був дезорганізований.

Після деякої часткової стабілізації на валютному ринку (середина 1926–осінь 1927 рр.), починаючи з кінця 1927–початку 1928 рр. знов починає рости напруження в цій сфері. Це було пов'язано насамперед з тим, що після переходу Й. В. Сталіна та його оточення з Політбюро ЦК ВКП(б) до надзвичайних методів починається ліквідація приватнокапіталістичного сектору. Ліквідуючи свої підприємства, непмани вилучили лише з приватної торгівлі великі грошові суми (на весну 1929 р. – до 120 млн крб.). Чимала частина цих коштів була кинута непманами на валютний ринок, щоб у такий спосіб зберегти свої капітали від знецінення в умовах інфляції. На весну 1929 р. непмани вклали у купівлю золота і валюти орієнтовно 18–20 млн крб. [11, с. 38]. До того ж наприкінці 20-х років у зв'язку з форсованою індустріалізацією знов загострюється товарний голод, а тому частина населення звертається до послуг валютного ринку, щоб тезаврувати свої вільні кошти у золото і валюту. За таких умов знов посилюються ажіотажний попит і спекулятивні тенденції на валютному ринку республіки. В зв'язку з цим різко зростає ціна золотої десятки та курс долара США. З 1926 р. до 1930 р. золота десятка піднялась в ціні в 5,5 разів, а долар – у 3–4 рази.

Оскільки ажіотаж і спекуляція на вільному валютному ринку створювали додаткові фінансові труднощі, то влада розпочала боротьбу з ним. Справа в тому, що, проводячи форсовану індустріалізацію, держава відчувала гостру потребу в значних коштах. Оскільки експортні можливості країни були досить обмеженими, а про надання зовнішніх кредитів було годі й думати, то одним з джерел фінансування індустріалізації могла стати експропріація нагромаджень нової буржуазії (і перш за все – золота і валюти). Тому Політбюро ЦК ВКП(б) було прийнято таємне рішення про експропріацію цінностей непманів [23, с. 258]. В Україні кампанія по вилученню золота і валюти у непманів (так звана «зо-

лота лихоманка») проводилася з весни 1930 р. Згідно секретних даних економвідділу ДПУ УРСР, надісланих керівництву ЦК КП(б)У, лише за квітень–травень 1930 р. було вилучено золота, коштовностей та валюти на суму майже 300 тис. крб. (за офіційним курсом) [20, ф. 1. оп. 20, од. зб. 3185, арк. 82 зв]. При цьому у деяких непманів вилучені були великі суми. У колишнього голови Харківського товариства взаємного кредиту Л. С. Аронова конфісковано золота, діамантів і валюти на 20 тис. крб. золотом, у іншого харківського підприємця А. А. Юфи — на 4,7 тис. крб., у одеського підприємця Ткачука — 4,6 тис. крб. золотом, закопаних у землю [20, ф. 1, оп. 20, од. зб. 3185, арк. 82 зв.].

В цей же час влада широко застосовувала до валютчиків і репресивні заходи. Так, у вересні 1930 р. газети сповістили про розстріл великої групи валютчиків та про відправлення до концтаборів 438 спекулянтів срібною монетою (24, 1930, 20 вересня).

Таким чином, наведений матеріал свідчить, що в роки непу діяльність непманів на валютному ринку України відігравала помітну роль у фінансовому житті. Функціонування приватного валютного ринку давало можливість представникам нової буржуазії шляхом вкладання коштів у золото-валютні цінності здійснювати накопичення капіталів, що мало неабияке значення в умовах нестабільності радянської валюти (як на початку 20-х років, так і на завершальному етапі непу). Для регулювання валютних відносин та діяльності непманів держава застосовувала як економічні методи (грошову рестрикцію, валютну інтервенцію тощо), так і позаекономічні, в основному репресивні, заходи (головним чином на етапі згортання непу) проти валютчиків, які вважалися дезорганізаторами валютного ринку. На межі 20–30-х років, в умовах проведення політики форсованої індустріалізації, радянська держава намагалася повністю ліквідувати вільний валютний ринок і зосередити в своїх руках всі наявні валютні ресурси (в тому числі і шляхом насильницької експропріації валютних цінностей непманської буржуазії, який був одним із джерел фінансування індустріалізації), що призвело до встановлення на початку 30-х років державної валютної монополії.

Література

1. Ларин Ю. Частный капитал в СССР — М., Л., 1927.
2. Сігал Б. В. До питання про приватний капітал на Україні. Стат.-економ. нариси — Харків, 1929.
3. Яснопольский Л. Н. Рынок золота за границей и в России — К., 1923.
4. Лоевецкий Д. А. Валютная политика СССР. — М., 1926.
5. Борисов С. М. Рубль золотой, червонный, советский, российский. Проблема конвертируемости. — М., 1927.
6. Юровский Л. Н. Денежная политика советской власти /1917–1927 — М., 1928.
7. Айзенберг Й. Вопросы валютного курса рубля. — М., 1958.

8. Декрети Советской власти. Т. 3. — М., 1964.
9. Вісті: орган ВУЦВК.
10. Отчет центрального управления чрезвычайных комиссий при Совнаркоме Украины за 1920 год. — Харьков, 1921.
11. Звоницкий А. Свертывание частной торговли // Государство Украины. — 1929. — № 5.
12. Финансы и денежное обращение в современной России. — М., 1924.
13. Зібрання узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. — Харків, 1923.
14. Гражданский кодекс УССР. — Харьков, 1925.
15. Пролетарская правда: ежедневная газета Киевск. губкома КП(б)У, губисполкома и губпрофсовета. — К., 1924.
16. Бак И. С. Биржа на Западе и в СССР. — Б. М., 1926.
17. Вестник финансов: Изд. НКФ СССР. — М., 1925.
18. Собрание Законов рабоче-крестьянского правительства СССР. — М., 1922–1930.
19. Сокольников Г. Я. Новая финансовая политика. На пути к твердой валюте. — М., 1991.
20. ЦДАГО України.
21. Державний архів Харківської області.
22. ЦДАВО України.
23. Медведев Р. А. О Сталине и сталинизме. — М., 1990.
24. Пролетарий: Всеукр. рабочая газета. Орган Всеукр. совета профсоюз и ЦК КП(б)У. — Харків, 1930.
25. История милиции Украинской ССР в документах и материалах. Т. 1. — К., 1969.

Резюме

В статье исследуются вопросы становления и функционирования вольного валютного рынка Украины, а также анализируются методы предпринимательской деятельности нэпманской буржуазии в этой сфере. Значительное внимание уделено изучению государственных мероприятий по регулированию частного валютного рынка республики в период нэпа. В статье нашел отражение процесс ликвидации вольного золотовалютного рынка и установления валютной монополии государства на этапе свертывания нэпа.

Summary

The problems of function and sitting up of free currency market in Ukraine are researched in this article and also methods of business activity of nepman's bourgeoisie in this sphere are analyzed. A great attention is given to researching of the state arrangements on regulating the private currency market of the republic during the period of NEP. The process of the liquidation of the golden-currency market and the establishment the currency monopoly at the stage of NEP curtailing are represented in the article.

Л. Б. Лехан

РОЗСЕЛЯНЮВАННЯ НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ ТА ЙОГО НАСЛІДКИ (1929–1933 рр.)

Процес здійснення колективізації сільського господарства в нашій країні постійно привертав і продовжує привертати велику увагу як вчених-істориків, письменників, публіцистів, так і широких кіл громадськості. Історіографія цього питання досить широка і пройшла кілька етапів. До середини 50-х років колективізація оцінювалася згідно з Коротким курсом історії ВКП(б) як «найглибший революційний переворот», рівнозначний Жовтневій революції, як революція, «проведена зверху, з ініціативи державної влади, при прямій підтримці знизу, з боку мільйонних мас селян...» [10, с. 286–287].

Наступний етап дослідження проблеми суцільної колективізації почався з середини 50-х років, коли після XX з'їзду КПРС почалося розвінчування культу особи Сталіна. В умовах хрущовської «відлиги» відбулася певна переоцінка соціально-економічних перетворень на селі у 1929–1933 рр. Це знайшло своє відображення у працях істориків, що вийшли в світ з середини 50–середини 80-х років (Л. В. Гусєва, М. А. Івницький, М. Т. Куц, Ю. А. Мошков, І. І. Слинько та ін.) [5, с. 170–172; 9; 20; 22; 31]. Але слід зазначити, що дослідники так і не вийшли за рамки, окреслені радянською ідеологією. Роботи, що з'явилися у цей період, містили лише натяки на негативні наслідки колективізації, а про голодомор 1932–1933 рр. не згадувалося взагалі. Період, що розглядається нами, в основному характеризувався піднесенням сільського господарства та покращанням добробуту селянства, і лише зауважувалося, що в 1931–1933 рр. мав місце деякий спад сільськогосподарського виробництва [12, с. 166–167; 13, с. 277–280]. Висвітлюючи підсумки та «досягнення» суцільної колективізації, науковці змушені були дуже обережно їх характеризувати, замінюючи «незадоволення селян методами хлібозаготівель та їх протести» на «куркульський саботаж», поняття «голод» на «продовольчі труднощі» та «ускладнення з харчуванням в ряді районів» тощо. Причинами цих явищ називали ускладнення періоду соціалістичної реконструкції сільського господарства, деякі «перегини» у здійсненні суцільної колективізації, недорід, «шкідницьку» діяльність «класових ворогів». Найвідомішою працею з аграрної проблематики середини 50–середини 80-х рр. є робота С. П. Трапезникова [35]. Автор визначив колективізацію як найглибшу революцію, що завершилася видатною перемогою трудящих і значним піднесенням їхнього добробуту. Таким чином, форсована суцільна колективізація в історіографії середини 50–середини 80-х років оцінювалася в цілому лише позитивно. Науковці так і не розкрили ті наслідки колективізації, що привели країну до розселянювання, зменшення чисельності селянства, дезорганізації сільсько-

господарського виробництва, зміни морально-психологічного стану селян взагалі. Звичайно ж, не говорилося в історичній науковій літературі і про те, що в ході форсованої суцільної колективізації взагалі зникла постать селянина-господаря, власника виробленої ним продукції.

І тільки з кінця 80-х років, в умовах демократизації суспільного життя, а згодом і незалежності нашої держави, історична наука розпочала свій якісно новий етап розвитку взагалі і щодо дослідження проблеми колективізації сільського господарства та її наслідків зокрема.

Вчені дістали змогу правдиво, на основі розсекречених архівних документів, висвітлювати соціально-економічні процеси, що відбувалися у сільському господарстві в 1929–1933 рр., вперше сказати про голодомор 1932–1933 рр. як найстрашнішу трагедію українського селянства XX століття, розкрити його причини та наслідки.

У зв'язку із створенням сприятливих умов для правдивого відображення процесів та подій вітчизняної історії, останнім часом з'явилося ряд публікацій, що стосуються зазначеної проблеми. Побачили світ праці, присвячені процесу розселяння країни, з характеристиками його суті, окресленням хронологічних рамок. Автори показали, як Сталін та його прибічники, ігноруючи принципи кооперування селянства, здійснили насильницьку колективізацію, знищуючи в ході розкуркулювання найбільш дбайливих селян-господарів та завдаючи цим великої шкоди сільському господарству (С. С. Діброва, В. А. Разумов, І. К. Рибалка та ін.) [6; 29; 30].

Велику увагу дослідників привернуло питання причин, перебігу та наслідків голодомору 1932–1933 рр. Ґрунтовною працею, що стосується цього питання, є монографія С. В. Кульчицького [18]. Автор дав характеристику соціально-економічної політики років першої п'ятирічки, складовою частиною якої стала форсована суцільна колективізація і як її наслідок голодомор 1932–1933 рр. Велику увагу в роботі приділено дослідженню накладеної на селян та колгоспи надмірної продрозкладки, що поступово призвела до занепаду та деградації сільськогосподарського виробництва.

Великий інтерес серед науковців викликало питання демографічних втрат селянства як в ході всієї суцільної колективізації, так і, зокрема, внаслідок голодомору 1932–1933 рр. (Л. А. Гордон, Е. В. Клопов, С. В. Кульчицький, Є. А. Осокіна, А. Л. Перковський, С. І. Пирожков, В. В. Цаплін та ін.) [4; 17; 19; 26; 27; 40].

Останнім часом опубліковано велику кількість архівних документів. Перші з них з'явилися в журнальній періодиці наприкінці 80-х років [2]. А на початку 90-х років побачили світ збірники архівних документів, що містять у собі розпорядження та постанови керівних органів [3], скарги та листи селян [15], свідчення очевидців страшної трагедії голодомору 1932–1933 рр. [37].

Але, на жаль, незважаючи на більш широку джерельну базу, проблема наслідків форсованої суцільної колективізації, що призвели до розселя-

нювання країни, не знайшла спеціального і комплексного дослідження в науковій літературі, а саме: зміни соціальної структури селянства, становища селянина-власника і перетворення його на колгоспника-найманця, дезорганізація сільськогосподарського виробництва; зміна побуту селянина та його морально-психологічного стану як по всій Україні, так і в окремих регіонах. Дослідження процесу розселянювання, який став наслідком форсованої суцільної колективізації, та його впливу на селянство Лівобережжя особливо важливе, оскільки цей регіон до колективізації був одним із найрозвиненіших землеробських районів (поруч зі Степом) на території України. У цій статті здійснюється спроба на основі опублікованих і деяких архівних джерел розглянути вплив форсованої суцільної колективізації на стан селянства Лівобережжя в економічному, соціальному, морально-психологічному та побутовому відношенні.

2 серпня 1931 р. ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про темпи дальшої колективізації і завдання зміцнення колгоспів», в якій вказувалося, що мірилом завершення в основному колективізації певного району чи області є не обов'язкове охоплення нею 100 % бідняцько-середняцьких господарств, а залучення до колгоспів не менш як 68–70 % таких господарств і 75–80 % посівних площ [11, с. 583]. Оскільки на цей момент на Лівобережжі було усупільнено 69 % господарств та 80 % посівних площ, ЦК визнав у цьому регіоні колективізацію в основному закінченою [11, с. 584], але процес усупільнення продовжувався і в наступні роки. Таким чином, із 1226,3 тис. індивідуальних господарств, що існували у 1928 році до колгоспів увійшло і, отже, було ліквідовано близько 846 тис. індивідуальних господарств Лівобережжя [підраховано на основі: 38, с. 131; 11, с. 154]. Із 5908,7 тис. дес. орної землі (за відомостями ОСБ 1927 р.) колгоспами було усупільнено 4726,7 тис. дес. [підраховано на основі: 7, с. 11; 11, с. 154]. Отже, система сільськогосподарського виробництва, яка ґрунтувалася на індивідуальному господарстві й особистому економічному інтересі селянина, була зруйнована. Натомість утворилася нова, колгоспна система господарювання.

У ході суцільної колективізації було здійснено перехід від дрібного, індивідуального селянського господарства до великого. Селян, що не вступили до колгоспів, презирливо називали одноосібниками і всіляко утискували (при розмежуванні земель їм виділяли найдаліші та найгірші наділи, встановлювали великі податки, тверді завдання по хлібоздачі тощо) [2, № 7, с. 105]. Таким чином, на відміну від розселянювання, що відбувалося у XIX ст. в умовах капіталістичного розвитку як об'єктивний економічний процес, розселянювання в ході форсованої суцільної колективізації здійснювалося під тиском держави, що здійснювала його планомірно. Насамперед, в ході суцільної колективізації йшов процес розкуркулювання заможних селянських господарств, що супроводжувався повним їх розоренням. Майно і будівлі розкуркулених описували

та продавали з торгів. Розкуркулених висилали за межі села, району, округи, а то й України, що значно підірвало продуктивні сили сільсько-господарського виробництва. Велика кількість розкуркулених господарств насправді належала до середняків і навіть бідняків. Часто відсоток середняцьких господарств серед загальної кількості розкуркулених становив вражаючу цифру, як, наприклад, по Краснокутському району — 46 % [39, ф. Р-845, оп. 3, спр. 3368-Б, арк. 36]. Багатьох розкуркулених висилали в далекі місця, інших розселяли на околицях сіл, у найгірших садибах, нерідко по кілька сімей в одній хаті [39, ф. Р-845, оп. 3, спр. 3368-Б, арк. 10]. Частина розкуркулених якийсь час проживала у своїх родичів, деякі — тимчасово у своїх хатах, якщо їх не встигали вислати [39, ф. Р-845, оп. 3, спр. 3368-Б, арк. 13]. Велика їх кількість кидала землю і влаштовувалася на роботу в містах, незважаючи на те, що сільради чинили такому відходові всілякі перепони [39, ф. Р-845, оп. 3, спр. 3368-Б, арк. 17]. Отже, партійне керівництво свідомо знищувало міцні селянські господарства. Внаслідок цього сільське господарство втратило багатьох дбайливих господарів, які становили міцну основу індивідуального виробництва, а одноосібники були вкрай деморалізовані. Частина селян, які боялися розкуркулювання, поспішно їхали у міста або на новобудови п'ятирічки, поповнюючи лави робітників. У цих селян назавжди було втрачено почуття власника.

Величезним ударом для українського селянства став голодомор 1932–1933 рр., який забрав з собою життя мільйонів людей. Внаслідок розкуркулювання, відходу селян у міста, голодомору селянство зазнало небачених демографічних втрат. У 1928–1933 рр. чисельність селянства Лівобережжя зменшилася приблизно на 2 млн [підраховано на основі: 32, с. 18–19; 33, с. 20–21; 34, с. 4; 25, с. 8, 12], тобто сільське господарство втратило значний робочий потенціал виробників сільськогосподарської продукції.

Руйнуючи традиційний уклад селянського життя та примусово запроваджуючи нову колективну форму господарювання, радянське керівництво не створило для її виробничої життєздатності ні матеріально-технічної бази, ні організаційних умов. Не було вироблено організаційних форм діяльності колгоспів (їх структури, системи організації праці, її оплати і тощо). Практика адміністрування й командування панувала в колгоспах. Часто різні питання керівні працівники та правління колгоспів вирішували келейно, без участі рядових членів. Таким чином, нищився авторитет господаря, втрачалася зацікавленість селян в організації, підвищенні ефективності та продуктивності сільськогосподарського виробництва. Саме про негативні наслідки командно-адміністративних методів колгоспного будівництва говорилося в листі членів об'єднаного колгоспу с. Абрамівка, Нехвощанського району на Харківщині до газети «Радянське село» від 12 липня 1932 р.: «...Колгоспники не почувають себе господарями колгоспу. Що задумала сільрада та рай-

колгоспспілка, те й роблять. Було в Абрамівській сільраді (Нехвошанського району) 3 колгоспи. Райколгоспспілка надумала зміцнювати колгоспи, зливаючи їх. Із трьох зробили один. Що ж вийшло? Один колгосп був добрий, міцний, добре господарював, добре дбав за колгоспне добро, давав велику товарну продукцію. Мав маток на свинофермі, цілком виконав план хлібозаготівель, а тепер і його досягнення понівечив «єдиний на всю сільраду колгосп». Із 380 свиней лишилося тільки 70 штук. Нелади в організації праці.

... Частина активу, що добре знала село і колгоспників, роз'їхалася. Голову колгоспу нам призначили. Вже, мабуть, місяць не було ніяких зборів» [2, № 9, с. 117–118].

Керівники на місцях не розуміли принципово нових завдань і не були підготовлені до їх здійснення. Якщо при індивідуальному господарюванні селянин самостійно вирішував проблеми, що виникали, то в колгоспі це мали робити його керівники, насамперед комуністи. Крім того, серед сільських комуністів і активістів, крім дійсно знаючих справу людей, було немало працівників некомпетентних, нечесних, що заради кар'єри виконували будь-яку вказівку, не були підготовлені до роботи в нових умовах і в більшості випадків не діставали належної допомоги від районів і центра.

Адміністративні методи господарювання в колгоспах доповнювалися вкрай низькою оплатою праці. Двічі на рік селянин одержував символічну плату, а в травні 1932 року (коли вже був голод) натуральну оплату праці колгоспників затримали на той момент 15 % колгоспів Харківської області [24, с. 19]. За таких умов останні не мали стимулів для продуктивної праці, оскільки не тільки були позбавлені землі і засобів виробництва, усунуті від участі в керівництві справами сільгоспартілей, а й змушені були жити за рахунок присадибного господарства або шукати побічні заробітки. Внаслідок відчуження у селян основного засобу виробництва — землі — й невміння керівників налагодити діяльність колгоспів, у більшості з них панували безгосподарність і анархія, відбувалася дезорганізація сільськогосподарського виробництва. Як зазначав С. В. Косіор на III конференції КП(б)У, в 1931 році у ряді районів, ... 20–40 %, а іноді й 50 % урожаю залишилося на полях — почасти незібраним, почасти незвезеним, почасти втраченим під час обмолоту [36, с. 11]. З офіційних донесень іноземних дипломатів до своїх консульств відомо, що на полях від Харкова до Полтави у 1933 р. зерно зникало серед лісу бур'янів заввишки як зріст людини, недбало зібране сіно гнило і псувалося без догляду [23, с. 73]. Така безгосподарність у зерновому виробництві призвела до спаду валових зборів як на Лівобережжі зокрема, так і по всій Україні в цілому [25, с. 245].

Великих втрат в процесі колективізації зазнало і тваринництво. Успільнена колгоспна худоба гинула через відсутність достатньої кількості кормів, господарських приміщень, належного догляду. Такого станови-

ща тваринництва не було в індивідуальних селянських господарствах. Кожен господар дбав про свою худобу, бо вона годувала усю його родину. Катастрофічний стан конярства непокоїв в значній мірі і керівні органи держави, бо, незважаючи на механізацію сільськогосподарського виробництва, коні продовжували займати значне місце в господарстві. Наприклад, перевіркою Орлівської сільради Городищенського району було встановлено загибель 125 коней [39, ф. Р-1356, оп. 1, спр. 333, арк. 70, 71]. В зв'язку з таким становищем ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У видали спеціальні постанови «Про розвиток і збереження кінського поголів'я» відповідно від 27 травня [16, с. 59] та 4 вересня 1932 р. [28, ф. Р-2064, оп. 1, спр. 66, арк. 43]. Але за відсутності господаря директивними методами неможливо було поліпшити становище. В такому ж трагічному стані перебувала й інша худоба. Через недогляд гинули корови й телята [39, ф. Р-1356, спр. 333, арк. 91]. Різко знизилося поголів'я свиней. Як свідчать архівні документи, причиною загибелі тварин стало незадовільне утримання і годівля [39, ф. Р-3776, оп. 1, спр. 82, арк. 30]. Спад поголів'я худоби продовжувався і в наступні роки колективізації.

Великої шкоди сільському господарству як всієї України, так і зокрема Лівобережжя завдали завищені плани примусових хлібозаготівель. Їх політика зачепила інтереси не тільки заможних верств населення, які нібито «приховували» хліб, але й середняцьких і навіть бідняцьких. Багато селян мали виконувати поставки за формально добровільними контракційними зобов'язаннями, а на значну їх частину накладали «тверді завдання» або «зустрічні плани» (перших називали «контрактантами», других — «твердозаданцями» або «плановиками»). Однак за невиконання контракційних зобов'язань і твердих завдань накладали дво-, п'яти- чи десятикратний штраф або віддавали до суду, описували майно, продавали його з торгів і перетворювали селян-господарів на жебраків. Наприклад, рішення президії Вербівської сільради Балаклійського району було характерним для того часу: 25 лютого 1932 р. вона постановила за «уперте» невиконання твердих завдань накласти штрафи на 5 селян (Ю. П. Пономаренка, Д. М. Кованченка, Ю. П. Алещенка, С. Х. Одерія, М. П. Неретю), їх майно було описано і продано з торгів. Щоб уявити рівень «заможності» цих селян, наведемо опис майна М. Н. Нереті: хата, 3 курки, 1 годинник, 2 подушки, 2 діжки [39, ф. 2762, оп. 2, спр. 78, арк. 4]. Президія Балаклійської сільради 17 листопада ухвалила «вжити до злісних контрактантів найрішучіші заходи». На трьох чоловік було накладено штраф у 10-кратному розмірі, на трьох — 5-кратному, а трьох було вирішено віддати до суду [39, ф. 2762, он. 2, спр. 77, арк. 19].

Великої шкоди завдала селянству Лівобережжя робота надзвичайної комісії, очолюваної В. М. Молотовим, що приїхала до Харкова у 1932 році [2, № 9, с. 111]. Її завданням було викачування хліба в рахунок хлібозаготівель у колгоспів і селян. Забирали всі запаси зерна, включаючи насіннєві і страхові фонди. Характер діяльності комісії Молотова

швидко позначився на всій хлібозаготівельній ситуації. 20 листопада 1932 р. уряд республіки прийняв постанову «Про заходи до підсилення хлібозаготівель» [1]. До колгоспів, які незадовільно виконували хлібозаготівельні плани (а таких була переважна більшість), застосовували надзвичайні заходи: припиняли видачу будь-яких натуральних авансів на трудовні, громадське харчування, вилучали насіннєві фонди та вже одержаний колгоспниками хліб як «незаконно розданий», накладали штраф за невиконання плану м'ясозаготівлі у розмірі 15-місячної норми. Репресії, що застосовувалися в ході хлібозаготівель, стали однією з причин страшної трагедії — голодомору 1932–1933 років, який став найтрагічнішим моментом процесу розселянювання.

З метою закріплення розорених селян до колгоспів було запроваджено паспортну систему. Селяни були позбавлені паспортів, а отже, і можливості змінювати місце проживання. Процес видачі паспортів — один із жаклих процесів вилучування селян, що спробували сховатися на новобудовах країни. Фактично це означало «закріпачення» селян.

До колективізації селянин володів виділеною Радянською владою землею, мав власний інвентар, худобу, самостійно розпоряджався результатами своєї праці. Сільські справи вирішувалися на сходах, рішення яких не вимагали нічийого підтвердження [8, ст. 51]. У колгоспах же були усупільнені земля, сільськогосподарський реманент, робоча, а часто й продуктивна худоба. Паї, які селяни вносили при вступі до колгоспу, включалися до неподільних фондів. Їх колишні власники втратили на них будь-які права. Не дозволялося колгоспникам розпоряджатися і результатами своєї праці. У ході розселянювання поступово руйнувався специфічний уклад сільського життя, втрачався духовний і соціально-трудоий взаємозв'язок членів сільської громади, який складався століттями. Сільська громада в якій, як правило, не було оплачуваних адміністративних посад, а керували поточними справами найбільш досвідчені і шановані селяни, сумлінні і працьовиті господарі, охоплювала своїм впливом як господарське, так і духовно-моральне життя села [14, с. 131–132]. Ліквідація земельної громади як специфічної організації сільського життя почалася в період масової колективізації наприкінці 1929–на початку 1930 рр., хоча поступове обмеження повноважень сільської громади розпочалося раніше. У рішенні колегії Наркомзему УСРР від 29 грудня 1929 р. зазначалося, що, оскільки в Україні незабаром буде проведена суцільна колективізація цілих районів, навіть округів, земельна громада як форма об'єднання землекористувачів цілком себе пережила. У зв'язку з цим колегія НКЗС вважає за потрібне в тих селах, де більше половини населення перейшло в колгосп або виробниче товариство, земгромади ліквідувати та право землекористування і всі господарчі функції передати до колгоспу або виробничого товариства [39, ф. 27, оп. 11, спр. 104, арк. 12]. Громада поступово втрачала свої права, підривалися підвалини

сільського укладу життя, ліквідовувалися демократичні принципи організації господарювання на селі.

Сільськогосподарське виробництво земельної громади було тісно пов'язане з діяльністю сільськогосподарської кооперації, яка теж у процесі проведення суцільної колективізації зазнала значних змін. З середини 1929 року перемогла ідея послідовників одержавлення кооперації. Цьому сприяла постанова про реорганізацію сільськогосподарської кооперації і визначення курсу на колективізацію [21, с. 179]. Таким чином, самостійна господарська діяльність селян була повністю паралізована, селянина перетворили на найманця колгоспу, прикріпленого до села. Надії селян на краще життя, якого вони досягли за роки непу, було знищено. Шлях розвитку й розширення виробництва за рахунок піднесення життєдіяльності дрібних індивідуальних товаровиробників на засадах кооперації було згорнуто.

У ході колективізації на Лівобережжі, як в усій Україні, відбулося розселянювання. Було знищено індивідуальне селянське господарство як основний виробник сільськогосподарської продукції. Селянин перестав бути власником виробленої ним продукції. Розселянювання змінило ставище селян не тільки економічно, вони зазнали і морально-психологічних втрат. У їх свідомості вкорінилося переконання: живе краще не той, хто працює, а той, хто ледарює. Крім того, були зганьблені, затавровані, пограбовані й вигнані з села найпрацьовитіші, віддані землі хлібороби. Соціальна структура селянства як усєї України, так і Лівобережжя була змінена. З господарів, власників господарства селяни, які втратили свої господарства, перетворилися на найманців колгоспів, фактично держави. Через деградацію сільського господарства, колгоспи не могли забезпечувати економічні потреби країни. Відсутність засобів існування та психологія селянина, що у колгоспі все «наше», а значить і «моє», спонукала селян до крадіжок. Розселянювання руйнувало підвалини сільського укладу життя, зумовило духовне зубожіння села. Знищувався авторитет господаря, меншою ставала повага дітей до батьків та літніх людей, забувалися прогресивні традиції, послаблювалося почуття товариської взаємодопомоги й милосердя, характерні для минулих часів.

Насильницька форсована колективізація, яка підірвала продуктивні сили сільського господарства і поклала початок розселянюванню країни, адміністративно-командна система з притаманним їй бюрократичним декретуванням, що охопило всі сфери життя на селі, прирекли сільськогосподарське виробництво на хронічне відставання від зростаючих потреб країни.

Література

1. Вісті ВУЦВК. — 1932. — 21 листопада.
2. Голод на Україні: [Документи] / Публ. і вступ. ст. В. І. Марочка, Є. П. Шаталіної // УІЖ. — 1989. — № 7. — С. 99–111; № 8. — С. 105–

- 117; № 9. — С. 110–121; № 11. — С. 78–90; № 12. — С. 123–128; 1990. — № 1. — С. 104–112.
3. Голод 1932–1933 рр. на Україні: очима істориків, мовою документів. / Упоряд. ; Р. Я. Пиріг, А. В. Кентій, І. Л. Комарова та ін. — К., 1990.
4. Гордон Л. А., Клопов З. В. Что это было? Размышление о предпосылках и итогах того, что случилось с нами в 30–40-е годы. — М., 1989.
5. Гусева Л. В. Колгоспне будівництво на Харківщині (1917–1932) // Трудящі Харківщини за побудову комунізму. — Харків, 1958.
6. Діброва С. Перелом: (Наук. аналіз окремих сторін колективізації, продовольчих труднощів і голоду у 1932–1933 рр.) // Наука і суспільство. — 1989. — № 1.
7. Збірник статистико-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. — Харків, 1929.
8. Земельный кодекс УССР. — Харьков, 1922.
9. Ивницкий Н. А. Классовая борьба в деревне и ликвидация кулачества как класса (1928–1932). — М., 1972.
10. Історія Всесоюзної Комуністичної партії (більшовиків): Короткий курс. — К., 1938.
11. Історія колективізації сільського господарства Української РСР: Зб. документів і матеріалів. Т. 2. — К., 1965.
12. Історія селянства Української РСР. В 2 т. Т. 2. — К., 1967.
13. История Украинской ССР. В 10 т. Т. 7 — К., 1984.
14. Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу: Історико-економічне дослідження. — Харків, 1997.
15. Колективізація і голод на Україні, 1929–1933: Зб. документів і матеріалів. — К., 1992.
16. Кулінич О. І., Палагута Л. Організуємо більшовицьку перемогу в збиранні врожаю 1932 року. — К., 1932.
17. Кульчицький С. В. Демографічні наслідки голоду 1933 р. на Україні / АН УРСР. Ін-т історії. — К., 1989.
18. Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому». — К., 1991.
19. Кульчицький С. В. Ще раз до питання про демографічні наслідки голоду 1932–1933 рр. в Україні // УІЖ. — 1995. — № 5.
20. Куц М. Т. Питання колгоспного будівництва на Україні (1929–1941 рр.). — Львів, 1965.
21. Марочко В. І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861–1929). — К., 1995.
22. Мошков Ю. А. Зерновая проблема в годы коллективизации сельского хозяйства СССР (1929–1932 гг.). — М., 1966.
23. Мухіна М. Упокорення голодом: Зб. документів / АН України, Ін-т української археографії. — К., 1993.
24. Найбільший злочин імперії: Матеріали наук.-практ. конф. «Слобожанщина. Голодомор 1932–1933 рр.». — К., 1993.
25. Народне господарство УСРР. — К., 1935.

26. Осокина Е. А. Жертвы голода 1933 года: Сколько их? // История СССР. — 1991.
27. Перковський А. А., Пирожков С. І. Демографічні втрати Української РСР у 30-ті роки // УІЖ. — 1989. — № 8.
28. Полтавський облдержархів.
29. Разумов В. А. «Раскрестьянивание» — термин и содержание, временные рамки (1920–1930-е) // Вопросы истории КПСС. — 1989. — № 10.
30. Рибалка І. К. Сталінщина і розселяння країни // УІЖ. — 1989. — № 10; № 11.
31. Слинко І. І. Соціалістична перебудова і технічна реконструкція сільського господарства України (1927–1932 рр.). — К., 1961.
32. Статистика України. Сер. 1. Демографія. Т. 4. Вип. 8. № 169.
33. Статистика України. Сер. 1. Демографія. Т. 4. Вип. 9. № 193.
34. Статистика України. Сер. 2. Сільськогосподарська статистика. Т. 3. Вип. 15. № 160.
35. Трапезников С. П. Ленинизм и аграрно-крестьянский вопрос: В 2 т. — М., 1983.
36. Третя конференція Комуністичної партії (більшовиків) України, 6–9 липня 1932 року: Стеногр. звіт. — Харків, 1932.
37. 33-й: Голод: Народна Книга-Меморіал. — К., 1991.
38. Україна: Стат. щорічник. — К., 1929.
39. ДАХО.
40. Цаплин В. В. Статистика жертв в 30-е годы // ВИ. — 1989 — № 4.
41. ЦДАВО.

Резюме

В статье сделана попытка рассмотреть проблему последствий форсированной сплошной коллективизации, которая привела к раскрестьяниванию как в Украине в целом, так и на Левобережной Украине, в частности. Рассмотрены вопросы изменения социальной структуры крестьянства, процесс превращения крестьянина-собственника в колхозника-батрака, дезорганизации сельскохозяйственного производства, изменения быта крестьянина и его морально-психологического состояния.

Summary

In this article, based on new resource information, the author has made an attempt to show the results of the general collectivization on the left-banked Ukraine, such as: the changes society's social structure and peasant's position; the process of changing the peasant-owner into the collective farmer-hireling; the disorganization of agricultural production and the changes peasant's style of life and its moral and mental state.

А. В. Скоробогатов

ДО ПИТАННЯ ПРО СТВОРЕННЯ МЕРЕЖІ ХАРКІВСЬКОГО ПІДПІЛЛЯ НАПЕРЕДОДНІ НІМЕЦЬКО-ФАШИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

Історія партизанського руху та партійного підпілля в Україні протягом усього повоєнного періоду вважалася однією з найбільш досліджених проблем. Фахівцями було чимало зроблено для розробки загальної концепції та відтворення літопису антифашистської боротьби у тилу ворога. Проте повної, а головне реальної картини антифашистської визвольної боротьби в Україні як складової частини антифашистського руху опору народів світу не було створено.

Такий стан справ, зважаючи на час, був закономірний і для Харківщини. І тут антифашистський патріотичний рух населення виступав перед широким читачем переважно як історія партійного керівництва (з боку вищих інстанцій) боротьбою партійного підпілля. Виходило так, що завдяки саме дійовому керівництву ЦК КП(б)У та харківського обкому партії була створена розгалужена мережа місцевих підпільних організацій, що навколо підпільних обкому та райкомів, а також партійних осередків, які стали ядром харківського підпілля, згуртувалися комуністи та комсомольці для боротьби із загарбниками. Їм лише допомагали прості радянські люди, котрі ненавиділи капіталізм та боролися за радянську батьківщину [1–6].

На затвердження саме такого підходу, на закріплення перемоги у війні перемогою на ідеологічному фронті була спрямована повоєнна діяльність керівних інстанцій. Вони ініціювали та очолили підготовку офіційної історії народної боротьби з фашизмом. На Харківщині після її визволення була утворена спеціальна комісія з метою підготовки офіційного звіту про діяльність партизан та підпільників у період окупації. Ця комісія зрештою успішно виконала поставлене завдання. За короткий термін була створена солідна праця, яка отримала статус офіційної після затвердження її обкомом партії 11 квітня 1945 р. [7, ф. П–2, оп. 31, спр. 1; ф. П–10417, оп. 5, спр. 117].

Ця робота була надрукована типографським способом і стала для дослідників не лише головним джерелом, але фактично найважливішим історіографічним фактом, визначаючи протягом усього повоєнного періоду концепцію харківського підпілля, його методологію.

У відповідності до затвердженої «нагорі» історичної схеми на початку Великої Вітчизняної війни для виконання вказівок Сталіна та ЦК ВКП(б) Харківський обком партії розгорнув роботу по підготовці комуністів та комсомольців до підпільної роботи у тилу ворога. Для керівництва усією підпільною роботою був сформований та затверджений підпільний обком КП(б)У. Його дійсний склад ніколи не обнародува-

вся, завжди був оточений щільною завісою партійної таємниці. Автору цих рядків не раз на протязі 70–90-х років доводилося чути про те, що І. І. Бакулін планувався спочатку як запасний секретар підпільного обкому партії і лише після залишення міста основним секретарем був призначений керівником Харківського підпільного обкому.

Деякі підстави для такого висновку давав і аналіз складу підпільного обкому, який наводився у всіх партійних документах та історичних працях. Ще в офіційному звіті харківського обкому КП(б)У 1945 р. стверджувалося, що до складу сформованого на підготовчому етапі підпільного обкому, який очолив І. І. Бакулін, увійшли: І. О. Корзин — до війни працював першим секретарем Старосалтівського райкому партії, а у підпільному обкомі очолив Зміївський кушч районів; А. М. Китаєнко — працював майстром кондитерської фабрики «Жовтень», був секретарем первинної парторганізації; Г. П. Синицин — працював начальником цеху заводу «Котлодизель»; О. І. Мотилевський — працював на станції «Основа»; І. Ф. Гаркуша — працював на ХЕМЗі [1–6].

Вже перше знайомство з таким складом підпільного обкому викликало у читача цілий ряд закономірних питань, і головне з них: як підпільний обком партії міг охопити своїм керівництвом численні сільські райони, якщо до його складу увійшов лише керівник Зміївського кушча районів? А справа полягала у тому, що повоєнне партійне керівництво намагалось приховати правду про долю утвореного напередодні окупації Харкова підпільного обкому партії. До його складу було включено лише керівників райкомів, котрі залишилися на окупованій території та прийняли участь у боротьбі. На прізвища інших було накладено табу.

Сьогодні ми вже маємо можливість назвати прізвища всіх членів підпільного обкому, який був сформований напередодні окупації міста. На жаль, ті архівні матеріали, які збереглися, не дозволяють нам із документальною точністю розповісти про особу та долю першого запланованого секретаря підпільного обкому та визначити час призначення на цю посаду І. І. Бакуліна. Але решта членів запланованого підпільного обкому нами встановлена. Отже, сформований та затверджений Харківським обкомом КП(б)У у вересні–жовтні 1941 р. підпільний обком включав таких керівників: секретар — І. І. Бакулін; член обкому, керівник Богодівського кушча районів Д. С. Єрмолаєв — до війни І секретар Валківського райкому партії; член обкому, керівник Петровського кушча районів А. О. Моспанов — до війни І секретар Сахновщанського райкому; член обкому, керівник Куп'янського кушча районів І. Х. Палілов — до війни І секретар Двуречанського райкому; член обкому, керівник Зміївського кушча районів І. О. Корзин — до війни І секретар Старосалтівського райкому [7, ф. П–2, оп. 31, спр. 3, арк. 96, 98].

Зв'язуючою ланкою між підпільним обкомом та первинними партійними організаціями мали стати підпільні райкоми. Усього в області планувалося розгорнути 37 підпільних райкомів, з них 4 у місті Харкові.

Як правило, вони включали місцевих партійних та радянських керівників, які були добре відомі у районах. У вересні–жовтні 1941 р. було створено 4 підпільних райкоми у місті Харків. До складу Нагірного райкому, який був створений на території довоєнних Дзержинського та Кагановичського районів, входили 3 члени райкому та 9 зв'язкових. Секретарем був залишений С. М. Яковлев, який до війни працював завідувачем складом Харківської контори Головпостачу, запасним секретарем — Г. П. Синицин.

Підпільний Заводський райком був створений на території довоєнних Сталінського, Комінтернівського та Орджонікідзевського районів. До нього входили 4 члени райкому та 8 зв'язкових. Основним секретарем був залишений І. Ф. Гаркуша, який раніше працював начальником бюро креслення ХЕМЗу, запасним секретарем — М. Ф. Дубенко, який до війни працював інженером на тому ж заводі.

Підпільний залізничний райком був створений на території довоєнних Ленінського та Червонобаварського районів. До нього входили 4 члени райкому, та 9 зв'язкових. Секретарем був залишений А. М. Китаєнко, його заступником — І. Д. Штефан.

Підпільний Основ'янський райком був створений на території довоєнних Жовтневого та Червонозаводського районів, до нього входили 5 членів, та 12 зв'язкових. Секретарем був залишений О. І. Мотилевський, заступником — М. С. Пономаренко [7, ф. П–2, оп. 31, спр. 3, арк. 98–100, 159–162].

Поряд з підпільними обкомом та райкомами партії були створені також первинні парторганізації. Усього на окупованій території Харківської області мали залишитися на підпільній роботі 2662 члени і кандидати партії та 1780 комсомольців, а отже 4442 осіб [7, ф. П–2, оп. 31, спр. 3, арк. 98; спр. 113, арк. 1]. У тому числі для підпільної роботи у Харкові було відібрано, за неповними даними, 134 комуністи, 7 комсомольців, 34 безпартійні [7, ф. П–2, оп. 31, спр. 5, арк. 3].

Формування підпільних партійних організацій було складною справою. Необхідно було підібрати кандидатів, провести бесіди з людьми, навчити їх на короткотермінових курсах спецшкіл і тим самим підготувати до виконання надзвичайної місії. Потрібно було відпрацювати цілу систему успішного функціонування харківського підпілля, для чого необхідно було розробити відповідні легенди для тих, хто залишався, забезпечити їх надійними документами, паролями, явками, конспіративними квартирами; надзвичайно важливим було організувати канали зв'язку з «великою землею», передбачити для зв'язку шифри, коди тощо. Успішне виконання поставлених завдань залежало також від наявності матеріально-технічної та продовольчої баз, від забезпечення підпільників радіостанціями та радіоприймачами, запасними частинами та живленням до них, типографським обладнанням, друкарськими машинками, папером, фарбами, засобами тайнопису, бланками різноманітних доку-

ментів, печатками та штампами тощо. Підпільників треба було одягнути, забезпечити продовольством, матеріальними цінностями, грошима для успішного виконання покладеної на них місії.

Чимало керівників Харківщини уявляли собі масштаби роботи, яку належало провести, інші намагалися швидше рапортувати. Напередодні та в роки Великої Вітчизняної війни першим секретарем Харківського обкому був О. О. Єпішев. Відбір людей у партизанські загони, для підпільної роботи, забезпечення їх усім необхідним було покладено на другого секретаря обкому І. І. Профатілова та секретаря по кадрах Г. Г. Петрова. У міській партії поточними справами керував 2 секретар В. М. Чураєв, а ідеологічна та військова робота була покладена на 3 секретаря О. І. Смірнова. У райкомах партії відповідальність за підготовку та забезпечення партизанських загонів та підпільних груп була покладена на перших секретарів.

Безпосередня робота щодо формування та підготовки харківського підпілля проводилася на протязі серпня–жовтня 1941 р., у надзвичайно стислі строки, з великою поспішністю. На керівну роботу в районах Харківської області висувалися керівники районних організацій, голови райвиконкомів, начальники райуправлінь НКВС. Багато хто знав їх в обличчя, відомо було також про причини, з яких ці люди залишилися у ворожому тилу. Недостатньо враховувалися такі якості людей, як здібність організувати роботу в екстремальних умовах фашистської окупації, в умовах жорстокого терору з боку німецько-фашистської влади. У своїх мемуарах О. І. Смірнов стверджує, що всі підпільники та партизани пройшли спеціальну підготовку [7, ф. П-10417, оп. 5, спр. 70, арк. 5]. Однак ми не маємо свідчень про те, що спецпідготовку проходили підпільники. Відомо, наприклад, що І. І. Бакулін напередодні окупації міста вивчав закони конспірації за працями В. І. Леніна. Секретар підпільного обкому комсомолу П. А. Глушенко у 60-х роках розповідав, що пропозицію залишитися на підпільній роботі йому зробив секретар обкому комсомолу Радченко в серпні 1941 р. Після цього він мав короткі зустрічі з секретарем ЦК ЛКСМУ М. М. Підтиченко та другим секретарем обкому партії І. І. Профатіловим [8, спр. 3764]. Сестрі П. А. Глушенко Радченко запропонував залишитися на підпільну роботу в кінці вересня 1941 р. Більше зустрічей не було [8, спр. 3764, 3765, 3766].

Ніякої військової підготовки підпільники не проходили, а багато хто з них, у тому числі і І. І. Бакулін, навіть в армії не служив. У чорновому варіанті звіту про роботу харківського підпілля, підготовленому завідувачем оргінструкторського відділу Дихтенко для ЦК КП(б)У в 1945 р., стверджувалося, що «до підбору людей обком КП(б)У, міськом та райкоми поставилися несерйозно. Майже в усіх районах Харківської області для підпільної роботи були залишені керівники районів, що призвело до загибелі ряду керівних працівників» [7, ф. П-2, оп. 31, спр. 3, арк. 108].

Не було повної ясності і стосовно завдань, а також тактики боротьби підпільників. У виступі Сталіна та постановках ЦК ВКП(б) акцент робився на активні форми боротьби у тилу ворога, щоб створити нестерпні умови для окупантів. Але для цього потрібна була зброя, боєприпаси, вибухівка, а той же О. І. Смірнов свідчив, що «підпільникам зброя не дозволялась» [7, ф. П–11278, оп. 1, спр. 29, арк. 13]. Керівники комсомолу орієнтували своїх кандидатів на політичну пропаганду, а не на диверсії [8, спр. 3764]. І. І. Профатілов стверджував, що якщо і доведеться залишити Харків, то не більш ніж на 2–3 місяці [8, спр. 3764].

Таким чином, у дуже складних умовах початкового етапу Великої Вітчизняної війни, у надзвичайно стислі строки, які відвела війна, за рішенням вищих партійних інстанцій на місцях, у тому числі і на Харківщині, була зроблена спроба розгорнути широку мережу радянського підпілля для керування всією антифашистською боротьбою. Тисячі членів партії, малонавчених, а то й зовсім мало знайомих з військовою справою, мали запалити полум'я народної війни у тилу ворога, вистояти та перемогти у боротьбі з руйнівною машиною репресій та війська вермахту.

24 жовтня 1941 р. Харків був захоплений німецькими військами. На протязі жовтня була окупована й більша частина області. Тут було встановлено жорстокий окупаційний режим. Маховик репресій одразу був заведений проти учасників руху опору. Партизани та підпільники розглядалися окупантами як військові злочинці, на них не поширювалися норми міжнародного права, женевської конвенції 1929 р. про військовополонених, вони безжалісно знищувалися — їх піддавали тортурам, розстрілювали, вішали. Проти них діяли численні каральні органи окупантів.

Тяжкі часи для партизан і підпільників наступили й на Харківщині — прифронтовій території, буквально нашпигованій солдатами вермахту. Нова влада використовувала цілий набір акцій з метою виявлення потенційно небезпечних елементів, учасників руху опору. У грудні 1941 р. був проведений перепис населення із штемпелюванням паспортів, складалися списки осіб, які змінили після 22 червня 1941 р. місце проживання [7, ф. 3066, оп. 1, спр. 4, арк. 84–96], провадилася обов'язкова реєстрація комуністів. Останнім строком для цього було призначено 1 січня 1942 р. Порушників встановленого порядку очікувала смертна кара. Зрозуміло, що більшість членів партії намагалася приховати свою партійність, не проходити реєстрації. Але місцеві власті часто мали у своєму розпорядженні списки комуністів. До того ж на початку війни у репресивні органи надходили доноси на членів партії. За деякими даними, у Харкові їх надійшло біля 600 [7, ф. П–2, оп. 31, спр. 117, арк. 5].

В перші дні окупації комуністичне підпілля Харкова зазнало неправних втрат. На початку листопада 1941 р. був заарештований та після допитів повішений секретар первинної підпільної організації трамвайного депо Г. І. Кондрашов [7, ф. П–2, оп. 122, спр. 83, арк. 5], був повіше-

ний німцями і член підпільної організації 3-го хлібозаводу М. І. Христоев [7, ф. П-2, оп. 122, спр. 83, арк. 5], загинув член Нагірного райкому С. П. Невський [7, ф. П-2, оп. 31, спр. 125, арк. 9]. Після вчиненого вибуху на залізничній станції Нова Баварія був схоплений та після тортурів 30 листопада 1941 р. повішений на телеграфному стовпі секретар партійного осередку О. В. Катаєв [7, ф. П-2, оп. 31, спр. 102, арк. 2]. Загинули також Ульянов, Бузника, Коваль, Яновицький, Коваленко та ін. [7, ф. П-2, оп. 31, спр. 3, арк. 108–109]. Чимало членів підпільної організації не змогли розгорнути роботу, серед них Т. І. Омелянов, І. Я. Агарков, В. М. Наумов, І. К. Латиш, П. О. Мирошніченко, А. В. Вижунов, Г. І. Гурін, І. С. Соколовський та ін. [7, ф. П-2, оп. 31, спр. 102, арк. 6, 12; спр. 103, арк. 3; спр. 105, арк. 14].

Особливо великих втрат зазнали підпільні обком та райкоми партії. Далися взнаки серйозні прорахунки та помилки, яких припустилися при відборі керівників підпілля та створенні мережі підпільних організацій. Ще до приходу німців самовільно залишили свої райони та виїхали вглиб країни члени підпільного обкому Д. С. Єрмолаєв та І. Х. Палілов, в окупації загинув третій член обкому А. О. Моспанов. І. О. Корзин у складній ситуації намагався очолити та організувати діяльність Зміївського куша районів, але в лютому 1942 р. змушений був також перейти лінію фронту [7, ф. П-2, оп. 31, спр. 3, арк. 97–98]. Отже, в перші тижні окупації Харкова підпільний обком не тільки не розпочав активних дій, як стверджувалося в літературі, але фактично не існував як єдине ціле. Лише пізніше, в міру того як поновлювалися зв'язки з деякими керівниками райкомів, із залученням до боротьби безпартійних радянських патріотів формується невелике ядро людей, яких звично називають підпільним обкомом партії.

Серйозна ситуація склалася і з підпільними райкомами. А. П. Коротун, який відвідав Харків у 20-х числах грудня 1941 р., передав у ЦК КП(б)У слова І. І. Бакуліна про те, що в місті з 5 райкомів є лише 2, та й то лише один працює [7, ф. П-2, оп. 31, спр. 117, арк. 3]. Із секретарем Нагірного райкому партії С. М. Яковлевим встановити зв'язок не вдалося через те, що він залишив місто [7, ф. П-2, оп. 31, спр. 7, арк. 18]. Лише в кінці грудня 1941 р. через Є. С. Барановську І. І. Бакулін встановив зв'язок із запасним секретарем Г. П. Синициним [7, ф. П-2, оп. 31, спр. 7, арк. 30–31].

Не функціонував і Основ'янський райком. Ряд його членів залишив місто. Після війни вони були виключені з партії. За наявними даними, секретар райкому О. І. Мотилевський у 1942 р. був заарештований гестапо та загинув [7, ф. П-2, оп. 31, спр. 103, арк. 3].

Тяжких втрат зазнав і Заводський райком. Більшість його членів та зв'язкових була заарештована або не прийняла участі в боротьбі. Зрештою І. І. Бакуліну вдалося встановити зв'язок спочатку із запасним секретарем М. Ф. Дубенко, а згодом й основним — І. Ф. Гаркушею. У цілому, як

впливає з офіційних звітів, із 54 членів райкомів Харкова та їх зв'язкових, які були залишені в окупованому місті, лише 12 проводили підпільну роботу; з 16 членів райкомів зв'язок існував лише з 6 [7, ф. П-2, оп. 31, спр. 3, арк. 159–162; спр. 99, арк. 12–16; ф. П-10417, оп. 5, спр. 117, арк. 88].

Не кращою була ситуація і в районах області. Із 33 підпільних райкомів, які існували у планах обкому, тут розпочали роботу лише деякі, у тому числі Золочівський, Дергачівський, Олексіївський та ін. [5, с. 337; 7, ф. П-2, оп. 31, спр. 113, арк. 15]. У звіті Харківського обкому партії, підготовленому ще у роки війни в якому піддано аналізу причини зменшення мережі підпільних організацій, стверджується, що «скорочення відбулося головним чином через відхід значної частини комуністів, залишених на підпільну роботу, у т. ч. і ряду керівних товаришів, з частинами Червоної Армії, а також частково за рахунок відсіву нестійких і шкурницьких, а у деяких випадках і зрадницьких елементів, котрі з приходом німців відійшли від партійних організацій» [7, ф. П-2, оп. 31, спр. 113, арк. 16].

В умовах важких оборонних боїв, загрозливого становища на фронті, падіння морального духу, посилення поразницьких настроїв значна частина партійних та державних керівників кинулася у вирі подій вслід за відступаючими арміями за лінію фронту, а то й далі в глибокий радянський тил. Серед них були і такі, що були готові боротися з ворогом у складі Червоної Армії, але виявилися морально та психологічно неготовими до вкрай небезпечної підпільної роботи в тилу ворога. Зважаючи на це, а також на те, що була зруйнована запланована схема взаємодії підпільних організацій, Харківський обком партії, який знаходився у цей час у Куп'янську, намагався переломити ситуацію, проте звичними заходами, які помітного успіху не принесли. У Харківському облдержархіві збереглася так звана «Чорна записна книжка» секретаря обкома партії І. І. Профатілова, у якій автор скрупульозно зафіксував репресивні акції обкому на адресу колишніх підпільників.

8 листопада 1941 р. обком виніс сувору догану з попередженням та направив на низову роботу «працівника НКВС за виявлені боягузтво та дезертирство», невиконання спецзавдання [7, ф. П-2, оп. 31, спр. 3; оп. 1, спр. 1440].

9 листопада 1941 р. на бюро обкому було розглянуто персональні справи другого секретаря Чугуївського райкому та голови Зміївської райради. Обоє було виключено з партії «за дезертирство з підпільної роботи» та передано до рук НКВС [там же]. Серед виключених із партії протягом листопада 1941–січня 1942 рр. опинилося багато керівників Волчанського, Балаклейського, Чугуївського, Печенізького, Н. Водолазького, Старовіровського та інших районів [7, ф. П-2, оп. 31, спр. 3; оп. 1, спр. 1440].

Деякі з виключених в обстановці, що склалася, під тиском обставин, переживаючи внутрішню трагедію, просили дати їм можливість, спокутувати провину і знову направити їх у ворожий тил [7, ф. П-2, оп. 31, спр. 76, арк. 125–128]. Декілька чоловік були повернені назад, проте орга-

нізувати на окупованій території боротьбу районних підпільних організацій через надмірну складність ситуації вони не змогли.

Таким чином, розгалужена мережа партійних підпільних організацій, яка існувала у планах і звітах Харківського обкому партії, зрештою створена напередодні окупації міста, була зруйнована німцями, а то й розпалася у перші дні фашистської окупації. Із 175 чоловік, які були залишені обкомом для підпільної роботи у місті Харків, лише про 57 у 1945 році малися відомості. Більшість із них не змогла виконати поставлені завдання [7, ф. П-2, оп. 31, спр. 5, арк. 11–12]. Далися взнаки прорахунки та помилки, яких припустилися ще у підготовчий період. Створене у передокупаційний період з великим поспіхом, в останній момент, з порушенням законів конспірації, вкрай недостатньо забезпечене технічними засобами боротьби, матеріальними та продовольчими ресурсами харківське підпілля вже на початку зазнало великих втрат. Функціонування залишеної мережі як цілісного організму, підпорядкованого волі сильного центру, стало неможливим. Збереглися лише окремі осередки підпільного опору, мужні люди, які готові були в жорстоких умовах окупації боротися з ворогом. Тому в нових умовах необхідно було в короткий термін не тільки поновити, але і наново створити систему організованого опору, підпорядкувати її волі та завданням центру, необхідно було створити й саме керівне ядро харківського підпілля. Це надзвичайної трудності завдання випало на долю І. І. Бакуліна.

Література

1. Народная война в тылу фашистских оккупантов. Кн.1. — К., 1985.
2. Дягилев Е. В., Мирошников И. Я., Старовойт Н. И. Верю беспредельно... — Харьков, 1981.
3. Милуха В., Шаповал Я. Кроки в безсмертя. — Харків, 1968.
4. Мірошников І. Нескорені харків'яни. — К., 1969.
5. Очерки истории Харьковской областной партийной организации. — Харьков, 1980.
6. Партийная организация Харьковщины в годы Великой Отечественной войны. — Харьков, 1968.
7. ДАХО.
8. Харківський історичний музей.

Резюме

На основе изучения новых архивных материалов автор пересматривает некоторые устоявшиеся представления о создании сети харьковского подполья накануне немецко-фашистской оккупации. Сформированное в экстремальных условиях начального этапа войны, в короткие сроки, с серьезными просчетами в подборе кадров и с нарушением законов конспирации харьковское подполье понесло большие потери и возродилось уже в тяжелых условиях немецко-фашистской оккупации.

Summary

The accumulation of new documentary data has brought about a critical revaluation of some earlier views and concepts as to formation of Charkow underground organization on the eve of German fascist occupation. The Charkow underground organization was founded under urgent conditions during the first period of the war. Serious misreckonings in selection of a man and the keeping of the rules of secrecy have crept in here. As a result of the Charkow underground organization has suffered heavy losses and was forced to recover itself under difficult conditions of fascist occupation.

В. В. Калініченко

ГОЛОД 1946–1947 рр. НА ХАРКІВЩИНІ

В період радянської влади на долю харків'ян, як і всього українського народу, випало чимало випробувань, серед яких слід згадати і голод 1946–1947 рр. Про цю трагедію у радянській історіографії довгий час не згадували. Лише наприкінці 80–на початку 90-х років про цей голод з'явилися перші публікації [1; 2], але про події на Харківщині там згадується тільки побіжно.

Трагедія розігралася невдовзі після переможного завершення війни, коли трудівники села, напружуючи всі сили, почали відбудовувати зруйноване за роки воєнного лихоліття господарство. Страхітливі рани війни давалися взнаки повсюдно. Найголовнішою втраченою були люди. Кількість жертв цивільних та військових ще й досі точно не визначена. В межах України ця цифра коливається, за різними даними, від 3,2 до 5,5 млн осіб цивільних й від 1,4 до 2,5 млн військових [2, с. 16; 3, с. 330; 4, с. 455]. Щодо людських жертв на Харківщині, то їх численність ще важче встановити. Так, у 1941 р. населення області складало 2 млн 618 тис. осіб, а в 1945 р. — 1 млн 747 тис., тобто скоротилося на 33 % [2, с. 17]. Відомо, що з Харківської області було евакуйовано 270 100 осіб. Частина з них до 1946 р. вже встигла повернутися додому. Тому населення області на 1 січня 1946 р. становило приблизно 2 млн осіб.

Сільське населення області за роки війни скоротилося на 25 %. Звичайно, найбільше зменшилося чоловіче населення. У 1946 р. на 100 жінок пересічно припадало 54,2 чоловіки [2, с. 18]. Тяжка фізична праця у сільському господарстві впала на плечі жінок. Якщо в 1940 р. чоловіки серед працюючих колгоспників становили 49 %, то на початку 1946 р. лише трохи більше 20 % [5, с. 52].

Матеріальні втрати, нанесені війною сільському господарству області, теж були величезні. Майже вся робоча і продуктивна худоба була знищена, евакуйована або вивезена до Німеччини. Сільськогосподарська

техніка, що вціліла, потребувала ремонту, більшість з неї вже виробила свій ресурс. В Харківській області станом на 1 січня 1946 р. до 20 % тракторів [6, Ф. № Р-4672., оп. 4, спр. 313, арк. 100–101] та 60 % вантажних автомобілів були не на ходу [6, Ф. № Р-4672., оп. 4, спр. 313, арк. 106]. За роки війни посівні площі в області скоротилися наполовину. Внаслідок незадовільного обробітку землі різко знизилася врожайність. Якщо врожайність зернових в області до війни складала пересічно 13 ц з гектару, то в 1945 р. — не більше 7 ц.

Для отримання стабільних врожаїв і нормального надходження в державні засіки зерна потрібні були серйозні заходи по зміцненню матеріально-технічної бази сільськогосподарського виробництва, застосуванню економічних важелів стимулювання праці колгоспників. Але тоталітарна система повністю відновила після війни звичні для неї адміністративно-командні методи керівництва сільськогосподарським виробництвом. Колгоспи та радгоспи змушені були орати, сіяти, косити та звозити врожаї з полів за прямою вказівкою райкомів партії. Керівні колгоспні кадри призначалися тільки за наказом партійних органів, а формальне обрання голів колгоспів на зборах членів артілей перетворилося у пародію на принципи демократії. Головами колгоспів нерідко ставали люди випадкові, без належної освіти, але віддані існуючому режиму. Це були «солдати партії», здатні піти на будь-які злочини, якщо цього вимагати від них партійні верхи. Так було вже в 1921–1923, 1932–1933, так сталося і в 1946–1947 рр.

За планом, визначеним у постанові ЦК КП(б)У «Про державний план» розвитку сільського господарства УРСР на 1946 р., посівні площі в Україні проти 1945 р. повинні були збільшитися на 1865,8 тис. га, врожайність зернових культур піднятися пересічно до 9,5 ц, відповідно — збільшитися валові збори зерна і його здача державі. Однак при цьому у 1946 р. не очікувалося значного збільшення трудових і тяглових ресурсів на селі. Отже, план був нереальним. При цьому слід зазначити, що УРСР, і зокрема Харківщина, не виконала плану хлібозаготівель 1945 р. У постанові РНК УРСР і ЦК КП(б)У «Про хід хлібозаготівель по областях УРСР» від 23 січня 1946 р. говорилося, що колгоспи та радгоспи республіки повинні доздати державі з врожаю 1945 р. 68 млн пудів хліба, з них Харківщина — 6 млн 848 тис. пудів [7, с. 17]. Вже восени 1945 р. в рахунок виконання плану хлібозаготівель з колгоспів та радгоспів Харківщини було вилучено значною мірою посівне зерно. На 1946 р. вони були забезпечені насінням тільки на 48 % [7, с. 19].

Вже навесні 1946 р. в області значно загострилися так звані «продовольчі труднощі», тобто фактично розпочався голод. Про це свідчать численні листи громадян, різноманітна інформація, що стікалася в радянські та партійні органи республіки. Зокрема, у доповідній записці сільського відділу ЦК КП(б)У «Про заходи боротьби з перевезенням

хліба із західних областей» зазначалося, що з лютого 1946 р. почався масовий наплив селян-колгоспників з східних областей України, в тому числі й з Харківщини, за хлібом. Тільки у червні 1946 р. органи транспортної міліції зняли з товарних потягів 62 тис. 400 мішечників, а за дві декади липня вже 97 тис. 600 чол. [8, ф. 1, оп. 23, спр. 394, арк. 46].

До зростаючих труднощів у сільському господарстві республіки призвели вкрай несприятливі метеорологічні умови 1946 р. Зима 1945–1946 рр. видалася малосніжною, з частими відлигами, а квітень, травень і червень були дуже посушливими. Це призвело до ослаблення і загибелі озимих культур. У 120 районах УРСР, зокрема й у всіх 33 районах Харківщини, вимерзло і весною не зійшло 20 % озимих хлібів [6, Ф. № Р-4672., оп. 4, спр. 363, арк. 41]. Дуже несприятливими були умови і для ярових культур. На основі даних республіканського центру спостережень за станом природного середовища видно, що середньомісячна температура весною і літом 1946 р. на 2–8 °С перевищувала пересічні показники інших років утричі, а на півдні Харківщині в 5 разів нижче середніх показників виявилася місячна кількість опадів. До цього додалися немилосердні суховії, що спостерігалися у червні–липні 1946 р. [1, с. 17; 7, с. 8].

Але замість того, щоб подати потерпілим районам реальну допомогу, республіканські органи, виконуючи вказівки зверху, фактично розпочали «битву за врожай». Колгоспам та радгоспам Харківщини влітку 1946 р. був визначений план — здати державі 10 млн 455 тис. пудів хліба [8, ф. 1, оп. 6, спр. 931, арк. 46–49]. Липневий (1946 р.) пленум ЦК КП(б)У зазначив, що «в окремих районах, колгоспах, радгоспах можуть бути тенденції до зниження врожаю і зниженню хлібоздачі», а тому він зажадав безумовного виконання планів хлібозаготівель, а з перших партій зерна нового врожаю повернути державі борги по насіннєвій, продовольчій та фуражній позичках [1, с. 18]. Ще дужче ускладнилося становище після того, як 22 липня 1946 р. за постановою Ради Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У «Про хлібозаготівлі по областях УРСР» плани хлібозаготівель для Харківської області були збільшені до 10 млн 555 тис. пудів [8, ф. 1, оп. 6, спр. 931, арк. 46]. Ще раз було наказано вжити всіх заходів для погашення колгоспами та радгоспами заборгованості минулих років по хлібозаготівлям.

Не маючи належної оплати за працю в колгоспному виробництві, селяни розраховували, насамперед, на свої присадибні ділянки, які давали 3/4 грошових доходів, майже всю тваринницьку продукцію, картоплю та овочі. Тому для селян кожна зайва сотка землі була засобом для виживання, врятування від голоду. Але тоталітарна система не залишила поза увагою ці сотки землі. В 1946 р. владні структури розпочали безглузду кампанію по боротьбі з розбазарюванням колгоспної землі, різко збільшили податки на присадибні ділянки та господарства. Становище більшості селян області восени 1946 р. стало по-справжньому трагічним.

Справи у сільському господарстві Харківщині продовжували погіршуватися. Врожайність зернових у 1946 р. не наблизилася навіть до найобережніших оцінок. Вона складала пересічно 2, 3–2, 9 ц з гектару [8, ф. 1, оп. 23, спр. 3940, арк. 40–42]. Шукаючи порятунку від голоду, тисячі колгоспників з Харківщини кинулися за межі області в пошуках хліба, здебільшого на Західну Україну, де голоду не було. Про це, зокрема, свідчить інформація Львівського обкому партії до ЦК КП(б)У. В ній зазначалося, що особи, які прибували зі східних областей, розповідали про жахливе становище у своїх колгоспах, про голод. Така інформація дуже непокоїла партійних можновладців, оскільки ускладнювала проведення агітації за колгоспи серед західноукраїнського селянства. Для того щоб не допустити приїзду колгоспників зі сходу у Львівську та інші західні області, на залізничних станціях діяли заборонювальні загони співробітників транспортної міліції та внутрішніх військ. Біженців від голоду знімали з поїздів, конфісковували закуплений або вимінаний хліб, штрафували і арештовували.

Деякі керівники районної ланки бачили нерéalність поставлених завдань, голод, що розпочався на селі, а тому закривали очі на «незаконні дії» колгоспників, намагалися зменшити норми хлібозаготівель. Посилення опору хлібозаготівлям вело, в свою чергу, до посилення репресій тоталітарної держави. За даними Міністерства юстиції УРСР, протягом 1946 р. і першого кварталу 1947 р. було засуджено 1312 голів колгоспів та працівників районної ланки за порушення порядку використання зерна, графіків виконання хлібозаготівель, падіж худоби, витрати зерна при збиранні врожаю тощо [8, ф. 1, оп. 23, спр. 4806, арк. 35–43].

Та незважаючи на посилення репресій, наприкінці 1946 р. план хлібозаготівель республіка виконала тільки на 58 %. Це викликало лютю союзного керівництва. На області, що не виконали планів хлібозаготівель, було покладено додаткові завдання. Зокрема, Харківська область, окрім визначених їй 10 млн 555 тис. пудів зерна, повинна була здати додатково 180 тис. Це означало, що в рахунок хлібоздачі повинно було відійти все вирощене в області зерно, включаючи і насіннєвий фонд [8, ф. 1, оп. 23, спр. 959, арк. 45–50]. А за постановою ЦК КП(б)У про хлібозаготівлі від 2 листопада 1946 р. держава зобов'язала підсобні господарства колгоспників, робітників і службовців Харківщини здати ще 200 тис. пудів хліба. Був встановлений жорстокий контроль за стягненням всього хліба по кожному окремому господарству [8, ф. 1, оп. 23, спр. 959, арк. 45–50]. Таким чином, можна зробити висновок, що голод 1946–1947 рр. був фактично запрограмований тоталітарною системою, як і попередні голодомори 20-х і 30-х років.

До поширення голоду доклала зусиль і постанова Ради Міністрів УРСР та ЦК(б)У про економію у витрачанні хліба в республіці від 30 вересня 1946 р. Згідно з цією постановою з карткового забезпечення хлібом в сільській місцевості області було знято 211 тис. 500 осіб і зменшено контингент утриманців на 78 тис. 400 осіб. За рахунок припинення в 1946–

1947 рр. постачання населення за всіма видами додаткового харчування вдалося «заощадити» для держави 131 тис. 100 т круп та борошна [8, ф. 1, оп. 6, спр. 949, арк. 19]. Норму продажу хліба в області було зменшено на 40 % [9, с. 263]. З 1 листопада 1946 р. домішки при випіканні хліба становили до 40 %. Отже, голод поширився і на міста [9, с. 263].

А тим часом зерно в країні було, причому його вивозили за кордон. У 1946 р. СРСР експортував 1,7 млн т зерна [10, с. 88, 134]. Значну частину зерна тоталітарний режим передав своїм «друзям» за кордон безкоштовно [11, с. 119]. Ці поставки зерна були «сплачені» голодними смертями українських селян, в тому числі і харків'ян.

Взимку 1946–1947 рр. голод посилювався. Люди викопували з-під снігу мерзлу картоплю, буряки, що лишилися після збирання на колгоспних ланах, збирали жолуді в лісі, почали вживати в їжу собак, котів, щурів, різні сурогати [7, с. 194]. Різко зросла злочинність. Були численні випадки, коли особа, вчинивши злочин, приходила в райвідділ міліції з заявою, що нею вчинено злочин, з тим наміром, щоб її арештували, але годували — і таким чином вона могла вижити.

Посилювалося кримінальне переслідування «розкрадачів» соціалістичної власності, які за статтею 131 Конституції СРСР 1936 р. кваліфікувалися як «вороги народу», а за статтею 18 Примірного Статуту сільськогосподарської артілі — як «зрадники справи колгоспу» і «підричники основ колгоспного ладу». Більшість з них засуджувалася за законом від 7 серпня 1932 р., названого в народі «законом про п'ять колосків». Ним передбачалося 5–10 років таборів за крадіжку кількох кілограмів зерна, буряків або овочів з колгоспного поля. За крадіжку 1–2 ц зерна кара підвищувалася до 10–20 років таборів [8, ф. 1, оп. 23, спр. 4948, арк. 1–12]. Категорія засуджених за законом від 7 серпня 1932 р. у 1946–1947 рр. складала по Харківщині до 90 %. По лінії МВС УРСР було організовано охорону зерна на складах «Заготзерно». Осіб, які посягали на це зерно, судові органи і прокуратура мали право притягти до кримінальної відповідальності та застосовувати до них найсуворіші покарання. Ці справи розглядалися поза чергою і в максимальних коротких строках. В той час чимало цього зерна зберігалося в непристосованих приміщеннях, а то й просто неба, гнило або псувалося гризунами.

А в цей час голод набирав силу. Один з його проявів — поширення дистрофії серед населення. Якщо станом на 18 березня 1947 р. в області було зафіксовано 18 тис. 600 дистрофіків, то на 20 червня того ж року — вже 88 тис. 800 чол. З них було госпіталізовано 44 тис. 500 чол., вдалося вилікувати 6 тис. 200 чол. Про долю інших можна лише здогадуватися. Для них у лікарнях не вистачало харчів, і більшість з них померли [12, с. 127].

У 1946 р. на Харківщині з'явилися, а в 1947 р. поширилися випадки людодівства і труподівства. Ці жахливі прояви в 1946–1947 рр. були зафіксовані по всіх районах, охоплених голодом. Документальні свідчення

канібалізму зустрічаються у спецповідомленнях МДБ УРСР. Ось характерні випадки. Селянка з колгоспу «Нове життя» Борівського району Харківської області, М., 1903 р. народження, вбила свою 7-річну доньку й разом зі старшою дочкою вживала труп в їжу. М. та її старша дочка були заарештовані органами МВС [7, с. 209]. Мешканець м. Ізюм Харківської області, К., 55 років, працював з 1926 р. завідувачим моргом міської лікарні. Систематично викрадав трупи померлих з лікарні та вживав їх у їжу. При обшуку в квартирі К. було виявлено 2 дитячих голови та кістка ноги дорослої людини [7, с. 216]. І такі приклади множилися з поширенням голоду.

Тоталітарна верхівка спостерігала трагедію голодуючого народу поцинічному спокійно. Але наближалися весняні польові роботи 1947 р. Щоб не зірвати весняну посівну компанію, Міністерство землеробства УРСР запропонувало продовольчу позичку Харківщині в розмірі 17 тис. 500 пудів зерна [7, с. 59]. Позичка була надана під 10 % з врожаю наступного року. Хлібні пайки для працюючих у полі становили 300–400 г на день, для інших — 200 г. Було організовано гаряче харчування для селян, зайнятих на весняних польових роботах з розрахунку 60 г борошна в день на людину [2, с. 22]. Ці заходи врятували життя багатьох селян. Але наслідки голоду були жахливими.

Підрахувати кількість жертв голоду 1946–1947 рр. немає можливості. Тоталітарний режим зробив все, щоб приховати цю трагедію. У переважній більшості випадків у сільській місцевості факти смерті від голоду не реєструвалися, і фіксувалася смерть від вигаданої причини. Чимало харків'ян померло за межами області під час поїздок за хлібом. За нашими, дуже приблизними підрахунками, від голоду 1946–1947 рр. в Україні померло від 1 млн до 1,2 млн осіб [13, с. 243]. З них у Харківській області — приблизно 100–150 тис. [14, с. 138]. Але ці дані підлягають уточненню.

Безпосереднім винуватцем голоду є тоталітарна система. Посуха 1946 р. і страшні рани, заподіяні війною, посилили продовольчі труднощі народу, але якби не антинародна аграрна і, зокрема, хлібозаготівельна політика правлячого режиму, голоду можна було б уникнути.

Література

1. Маковійчук І. М., Пилявець Ю. Г. Голод на Україні у 1946–1947 рр. // УІЖ. — 1990. — № 8.
2. Перковський А. Л., Пирожков С. І. Демографічні втрати народонаселення Української РСР у 40-х рр. // УІЖ. — 1990. — № 2.
3. Історія України: Нове бачення. Т. 2. — К., 1995.
4. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — Львів, 1993.
5. Історія Української РСР. Т. 8. — К., 1979.
6. ДАХО.
7. Голод в Україні 1946–1947: Документи і матеріали. — Київ; Нью-Йорк, 1996.
8. Центральний державний архів громадських об'єднань України.

9. Кожукало І. П. 1946–1947: Невідомий голод // Маршрутами історії. — К., 1990.
10. Внешняя торговля СССР. Стат. сборник. — М., 1967.
11. История крестьянства СССР. Т. 4. — М., 1988.
12. Виселова О. М., Панченко П. П. Ще одна трагічна сторінка історії України. Голод в Україні. Голод в Україні 1946–1947 років // УІЖ. — 1996. — № 2.
13. Калініченко В. В. Голод 1946–1947 рр. в Україні: причини та наслідки // Вісник Харківського держуніверситету. — Історія — Х., 1999. — Вип. 31.
14. Калініченко В. В. Голод на Харківщині // Голод в Україні: причини та наслідки: Міжнар. наук. конф., Київ, 27 травня 1997 р. : Матеріали. — Київ; Нью-Йорк, 1998.

Резюме

Статья посвящена исследованию причин и последствий голода 1946–1947 гг. в Харьковской области. Освещены причины голода, основной из которых является антикрестьянская политика тоталитарного режима. Освещены последствия голода: демографические (от голода умерло около 100–150 тыс. человек), эпидемиологические (вследствие «голодной» миграции широкое распространение получили тяжелые инфекционные заболевания), социально-экономические (недовольство среди крестьян колхозно-совхозной системой в этот период достигло наивысшей точки), криминогенные (резкий рост преступности).

Summary

Article is devoted to researching causes and consequences of 1946–1947 famine in Kharkov region. The author elucidated the causes of famine and considers that the antipeasant politics of totalitar regime was the main one. The postwar famine in Kharkov region was intentional. Consequences of famine were shown: demographics (nearly 100–150 thousand people died), epidemics (infectious diseases was spreaded widely because of «hungry» migration), economics (displeasure of collective-statefarmer system among the peasants in this period were intensive), criminals (the growth of criminality), morals.

А. М. Михненко

ДОНБАС у 1941–1942 рр.: ВИПРОБУВАННЯ ВІЙНОЮ

22 червня 1941 р. — страшний день в історії нашої країни. Агресія фашистської Німеччини принесла велику війну та велику біду у кожную родину, на довгі роки змінила життя усієї держави.

У своїх загарбницьких планах гітлерівці відводили особливе місце Донбасу, готуючи йому роль «Східного Рура». І дійсно, донецька земля — це край величезних запасів вугілля, різних руд, солі, графіту і багатьох інших природних багатств. На початок війни Донбас був одним з найбільших індустріальних районів не тільки Радянського Союзу, але і світу взагалі. У 1940 р. тут добувалося понад 56 % загальносоюзного видобутку вугілля, виплавлялося більше 37 % чавуну, 25 % сталі, вироблялося 26 % прокату, майже 50 % коксу. Донбас давав близько 63 % металургійного обладнання і майже половину паровозів, що виготовлялися в СРСР.

Були у гітлерівців щодо Донбасу і найближчі задуми. Вони розраховували перетворити його на «прифронтовий арсенал»: забезпечити донецьким вугіллям свою військову промисловість і фронтові перевезення, організувати на його підприємствах виробництво чавуну і сталі, випуск і ремонт паровозів, танків, артилерійських снарядів і іншої техніки. Після війни гітлерівський фельдмаршал Манштейн писав у книзі «Загублені перемоги»: «Донбас відігравав істотну роль в оперативних задумах Гітлера. Він вважав, що від оволодіння цією територією... буде залежати результат війни... Гітлер стверджував, що без запасів вугілля цього регіону ми не зможемо витримати війни в економічних відносинах».

Фашистська агресія спочатку не усвідомлювалася у радянському суспільстві як смертельна загроза самого його існування. Переоцінка сил та можливостей Червоної Армії у поєднанні з недооцінкою військового потенціалу та агресивних намірів Німеччини, які мали місце серед вищого керівництва країни, позначилися й на настроях населення. Багато хто думав, що все це ненадовго, буде швидка перемога над Німеччиною. Однак вже за лічені дні все більше людей почало усвідомлювати всю небезпечність таких припущень.

За помилки керівництва країни в оцінці військово-політичної ситуації, погану підготовку до війни, як це часто було, довелося розраховуватися мільйонам громадян. Варте уваги те, що більша частина з них із боєм у серці, з розумінням сприйняли проблеми, які постали перед країною. В умовах мобілізації на фронт, що почалася, багато громадян бажало добровільно піти на передову. У перші дні війни лише у Сталінській області близько 20 тис. осіб виявили бажання добровільно піти на фронт. Усього ж до діючої армії у перші тижні війни було мобілізовано 236 тис. осіб [1, ф. 326, оп. 1, спр. 948, арк. 85]. Більше 200 тис. жителів Ворошиловградської області до кінця року стали у ряди захисників Вітчизни. На початку війни на території Сталінської області було сформовано, в основному з шахтарів, стрілецькі дивізії під командуванням Героя Радянського Союзу, в минулому шахтаря, К. І. Провалова (383-я стрілецька дивізія), І. О. Зінов'єва (393-я стрілецька дивізія). За короткий термін в Луганську було сформовано і відправлено на фронт 214-а і 395-а стрілецькі дивізії.

Активно йшло формування народного ополчення. На заводах, шахтах басейну формувалися роти, батальйони, полки. Усього, за далеко не повними даними, у народне ополчення вже до серпня 1941 р. вступило 345 тис. трудящих Донбасу [1, ф. 1, оп. 23, спр. 369, арк. 66]. За короткий термін тут було створено 138 винищувальних батальйонів і 1133 групи сприяння, які охороняли важливі промислові підприємства і споруди, патрулювали населені пункти і несли загороджувальну службу, виловлювали ворожих агентів і парашутистів.

За даними на 1 квітня 1942 р. у районах Ворошиловградської області діяло 36 винищувальних батальйонів чисельністю 2797 осіб, Сталінської — 1 батальйон чисельністю 86 осіб [2, ф. 1, оп. 23, спр. 151, арк. 7–8].

Для успішного виконання покладених завдань командирам винищувальних батальйонів доручалося створювати групи зв'язку. Вони були зобов'язані інформувати як командирів, так і окремих бійців винищувальних батальйонів про всі випадки появи десантів і диверсантів противника. За їх допомогою забезпечувався своєчасний збір особового складу, несення цілодобового чергування як у штабі батальйону, так і на території дислокування.

Одночасно з формуванням винищувальних батальйонів в багатьох великих населених пунктах, колгоспах, радгоспах Донбасу на добровільних засадах за участю працівників міліції створювалися групи і загони сприяння винищувальним батальйонам. Вони охороняли заводи, фабрики, колгоспне добро, вели боротьбу з ворожими парашутистами і диверсантами, у тому числі в районі залізниць й мостів, і повідомляли про це в штаби винищувальних батальйонів. Тільки в Ворошиловградській області на допомогу винищувальним батальйонам було створено 398 груп сприяння [3, с. 46]. У групи сприяння Сталінської області вступило 8239 осіб [4, с. 143].

Бойова діяльність винищувальних батальйонів не обмежувалася тільки знищенням диверсантів і шпигунів. У ході війни винищувальні батальйони виловлювали німецьких льотчиків. Так, 24 грудня 1941 року група бійців винищувального батальйону Слов'яно-Сербського району Ворошиловградської області під керівництвом старшого групи Касинського полонила німецьких льотчиків підбитого літака «Юнкерс-88». За героїзм і відвагу група винищувачів була подана до урядової нагороди, а командир нагороджений орденом «Знак Пошани» [5, ф. 4620, оп. 3, спр. 21, арк. 148–149].

Виконуючи свої прямі обов'язки по боротьбі з диверсантами і шпигунами, винищувальні батальйони разом з групами сприяння несли охорону промислових і господарських об'єктів. Пильно несли службу з охорони промислових об'єктів групи сприяння винищувальним батальйонам Донбасу. Газета «Соціалістичний Донбас» повідомляла, що десятки тисяч трудящих Сталінської області і вдень, і вночі стояли на бойовій вахті. Робітники Макіївського металургійного заводу імені С. М. Кірова органі-

зували охорону найважливіших виробничих об'єктів. Добре була налагоджена служба груп сприяння винищувального батальйону Північно-Донецької залізниці. Бійці пильно стежили за мостами, переїздами, залізничним полотном [6, с. 18–19].

Винищувальні батальйони активно брали участь у створенні системи оборони, захисті населених пунктів. Два винищувальних батальйони Сталінської області, створені з працівників міліції, брали участь у будівництві оборонних споруд і захищали місто Сталіно у складі 383-ї стрілецької дивізії, сформованої з шахтарів. Особливо кровопролитні бої за місто по всій лінії оборони йшли з 15 до 22 жовтня 1941 року. Захисники міста Сталіно, виявляючи масовий героїзм, знищили понад 5 тисяч солдатів і офіцерів противника, майже 30 танків, 2 артилерійських і 4 мінометних батареї, 16 станкових кулеметів. У листопаді–грудні 1941 року відважно бився, захищаючи рідний Донбас, разом із розвідкою 142-го кавалерійського полку кінний загін Горлівського винищувального батальйону Сталінської області [7, с. 57].

Бійці, які пройшли вишкіл у рядах народного ополчення, винищувальних і інших оборонних формуваннях, демонстрували в боях за рідну землю зразки стійкості, відваги та мужності. Звичайно, не слід переоцінювати рівень військової підготовки та озброєння подібних підрозділів, але одне безумовно: всі учасники зазначених формувань до підходу фашистів до території Донбасу вже пройшли початкову військову підготовку. Тому при відході частин Червоної Армії вони або вливалися до її складу, або ставали основою партизанських загонів.

Одночасно із створенням частин народного ополчення, винищувальних батальйонів і загонів самозахисту почалося військове навчання усього населення. Для військового навчання організовувалися групи з чоловічого населення, яке перебувало на обліку у військоматах. Особлива увага зверталася на підготовку фахівців військової справи. Заняття відбувалися за напруженим графіком, не менш 2–3 годин щодня, але у вільний від виробництва час. Жінки та невійськовозобов'язані чоловіки навчалися на курсах трактористів, шоферів, комбайнерів, зв'язовиків, щоб замінити тих, що пішли на фронт [1, ф. 326, оп. 1, спр. 946, арк. 87–88]. Тисячі дівчат Донбасу отримали спеціальності медичних сестер, санітарних інструкторів, снайперів, зенітниць. Багато хто з них пішов у Червону Армію.

У містах створювалися воєнізовані аварійно-відновлювальні загони місцевої протиповітряної оборони з числа робітників-фахівців. До їх завдань входило відновлення підприємств комунального господарства, будівель, зв'язку, доріг, мостів, пошкоджених при військових діях.

Війна вимогала швидкої перебудови промисловості на військовий лад. Це нове завдання лягало на плечі робітників та інженерно-технічного персоналу. Замість тих, хто пішов на фронт, у вугільних вибоях, біля домен, мартенів і станків ставали підлітки, пенсіонери і домогосподарки. Разом з досвідченими робітниками вони виконували і перевикону-

вали підвищені планові завдання. 22 липня 1941 року Радінформбюро повідомило, що всі гірники прагнуть досягти високих виробничих показників. Так, бригадир наваловідбійників шахти № 22 тресту «Донбасантрацит» Чуйко перевиконував змінне завдання в 2–3 рази. Вибійник дільниці «Никанор–схід» шахти «Ірміно» Синяговський склав план роботи на військовий час — план подвоєння і потроєння видобутку вугілля. Усі 14 вибійників його дільниці також видобували по дві норми. Подібні дії були характерними для багатьох шахтарських колективів. Сотні і тисячі шахтарів перетворили рекорди мирного часу на звичайне масове явище. Гірники прагнули видати на-гора якомога більше вугілля, необхідного для боротьби з ворогом. Вже у перші місяці війни його видобуток досягнув небувалих розмірів. Так, у червні 1941 р. було отримано вугілля на 2,6 % більше, ніж у попередній місяць і на 18,1 % більше, ніж за цей же час у 1940 р. У 1941 р. робітники Донбасу тільки по Українській РСР дали країні 61281,5 тис. т вугілля.

Швидко перебудовувалася на військовий лад важка індустрія. Металурги збільшували випуск сталі броньованого листа, снарядних заготовок. Шахтарі підвищували видобуток коксівного вугілля, необхідного металургійним заводам. Донецькі металурги, глибоко розуміючи всю відповідальність завдань, що постали перед ними, напружували всі сили для задоволення потреб фронту в металі. Металурги Костянтинівського заводу ім. М. В. Фрунзе з початку війни давали виплавку сталі понад встановлений план. Знатний сталевар маріупольського заводу ім. Ілліча Макар Мазай майже всі плавки спецсталі проводив швидкісним методом.

Велику допомогу фронту робітники Донбасу надавали бойовою технікою і спорядженням. Машинобудівники, металурги і залізничники Донбасу за 22 дні виготовили для Червоної Армії 12 бронепоездів. Велику ініціативу виявили робітники шахт, заводів та інших підприємств з розробки і виготовлення власних конструкцій протипіхотних та протитанкових мін і гранат, які надходили на озброєння ополченців і винищувальних батальйонів.

Вже до серпня 1941 р. практично всі підприємства Ворошиловградської області почали виробляти продукцію для потреб армії. Луганські паровозобудівники випускали бронепоезди, міномети, снаряди; стахановські ливарники — міни; першотравневі машинобудівники — авіабомби; алчевські металурги збільшили виплавку спеціальних сталей для авіамоторів і корпусів танків, освоїли виробництво ряду видів зброї і боеприпасів. На багатьох підприємствах організували ремонт танків та іншої техніки, виготовлення армійського обмундирування і взуття. Підприємства легкої і місцевої промисловості переводилися на випуск боеприпасів і стрілецької зброї, спеціальних тканин для парашутів, виробництво предметів речового і продовольчого спорядження, призначених для армії.

Тисячі робітників Донбасу пішли на фронт, а решта евакуювалися у східні регіони разом із підприємствами. Все це змінило кількісний склад і розміщення робітників як територіально, так і всередині окремих галузей промисловості. Найбільш наочні зміни сталися у вугільній промисловості. Кількість робітників у Донбасі зменшилася на 25 %. Така ж картина простежувалася й у всіх галузях промисловості. Для того, щоб забезпечити робочою силою військову промисловість і пов'язані з нею галузі, треба було раціонально розподілити трудові ресурси, що залишилися, залучити нові верстви населення у виробництво. Цією справою займався Комітет з обліку і розподілу робочої сили при РНК СРСР, створений 30 червня 1941 року. Він переводив службовців різних галузей у промислове виробництво. Найбільшою мірою це торкнулося жінок, підлітків, літніх людей. Частина з них добровільно, інші з «ініціативи» керівників підприємств, партійних і профспілкових організацій замінювали на виробництві тих, хто пішов на фронт. Партійна преса того часу стверджувала, що вони «виявляли високі патріотичні почуття», однак, здається, мотиви дій цих людей були набагато складнішими і індивідуальнішими. Але це було масове явище. Так, на шахті «Пролетарка-Крута» м. Макіївка дівчата і домогосподарки вирішили вивчити одну з шахтарських професій, з тим щоб навчитися водити електровози, проходити штреки, працювати мотористами. На шахті «Червоний Профінтерн» майже 100 жінок вже працювали на гірничих дільницях. Разом із старими шахтарями колишні домогосподарки досягли високих показників. Вже до 1 липня вони замінили тільки у Донецькій області 4267 робітників. На шахті № 17–12-біс тресту «Донбасантрацит» була створена перша у вугільній промисловості жіноча бригада наваловідбійників. Тільки на шахти тресту «Донбасантрацит» у перші місяці війни прийшло майже 500 жінок: 110 з них стали працювати наваловідбійниками, 10 — врубмашиністами, 50 — електрослюсарями, 44 — прибиральниками породи в підготовчих забоях і ін. У Ворошиловградській області в 1941 р. на підприємства прийшло 50 тис. жінок.

Важливим джерелом поповнення кваліфікованими кадрами промисловості була створена напередодні війни система державних трудових резервів. Підготовка робітників через училища трудових резервів значно розширювалася. У вугільних районах Ростовської області, наприклад, 1 серпня 1941 року у ремісничі і залізничні училища було прийнято 12800 юнаків і дівчат, що набагато перевищувало кількість тих, хто навчався тут у довоєнний час. У липні уряд надав республікам, краям і областям право переводити робітників і службовців управлінського апарату з легкої та харчової промисловості у військову і пов'язану з нею промисловість. Проводилися мобілізації незайнятого населення. Усі ці заходи дозволили поповнити трудові резерви. Зміни у складі робітників не знизили його трудової активності. Ядром заводських, шахтних, залізничних колективів були старі кадрові робітники,

такі, наприклад, як машиніст депо Донецької залізниці Іван Дьомін. Коли почалася війна, цей залізничник, що знаходився на пенсії, прийшов у депо Красноармійська і сказав: «Вважаю себе мобілізованим, прошу повернути на паровоз або дати гвинтівку!» Такі почини старої робітничої гвардії знаходили великий відгук.

У серпні 1941 р., коли над Донбасом нависла безпосередня загроза, Державний Комітет Оборони СРСР (ДКО) ухвалив рішення створити на далеких і ближніх підступах до нього лінію оборони. Будівництво цього рубежу було доручено Наркомату вугільної промисловості СРСР, який створив для цих справ Управління спецпраць. Керівництво будівництвом оборонних районів покладалося на керівників трестів. Усередині будівництва оборонного району залишалися ділянки для окремих шахт. Вже 30 серпня 1941 року була проведена перша мобілізація трудящих Ворошиловградської області на будівництво оборонних рубежів. У Запорізьку область було направлено 80 тис. осіб і 3 тис. підвод. Далі були друга і третя мобілізації, завдяки яким близько 94 тис. осіб було відправлено в райони Лозова–Павлоград Харківської та Дніпропетровської областей [8, ф. 179, оп. 3, спр. 1, арк. 3–4]. Понад 30 тис. осіб було зайнято будівництвом оборонних укріплень на території області, при цьому тільки у Ворошиловграді працювало приблизно до 20 тис. осіб, які відпрацювали понад 150 тис. людино-днів. Це були жінки, руками яких було побудовано барикади, зроблено необхідні оборонні укріплення [8, спр. 808, арк. 3].

У середині вересня 1941 р. було мобілізовано ще 52 тис. осіб. Оскільки більшість чоловічого населення перебувала на фронті, на будівництво оборонних споруд залучалися, як правило, жінки та дівчата, старики та підлітки. Працювати їм доводилося вручну, часто по 20 годин на добу. Жили в сараях та землянках, їжі не вистачало, часто потрапляли під бомбування та обстріли німецьких літаків. Але праця не зупинялася ні на мить. Взагалі на будівництво оборонних споруд було відправлено з Ворошиловградської області 250 тис. осіб, з Сталінської — більше 160 тис. [2, ф. 1, оп. 23, спр. 58, арк. 3]. А по Україні тільки протягом другої половини 1941 р. та першої половини 1942 р. взяли участь понад 2 млн трудящих; більшість складали жінки, які створили понад 4 тис. км оборонних ліній, при цьому було виїнято більше 17 млн м³ ґрунту, побудовано майже 20 тис. різних військово-інженерних споруд [9].

Велика праця була проведена з підготовки населення до протиповітряної оборони. На усіх підприємствах було засновано перші формування МППО та групи самозахисту. У одному тільки Петровському районі у шахтарських селищах було викопано 1793 протиповітряні щілини, обладнані газо- і бомбосховища. У Сталіно в групах самозахисту навчалось 2369 жінок, а всього у численних гуртках оволоділи знаннями протиповітряної та хімічної оборони 11 тис. осіб [10, с. 102].

Вже у перші місяці війни на території Донбасу було розгорнуто військові госпіталі. Із 158 евакогоспіталів, розташованих на території

України, велику частину було розгорнуто в Донбасі. Саме у їх роботі активну участь брали жінки. Вони допомагали у транспортуванні поранених, догляді за ними, в організації харчування, у пранні та ремонті білизни, прибиранні і ремонті приміщень. З осені 1941 р. у вільний від роботи час жінки шили для фронтовиків білизну, теплі речі, в'язали шкарпетки, рукавиці, організовували збір білизни і теплих речей для потреб Червоної Армії. Так, у м. Ворошиловграді при обладнанні госпіталю жінками було зібрано понад 2 тис. одиниць м'якого інвентарю, майже 1 тис. комплектів білизни. А з ініціативи працівниць Сталінської і Полтавської областей на Україні було створено жіночі бригади для збору теплого обмундирування, пошиття і ремонту одягу. У результаті за період до 15 жовтня 1941 року у Сталінській і Ворошиловградській областях жінками та підлітками було зібрано 118 600 одиниць теплих речей [2, ф. 1, оп. 23, спр. 58, арк. 22; спр. 32, арк. 13–14].

Тисячі людей, в основному жінки, прийшли на станції переливання крові, щоб стати донорами. Майже 380 тис. жінок міст і сіл включалися у добровільний рух за здачу крові для використання її у польових і евакуаційних госпіталях. Деякі патріотки здавали кров по декілька разів. Наприклад, домогосподарка Сорокина з м. Сталіно заявила: «Не зважаючи на те, що мені 55 років, якщо буде потрібна кров, то я здам її 3–4 рази. Я закликаю усіх домогосподарок наслідувати мій приклад». Жителька м. Ворошиловград Е. Федорова здала в цілому 35 літрів крові. А усього тільки у Ворошиловградській області у донорському русі взяли участь понад 10 тис. осіб.

Наприкінці вересня 1941 р. німецько-фашистські загарбники впритул підійшли до західних і південно-західних кордонів Донбасу. З наближенням фашистських військ до районів басейну почалося переміщення промислових підприємств регіону з прифронтової смуги у східні райони країни. Усіма роботами з евакуації підприємств Лівобережжя України, у тому числі і Донбасу, керували уповноважений Державного Комітету Оборони, голова Раднаркому УРСР Л. Р. Корнієць і заступник наркома чорної металургії СРСР А. Г. Шереметьєв.

Для організації евакуаційних робіт в Україні 26 червня 1941 року було створено спеціальну комісію на чолі з заступником голови Раднаркому республіки Д. М. Жилой. На місцях розгорнулася величезна робота з евакуації промислових підприємств у глибокий тил. Зокрема, підприємства Наркомвугілля і трестів «Красноармійськвугілля», «Красногвардійськвугілля», «Макиївугілля», «Першотравневськвугілля», а також робітники, інженерно-технічні працівники (ІТП) і службовці шахт комбінату «Сталінвугілля» з сім'ями евакуювалися до Карагандінської області. Трест «Краснодонвугілля» і його підприємства з робітниками та їх сім'ями вивозилися в Актюбінську область. З шахт Ростовської і Ворошиловградської областей було вивезено в Кузбас, Караганду 1537 вагонів з обладнанням і понад 50 тис. осіб. Наприкінці 1941 р. і на початку 1942 р.

в Кузбас і Карагандинський басейн з Донбасу приїхала група господарників і досвідчених інженеро-технічних фахівців. Сюди ж прибули 25 тис. донецьких шахтарів і енергетиків з обладнанням: врубними і підймальними машинами, електровозами та іншими агрегатами.

Великих зусиль вимагало перебазування металургійних, машинобудівних підприємств Донбасу. Колектив робітників Сталінського металургійного заводу протягом шести діб, з 9 до 14 жовтня, відправив на Урал п'ять ешелонів обладнання. Виїхало також понад 5 тис. робітників та інженерно-технічних працівників. У липні з Маріупольського заводу ім. Ілліча до Магнітогорську було евакуйовано найбільш потужний в Радянському Союзі стан 1250. Понад 20 ешелонів відправив у глибокий тил колектив маріупольського заводу «Азовсталь». Сулинський металургійний завод евакуювали у м. Нижні Серги на Урал, а Таганрозький металургійний завод ім. А. А. Андрєєва розмістився на території одного з заводів на Уралі, «Червоний казаняр» з Таганрога був перебазований у м. Златоуст. Тільки підприємства Наркомчормету Сталінської області евакуювали 13 тис. кваліфікованих робітників та інженерно-технічних працівників у глибокий тил.

Величезну роботу, причому в найкоротші терміни, було зроблено під час евакуації флагмана вітчизняного машинобудування — Новокраматорського заводу важкого машинобудування. З заводу насамперед вивезли єдиний в країні прес потужністю 10 тис. тонн і великі карусельні та стругальні станки. Краматорські станкобудівники, навантаживши понад 20 вагонів, повністю вивезли всі стани (на суму понад 25 млн. крб.). Цілодобові роботи тривали і під час безперервних нальотів авіації противника. Складальні цехи в цей час продовжували виконувати замовлення. Бомби падали на території заводу. Фугасною бомбою було зруйновано механічний складальний цех. На своїх постах загинули начальник цеху Е. А. Княжанський, його заступник В. І. Бородай і старший майстер І. А. Гончаров. Однак навіть це не порушило напруженого ритму демонтажу і відправлення обладнання. Робота з порятунку заводу розглядалася як внесок у розгром ворога, і всі працювали самовіддано.

Колективи заводів Сталінської області встигли відправити в тил країни 4060 вагонів з людьми, обладнанням і матеріалами. Трудящі електростанцій «Донбасенерго» евакуювали на Схід понад 800 вагонів цінного обладнання великих електростанцій — Зуєвської, Кураховської, Штеровської, Шахтінської. Протягом жовтня–грудня 1941 р. з Ворошиловградської області у східні райони країни перебазувалося 11 трестів вугільної промисловості з підприємствами, три збагачувальні заводи, один з найбільших в країні — Ворошиловградський паровозобудівний завод ім. Жовтневої революції. З області було відправлено вглиб країни 7810 вагонів з обладнанням і матеріалами та понад 12 тис. робітників. Усього з області евакуйовано 269 380 осіб. На нових місцях донбасівці вливалися у колективи трудівників тилу, які поріділи. І там, часто в умовах суво-

рої зими, на голому місці, під відкритим небом в найкоротші терміни монтували станки і розпочинали випуск військової продукції.

Найбільший трудовий героїзм виявили робітники залізниць Донбасу. Їм доводилося евакуювати не тільки людей і промислові підприємства, але й своє транспортне майно. По мірі просування фронту на схід, якщо дозволяли обставини, вони розбирали і вивозили головні залізничні і станційні шляхи, стрілочні переводи, демонтували обладнання станцій. На Південно-Донецькій, Північно-Донецькій і частково Південно-Східній дорогах було розібрано 1052 км шляху і вивезено 941 км рейок, 581 комплект стрілочних переводів, а також евакуйовано 238 паровозів. Долаючи величезні труднощі, нерідко під обстрілом ворога, робітники Донбасу перебазували углиб країни десятки тисяч вагонів з обладнанням і матеріалами. Окрім промислових, організовувалася евакуація і сільськогосподарських підприємств: вивозилося майно, худоба, інвентар. Причому у постановах органів влади зазначалося, які об'єкти та майно потрібно евакуювати, вказувалися місця призначення [1, ф. 326, оп. 1, спр. 383, арк. 135–137].

До кінця вересня 1941 р. загальне становище на фронті загострилося. Він наблизився до Донецького басейну [11, с. 13]. Разом з частинами Червоної Армії Донбас захищали тисячі народних ополченців, 138 винищувальних батальйонів, понад 190 партизанських загонів. Після запеклих багатоденних боїв, у яких німецькі війська понесли великі втрати у живій силі, озброєнні і техніці, 26 жовтня ворог захопив Сталіно, а до кінця жовтня наші частини залишили Горлівку, Макіївку, Красноармійськ, Слав'янськ [11, с. 14].

На початку листопада фашисти вийшли до рік Северський Донець і Міус, та Ростова-на-Дону. У той час, коли війська гітлерівського генерала Клейста ціною великих втрат пробивалися до Ростова, радянські війська в Донбасі завдавали відчутних ударів у тилу і на фронтах наступаючого німецького угруповання. У листопаді 1941 р. німецькі війська вторглися в межі Ворошиловградської області. Особливо запеклі бої розгорнулися поблизу міста Красний Луч, в Антрацитівському, Ровенському, а трохи пізніше — Попаснянському, Лисичанському районах. Понад 8 місяців війська Південного фронту стримували натиск переважаючих сил противника на півдні і південному заході області. Становище різко змінилося після важкої поразки, що зазнали наші війська у харківській битві у травні 1942 року. Ворог захопив стратегічну ініціативу, і під його натиском фронт почав відкочуватися на схід. Через територію області з безперервними оборонними боями в липні відступали 38-а, 9-а, 37-а, 12-а і 18-а армії. Багато з'єднань несли великі втрати. Так, 37-а армія за період відступу на території області втратила більшу половину особового складу.

22 липня 1942 р. радянські війська залишили останній районний центр Ворошиловградської області — місто Свердловськ. Накази Ставки про

організацію оборони Перекопу та про будівництво укріплених рубежів на захід від Харкова та в Донбасі не вдалося виконати вчасно. Мобілізація багатьох тисяч донецьких шахтарів у місцеве ополчення, а також зусилля населення на зведенні оборонних споруд результатів не дали [12, с. 173]. Захопивши Донбас, німецько-фашистські агресори встановили тут режим терору, безправ'я, насильництва.

Література

1. Державний архів Донецької області.
2. Центральний державний архів громадських об'єднань України.
3. Луганщина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.: Сб. док. и материалов. — Донецк, 1965.
4. Очерки истории Донецкой областной партийной организации /Г. Я. Пономаренко и др. — К., 1987.
5. Центральний Державний архів вищих органів влади і управління України.
6. Добров П. В. Истребительные батальоны Украины в годы Великой Отечественной войны (1941–1945). — Донецк, 1985.
7. Буцько М. О., Кириченко С. М. Воєнно-організаторська діяльність Комуністичної партії України в перші роки Великої Вітчизняної війни. — К., 1969.
8. Державний архів Луганської області.
9. Коваль М. В. Подвиг жінок Радянської України у Великій Вітчизняній війні (1941–1945 рр.)// Укр. істор. журн. — 1975. — № 12. — С. 37; Правда. — 1942. — 26 янв. — С. 1.
10. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Док. и материалы: В 3-х томах. — К., 1985. — Т. 1.
11. Книга Пам'яті України. Донецька область. — Донецьк, 1944. — Т. 1.
12. Верт А. Россия в войне 1941–1945. — М., 1967.

Резюме

У статті автор на підставі значної кількості архівних матеріалів та інших джерел досліджує процеси, які мали місце у 1941–1942 рр. на території Донбасу: зокрема участь військ в оборонних фронтових операціях, зусилля влади та населення, спрямовані на збереження промислового та сільськогосподарського потенціалу регіону.

Summary

In this article the author on the basis of archive and other sources explores processes which took place in 1941–1942 years in Donbass territory: especially participation of troops in deffendance operations, efforts of authorities and people focused on saving industrial and rural potential of the region.

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

*Л. А. Чувпило***ИСТОРИЯ ВОСТОКА В РАБОТАХ М. М. ЛУНИНА**

Одной из наиболее примечательных фигур в истории Харьковского университета был профессор кафедры всеобщей истории Михаил Михайлович Лунин (1807–1844). Благодаря своей исключительной эрудиции и высочайшему профессионализму этот ученый за девять лет работы в Харькове сумел завоевать славу «харьковского Грановского» и даже «Карамзина всеобщей истории» [см.: 1, с. 88–90; 2, с. 6–7]. Столь высоким авторитетом среди современников М. М. Лунина во многом был обязан своим исключительным познаниям в области истории древнего Востока. Его лекции по этому предмету считались едва ли не наилучшими [1, с. 87–88; 2, с. 3–4; 3, с. 21–22], печатные работы по истории Востока получали высочайшую оценку у коллег [4, с. 51–52], а о востоковедческих познаниях ученого среди студентов ходили настоящие легенды [см.: 5, с. 6; 2, с. 3–4; 1, с. 87]. Однако на его деятельность в области ориенталистики долгое время обращали внимание только харьковские ученые, исследовавшие историю университетской науки [6, с. 12–22; 7, с. 32–35; 8, с. 51–52; 9, с. 98–99]. Лишь в последние годы имя ученого стало упоминаться в общих трудах по истории российского дореволюционного востоковедения [10, с. 114; 11, р. 226–227]. Востоковедческое же наследие М. М. Лунина до настоящего времени не получило надлежащей оценки в контексте развития историографии древнего Востока, и в данной работе предпринята попытка заполнить этот пробел.

На биографии М. М. Лунина мы не будем останавливаться подробно, так как она хорошо освещена в литературе [6, с. 1–12; 12, с. 127–129; 13, с. 262–264; 14, с. 107; 7, с. 32–33]. Необходимо, однако, заметить, что М. М. Лунин, будучи уроженцем Дерпта, имел возможность получить прекрасное историческое и философское образование европейского типа, сначала — в Дерптском университете (1824–1828), а затем — в Дерптском профессорском институте (1829–1832), где вместе с ним обучались многие в будущем виднейшие ученые России, в том числе М. С. Куторга и Н. И. Пирогов [6, с. 5–7; 15, л. 16–18; 16, с. 477–493]. По окончании института, М. М. Лунин защитил магистерскую диссертацию и был отправлен на два года (1833–1835) «для усовершенствования в науках» в Берлинский университет, где слушал лекции крупнейших ученых-историков своего времени — Л. Ранке, Ф. Раумера и К. Риттера, а также изучал основы философии Гегеля у его непосредственных учеников, в том числе у У. Ганса [6, с. 6–8], став в результате первым историком-гегельянцем в Украине [17, с. 62–64]. В Харьков М. М. Лунин прибыл летом 1835 г. и в том же году начал читать лекции по всеобщей истории, вначале в должности экстраординарного, а с 1838 г. — ординарного профессора [12, с. 128–129; 6, с. 8–10].

Проблемам востоковедения посвящены две из трех опубликованных статей М. М. Лунина [18, с. 1–86; 19, № 8, с. 284–323; № 9, с. 104–107] и большая часть чернового варианта его лекционного курса по древней истории, который сохранился в рукописи [20, тетр. 3–15]. К этому можно прибавить две лекции по истории древнего Востока, записанные студентами профессора [5; 25]. Кроме того, упоминания о восточных народах содержатся почти в каждой статье и во многих лекциях ученого [21, с. 410–412; 22, с. 12; 23, тетр. 4, с. 3–4; 24, с. 2–3]. Такое внимание к истории Востока свидетельствует о том, что эта область исторических знаний постоянно занимала мысли ученого и являлась одним из основных предметов его изысканий. Столь необычный для российского историка тех лет интерес, как нам представляется, не был следствием каких-то особых пристрастий М. М. Лунина, а проистекал из историко-философской концепции, которой придерживался харьковский ученый.

Будучи убежденным последователем Гегеля [см.: 6, с. 47–49], он, как и многие другие историки-гегельянцы, должен был отрицать всякую историческую значимость за народами Востока, ибо, как известно, Гегель считал древний Восток внеисторическим «детством человечества» [26, с. 98–100]. Однако М. М. Лунин, как уже указывалось, изучавший философию Гегеля у его непосредственных учеников, очевидно, очень тонко чувствовал саму суть историко-философской концепции немецкого мыслителя, и, видимо, хорошо понимал, какую огромную роль играет в гегелевской системе древний Восток, причем именно потому, что является «детством человечества», этапом неразвитости «абсолютного духа», выражающейся в стагнации всего культурно-исторического развития. Ведь без демонстрации неразвитой стадии духа невозможно постигнуть и высоты его развития и представить историю как прогресс в области освобождения человека и становления абсолюта [27, с. 82–34]. Древний Восток и Восток вообще был для Гегеля «детством», без которого нет ни «греко-римской юности», ни «германской зрелости», началом истории, без которого невозможно постигнуть ее прогресс, он являлся основой для сравнения этапов становления духа и выявления ошибок и заблуждений человечества [27, с. 81–83]. Другими словами, без Востока нет и самой философии истории Гегеля, ибо именно застойность и первозданность восточных государств служит доказательством и оправданием исторического прогресса, обоснованием необходимости ее постижения с помощью законов диалектики [27, с. 86–87]. Все это, очевидно, прекрасно понимал и М. М. Лунин и поэтому, избрав систему Гегеля в качестве основы своих взглядов и методологии, он так или иначе должен был постоянно обращаться к истории древнего Востока. Ведь только так, изучив «начала истории», можно было подтвердить истинность излюбленного постулата М. М. Лунина о том, что развитием общества управляют «категории и законы, подобные тем, что существуют в естествознании» [20, тетр. 3, с. 6]. Кроме того, сама неизученность,

«непонятость» древнего Востока, видимо, побуждала ученого к его изучению, ибо иным путем невозможно было представить исторический процесс как единое целое — хотя и «внеисторический», Восток должен был занять в этом процессе свое место и «подчиниться» общим законам развития общества.

Таким образом, сама историко-философская концепция Гегеля заставляла М. М. Лунина обращаться к истории древнего Востока вновь и вновь. Не случайно в его востоковедческих работах влияние Гегеля заметно в гораздо большей степени, чем, скажем, в статьях по истории европейского средневековья, где господствуют идеи французского романтизма [6, с. 12–17]. Равным образом, в общепристорических философских построениях с применением идей Гегеля у М. М. Лунина всегда возникают древневосточные примеры [21, с. 410–413; 22, с. 12; 23, тетр. 4, с. 3–4]. Однако в интерпретации конкретно-исторического материала М. М. Лунина никогда не ограничивался одним гегельянством и нередко выражал свои оригинальные мысли и применял достаточно неординарные подходы. В этом отношении прежде всего обращает на себя внимание печатная работа ученого «Взгляд на жизнь индостанского народа» [18, с. 1–86]. Эта объемная статья представляет собой обработку лекции об Индии, которая читалась в общем курсе древней истории и зафиксирована в рукописном варианте [20, тетр. 3–4]. Статья начинается подробнейшим географическим обзором Индостана, в котором явно чувствуется влияние одного из берлинских учителей М. М. Лунина — К. Риттера, отстаивавшего приоритет физико-географического фактора в истории древних народов [13, с. 1–10]. Далее идут разделы — «Элементы народонаселения», «Постепенное происхождение каст», «Священная литература Индии», «Отношение каст», «Иерархическая архитектура. Религиозные памятники Индостана» и «Взгляд на политическую историю Индии». В начале каждого раздела М. М. Лунин, несомненно находясь под влиянием Гегеля, приводит какой-либо общий закон, которым, по его мнению, следует руководствоваться при изучении данной проблематики и который оправдывается на примере других стран. Однако конкретное содержание этих законов, зачастую далеко выходит за рамки гегелевской философии. Так, уже в «Элементах народонаселения» ученый формулирует весьма своеобразное предварительное правило о том, что в начале истории любого цивилизованного народа встречается так называемая «двойственность начал», то есть взаимодействие народа-завоевателя и завоеванных туземных племен, которое и порождает «семена прочной самостоятельной образованности» — цивилизации [18, с. 11–14]. Идею завоевания как стимула к возникновению цивилизации М. М. Лунин позаимствовал, конечно, не у Гегеля, а из работ представителей романтической историографии, и в этом отношении не был новатором. Однако никто из этих историков никогда не решался применять подобную концепцию к истории восточных народов, во всяком случае, в таком контексте, как это делает М. М. Лу-

нин. В его представлении между возникновением восточных и западных цивилизаций практически нет различий, и упомянутый закон действует на всю территорию «от Ганга до Атлантического океана» (везде, будь то Греция, Индия или даже раннесредневековая Европа) приводя к возникновению теократии [16, с. 12–14]. Это в корне отличает идею Лунина не только от идей романтиков, но и от концепции самого Гегеля, применяя же «теорию завоевания» к Индии, ученый приходит к весьма прогрессивному выводу об отсутствии там какой-либо чистоты арийской расы и говорит, что именно взаимодействие арийцев-завоевателей с туземным населением Индостана приводит к возникновению индийской «образованности» [18, с. 14–22]. В этом отношении М. М. Лунин выступает с позиций наиболее передовой науки своего времени и первым в России открыто высказывается против теории о чисто арийском характере древнеиндийской цивилизации [11, р. 74–75].

В вопросе о происхождении каст М. М. Лунин менее оригинален и связывает их становление исключительно с религиозными потребностями общества, как это было принято в науке тех лет [18, с. 22–38]. Вместе с тем здесь мы встречаем своеобразную попытку найти истоки социального расслоения в догосударственный период и связать начало этого расслоения с процессом переселения арийских племен [18, с. 33–36]. Обращает на себя внимание и раздел о взаимоотношениях каст [18, с. 38–48]. Сам характер кастового строя описывается здесь в духе Гегеля, но М. М. Лунин, в отличие от немецкого философа, не видит за кастовой системой никаких исторических преимуществ, а напротив, считает ее тормозом развития индийского общества и главной причиной обнищания большей части населения Индостана [18, с. 47–50]. Остальные разделы интересны прежде всего рядом весьма смелых для того времени сопоставлений между историей Индии и других стран, в том числе европейских. Так, М. М. Лунин сопоставляет борьбу духовной власти со светскою в Индии с аналогичными процессами в Египте и средневековой Европе, роль брахмана в обществе сравнивает с ролью аббата и епископа, санскритские веды уподобляет средневековым церковным хроникам, а грандиозные памятники культовой архитектуры считает присущими в равной степени всем цивилизациям, где существовало теократическое начало [18, с. 34–70]. Есть в статье и откровенные заблуждения, как например, утверждения об эфиопском происхождении всего коренного населения Индостана, о монотеистическом характере первобытных религий или о большей древности буддизма в сравнении с брахманизмом. Однако все они находят объяснение в господствующих в то время в науке теориях или являются следствием излишне смелых предположений самого М. М. Лунина, которые, впрочем, никогда не носят категорического характера.

Вторая востоковедческая статья М. М. Лунина «Взгляд на историографию древнейших народов Востока» представляет собой специальное

историческое исследование [19, № 8, с. 283–323; № 9, с. 104–147]. Во вводной части, пытаясь сформулировать общий подход к исследованию восточной историографии, М. М. Лунин дважды прямо ссылается на работы Гегеля, писавшего, что на Востоке не может быть истории в подлинном смысле этого слова [см.: 19, № 6, с. 283–286]. Затем ученый, опять же исходя из постулатов Гегеля, определяет причины, «иско́ни преломлявшие на Востоке объективный мир исторических данных в субъективности деэписателя». Из этих причин, однако, только одна прямо заимствована из философии Гегеля и представляет собой формулировку положения об отсутствии на Востоке субъективных проявлений «абсолютного духа» и, следовательно, чисто внешнем понимании нравственности и морали. Остальные две причины — о наличии у каждого восточного народа одной книги, в которую он верует, «как в откровение высочайшей мудрости», и об однообразии исторического развития («смерти истории») восточных цивилизаций, являющейся следствием их одинакового возникновения в результате завоевания, — являются, по существу, плодом изысканий самого М. М. Лунина. [19, № 8, с. 288–290]. В дополнение к этому, ученый указывает на отличия восточного историописания от западного, которое, по его мнению, заключается в чисто субъективном, некритическом характере восточных исторических произведений [19, № 6, с. 290–292].

Руководствуясь этими соображениями, М. М. Лунин подробнейшим образом анализирует исторические произведения Китая, Индии и Персии в связи с «характером» и историей каждого народа. Как и Гегель, ученый особо выделяет Китай, где «прозаический характер» общества все-таки способствует возникновению отвлеченных исторических произведений, которые М. М. Лунин оценивает достаточно высоко [19, № 8, с. 295–315]. Заслуживает здесь также упоминания сопоставление борьбы китайских удельных князей эпохи Восточного Чжоу (VIII–V вв. до н. э.) с междоусобной борьбой европейских феодалов и вообще всей политической системы этого периода с феодальной раздробленностью в Европе IX–XIII вв. [19, № 8, с. 300–309]. Примечательно, что правомерность подобного сопоставления была признана в российском востоковедении только в последние десятилетия [см.: 28, с. 190–194]. Весьма основательный подход к исследованию востоковедческой проблематики заметен также в разделе о Персии, где М. М. Лунин анализирует не только древнюю, но и значительную часть средневековой персидской литературы, пытаясь выявить в ней древнейшие пласты и привлекая при этом огромное количество новейших комментированных переводов и специальных исследований [19, № 8, с. 312–323, № 9, с. 104–112]. В целом же оценка древневосточной историографии у М. М. Лунина порой уходит достаточно далеко от тех «принципов», которые мы встречаем в начале работы, в результате чего возникает некоторое противоречие между общей концепцией и конкретными выводами ученого, и статья получается не совсем логичной и несколько туманной.

Особое место в востоковедческом наследии М. М. Лунина занимает лекционный курс по древней истории, сохранившийся в рукописи [20, тетр. 3–15]. Это огромное произведение требует специального исследования, и здесь будут отмечены только наиболее существенные его черты. Прежде всего обращает на себя внимание тот факт, что порядок изложения здесь весьма отличается от гегелевского построения истории древнего Востока. Так, у Гегеля древнейшим государством на планете выступает Китай, и с него начинается вся его историко-философская схема развития общества. У М. М. Лунина же история Китая вообще не включена в лекционный курс и изложение начинается с Индии, стоящей у Гегеля на втором месте. Далее порядок изложения в основном соответствует принятой в те годы в исторической науке «системе Геерена»: последовательно сменяются разделы об истории Ассирии, Вавилонии, Мидии, Мероэ, Египта, Финикии, Персии и Карфагена. Внутри каждого раздела изложение построено почти по такому же принципу, как в статье об Индии, причем значительное место всегда занимают обзоры природных условий. Некоторые разделы, например, «Ассирия», «Вавилония» и «Мидия», объединены общим географическим описанием и взаимосвязанным изложением политической истории [20, тетр. 4–6]. Поражает своей обширностью раздел, посвященный истории Мероэ [20, тетр. 7–8], содержание которого свидетельствует о весьма глубоких познаниях М. М. Лунина в столь необычной для тех лет области. Однако в целом история Мероэ представляет для ученого повышенный интерес только потому, что он, как и многие исследователи того времени, считает, что именно отсюда происходит «племя жрецов», давшее начало египетской цивилизации [20, тетр. 7, с. 10–16].

Обращает на себя внимание количество и разнообразие источников, использованных М. М. Луниным для написания лекционного курса. В первую очередь это, конечно, Библия и произведения античных авторов, информация которых используется весьма критически. В дополнение же к ним приводятся материалы из персидской и арабской историко-литературной традиции, а также из записок европейских путешественников XIII–XVIII вв., которым довелось наблюдать памятники, не сохранившиеся до XIX в. Знакомы М. М. Лунину и собственно древневосточные памятники письменности, полученные в результате археологических раскопок в Египте и Месопотамии. Он прекрасно осведомлен о результатах работ Шампольона по дешифровке иероглифов, а также Гротенфенда и Раулинсона по дешифровке клинописи.

Не ускользнули от внимания М. М. Лунина и переводы финикийских надписей, выполненные Глинкером. По возможности ученый пытается использовать полученные подобным образом данные для восстановления исторических событий, хотя в целом роль таких источников в исследовании еще, конечно, невелика. Обращают на себя внимание

и историографические обзоры, охватывающие западную литературу по каждой проблеме с конца XVII в. до 1839 г.

При описании политической истории М. М. Лунин в основном придерживается своей «теории завоевания», вместе с тем он никогда не ограничивается простым теоретизированием и стремится более подробным образом описать и проанализировать все известные ему факты из истории каждой страны, пытаясь при этом самостоятельно разрешать все спорные вопросы. В целом его понимание истории некоторых стран, например, Индии, Персии или Карфагена, порой поразительно сближается с современным, в результате чего весь его лекционный курс выглядит куда более совершенным, чем любое русскоязычное руководство по истории древнего Востока тех лет и вполне может сравниться с лучшими западными изданиями такого рода.

Таким образом, востоковедческие работы М. М. Лунина представляют его в качестве весьма оригинального исследователя истории Востока. Повышенный интерес ученого к столь необычному для России тех лет предмету проистекал, судя по всему, из философии истории Гегеля. Однако в области конкретно-исторического исследования М. М. Лунин далеко выходил за рамки гегельянства и благодаря своим исключительным познаниям в истории и высокой научной интуиции мог рассматривать историю древнего Востока в контексте истории всемирной, применяя для изучения восточных народов концепции, выработанные на европейском материале. Тем самым преодолевался губительный для историографии Востока европоцентризм и закладывались основания для развития подлинно научной исторической ориенталистики.

Литература

1. Де-Пуле М. Ф. Харьковский университет и Д. И. Каченовский: Культурный очерк и воспоминания из 40-х гг. // ВЕ. — 1874. — Т. 45. — № 1.
2. Пашков В. П. Идеализм и идеалисты сороковых годов [Воспоминания о Харьковском университете 40-х и 60-х гг. XIX в.] // ОР ЦНБ ХНУ. — Д. № 1647/с.
3. Костомаров Н. И. Литературное наследие. — СПб., 1890.
4. Сухомлинов М. Н. Уничтожение диссертации Н. И. Костомарова в 1842 году // Древняя и Новая Россия. — Т. 1. — СПб., 1877.
5. Пашков В. 28-я лекция профессора М. М. Лунина «Мидия» // ОР ЦНБ ХНУ. — Д. № 1129/с.
6. Бузескул В. П. Профессор М. М. Лунин — «Харьковский Грановский»: К столетию Харьковского университета. — СПб., 1905.
7. Ковалівський А. П. Вивчення Сходу в Харківському університеті та Харкові у XVIII–XX віках // Антологія літератур Сходу. — Харків, 1961.
8. Кадеев В. И., Латышева В. А., Мещеряков В. Ф., Сергеев И. П. Древняя история и античная археология в Харьковском универ-

- ситете [1805–1990] // Вестн. ХГУ. — 1991. — № 357: История. — Вып. 24: Историческая наука в Харьковском университете [К 185-летию ХГУ].
9. Козлитин В. Д., Кунденко С. П., Пахомов В. Ф., Страшнюк С. Ю., Чувпило А. А. Изучение новой и новейшей истории зарубежных стран в Харьковском университете [1805–1990] // Вестн. ХГУ. — 1991. — № 357: История. — Вып. 24: Историческая наука в Харьковском университете [К 185-летию ХГУ].
 10. История отечественного востоковедения до середины XIX века. — М., 1990.
 11. Bongard-Levin G., Vigin A. The Image of India: The Study of Ancient Indian Civilization in the USSR. — М., 1984.
 12. Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования [1805–1905]. — Харьков, 1908.
 13. Геннади Г. Луниин М. М. Справочный словарь о русских писателях и ученых, умерших в XVIII и XIX ст., и список русских книг с 1725 по 1825 гг. — Т. 2. — Берлин, 1880.
 14. Источники словаря русских писателей. — Т. 4. — Пг., 1917.
 15. Дело о принятии кандидата Дерптского университета М. М. Лунина в число воспитанников Профессорского института // РГИА. — Ф. 733. — Оп. 56. — Ед. хр. 665.
 16. Петухов Е. В. Императорский Юрьевский, бывший Дерптский, университет. — Т. 1. — Юрьев, 1902.
 17. Попапский А. М. Развитие философской мысли на Украине: Первая половина XIX в. — К., 1984.
 18. Луниин М. М. Индия. Взгляд на жизнь индостанского народа // ЖМНП. — 1837. — Ч. 15. — № 7.
 19. Луниин М. М. Взгляд на историографию древнейших народов Востока // Москвитянин. — 1842. — Ч. 4. — № 8; Ч. 5. — № 9.
 20. Луниин М. М. Древняя история // ОР ЦНБ ХНУ. — Д. № 396/с.
 21. Луниин М. М. Несколько слов о римской истории // Москвитянин. — 1841. — Ч. 2. — № 10.
 22. Луниин М. М. Переход средней истории к новой и значение сей последней // ЖМНП. — 1835. — Ч. 13. — № 6.
 23. Луниин М. М. История средних веков // ОР ЦНБ ХНУ. — Д. № 545/с.
 24. Луниин М. М. Значение истории и ее разделение // ОР ЦНБ ХНУ. — Д. № 479/с.
 25. Луниин М. М. Финикия и Персия // ОР ЦНБ ХНУ. — Д. № 835/с.
 26. Гегель Г. В. Ф. Сочинения: Т. 8: Философия истории / Пер. А. М. Воден. — М.; Л., 1935.
 27. Лапшин С. И. «Восточный мир» в системе Гегеля // Ориентация — поиск. Восток в теориях и гипотезах. — М., 1992.
 28. Васильев Л. С. История Востока. — Т. 1. — М., 1998.

Резюме

Стаття присвячена науковій діяльності відомого харківського історика М. М. Луніна у галузі сходознавства. Аналізуючи погляди вченого автор доводить, що зацікавленість М. М. Луніна історією Сходу випливала з гегелівської історико-філософської концепції, в якій давній Схід відігравав значну роль. Проте М. М. Лунін не обмежувався використанням гегелівських ідей і намагався вивчати історію Сходу за допомогою підходів та методології, що були вироблені під час дослідження історії Західної Європи. Завдяки цьому дослідження М. М. Луніна з історії Сходу в деяких питаннях випереджали свій час та відкривали шлях для виникнення наукової історіографії давнього Сходу.

Summary

The paper deals with the scientific activity of famous Kharkov historian M. M. Lunin in the field of orientalist. Analysing this scholar's views the author proves that Lunins' interest to the history of Ancient East was resulted from Hegel's historical conception/ in which Ancient East played the important role. In spite of this, M.M.Lunin had not limited himself with ideas of Hegel and tried to study the history of East using the approaches and methodology/ created at the research of European history. In thanks of this Lunin works in the field of orientalist forestalled his times at many points and opened the way for the rise of scientific historiography of Ancient East.

О. К. Малютина

К. Д. КАВЕЛИН О ПЕРСПЕКТИВАХ ДВОРЯНСКОГО СОСЛОВИЯ ПОСЛЕ КРЕСТЬЯНСКОЙ РЕФОРМЫ 1861 г.

Научное и политическое наследие выдающегося русского ученого и общественного деятеля К. Д. Кавелина велико и многообразно. К сожалению, оно до сих пор изучено недостаточно. Так, не уделено должного внимания взглядам К. Д. Кавелина на дворянский вопрос. После реформы 1861 г. вопрос о перспективах дворянского сословия стал предметом ожесточенной полемики между различными общественно-политическими направлениями. Все ее участники были единодушны в том, что преобразования 60-х годов самым серьезным образом повлияли на положение дворянства, пошатнув его экономические и политические позиции. Суть спора сводилась к определению роли и места высшего сословия в политической и экономической жизни пореформенной России. Дискуссия, активным участником которой был К. Д. Кавелин, породила обширную публицистическую литературу [1; 2; 3; 4; 5 и др.].

Среди немногочисленных работ советских историков, посвященных либеральному направлению общественной мысли XIX в., лишь исследование В. А. Китаева фрагментарно затрагивает размышления К. Д. Кавелина о дворянстве, через призму которых автор демонстрирует «непоследовательность» и «противоречивость» западничества [6, с. 163]. Современная историография отходит от тенденциозного подхода в изучении либерализма. Ей присуще концептуальное, теоретическое осмысление проблемы [7, с. 265], однако эпизодичное обращение к творчеству К. Д. Кавелина оставило вне поля зрения исследователей поднимаемую в данной публикации проблему. В статье предпринята попытка, на основании прежде всего собственных сочинений К. Д. Кавелина, проследить эволюцию его взглядов в отношении пореформенной будущности дворянства.

Свой взгляд на исторические судьбы и перспективы русского дворянства К. Д. Кавелин наиболее полно изложил в работе «Дворянство и освобождение крестьян» (1862 г.) [1, с. 106]. Поскольку господствующее положение дворянства во многом базировалось на крепостном праве, то с его отменой возникал вопрос: нужно ли дальнейшее существование «первенствующего» сословия? В начале 60-х годов К. Д. Кавелин давал на этот вопрос утвердительный ответ.

По мнению ученого, упразднение основных дворянских привилегий (владение крепостными и правом монопольной земельной собственности) и постепенное распространение оставшихся (налоговые льготы, право продвижения по служебной лестнице, освобождение от телесного наказания и рекрутской повинности [8; 9]) на другие сословия, приведет к гражданскому равноправию, но не уничтожению дворянства как такового. Ссылаясь на пример Англии, наглядно демонстрирующей возможность юридического равенства всех сословий перед законом и существование аристократии, К. Д. Кавелин заключал, что неминуемый упадок дворянских привилегий, вызванный реформой 1861 г., повлечет за собой не сиюминутное исчезновение основной опоры государства, а только лишь ее трансформацию, способствующую лучшему приспособлению к изменившимся условиям. Он писал: «Вывод, что в России с упадком дворянских привилегий вовсе не будет высшего сословия, совершенно произволен» [1, с. 110].

У К. Д. Кавелина не было сомнения в том, что русское дворянство, при желании, сможет укрепить за собой первое место среди прочих сословий. Сам факт сословного неравенства он считал объективной реальностью. В лучшем случае равными могут быть права и возможности. «Природные свойства и собственность, — отмечал К. Д. Кавелин, — суть неискоренимый, высший источник неравенства людей и различия высших и низших сословий во всех человеческих обществах, во все времена, на всех ступенях развития» [1, с. 125]. Причиной же борьбы сословий, четко прослеживающейся в историческом развитии многих народов,

было не наличие в обществе высших классов, а «близорукость» их поведения: исключительность, привилегии, эгоизм — вот, по словам К. Д. Кавелина, те подводные камни, о которые разрушились высшие сословия в большинстве государств [1, с. 110, 159].

Накануне освобождения крестьян, дворянство, по мнению К. Д. Кавелина, переживало тяжелые времена. Праздность и безделье, корни которых питали установленные крепостным правом порядки, порождали паразитизм благородного сословия. Большая часть помещичьих хозяйств жила под бременем долгов. Накануне отмены крепостного права общая задолженность помещиков казне составляла 425 млн рублей [10, с. 67]. Материальная помощь государства (к примеру, распределение дворянам и чиновникам в 1857–1887 гг. по чрезвычайно низким ценам и на самых льготных условиях около 1 млн десятин земли [10, с. 54]) не давала значительного экономического эффекта. К. Д. Кавелин, отрицая целесообразность такого рода искусственных мер по поддержке дворянства, настаивал на необходимости отказа от них [1, с. 127].

Реформа 1861 г. предложила совершенно новый порядок хозяйственного устройства. Дворянство, утрачивая часть своих земельных владений, власть над 23 млн крепостных и, наконец, монополию личной земельной собственности, приобретает соперников, которые неизбежно перекупят значительные земельные наделы и вследствие этого получат немалый общественный вес [2, с. 98]. Причем это было не минутное расстройство, а крутой переворот в судьбе дворянства: рушилась существенная часть его материальной опоры. Будущее помещика зависело только от его личной активности и инициативы. «Опираясь на самого себя, — пишет К. Д. Кавелин, — доверяя себе и своим силам, действуя сознательно и разумно, дворянство будет в состоянии перенести кризис, снова окрепнуть и удержать за собой то почетное место, которое оно занимало так долго» [1, с. 109]. В пореформенную эпоху помещики вынуждены были или научиться вести хозяйство по-капиталистически, или разориться. И если большинство дворян рассматривало такие перспективы как трагедию, то К. Д. Кавелин полагал, что в целом помещики только выиграют, так как их состав укрепитесь сильными хозяевами из других сословий: это богатое крестьянство, сельская буржуазия, в руки которых перейдут имения разорившихся «обломовых». В начале 60-х годов К. Д. Кавелин был глубоко убежден в том, что русскому дворянству предстоит «счастливая роль» и «блестящая будущность».

Ученый был так глубоко уверен в этом потому, что, во-первых, Положение 19 февраля предупредило катастрофу, грозившую снизу, во-вторых, реформа дала дворянству возможность «поправить свои старые ошибки, связать свои интересы с пользами и выгодами прочих классов, занять в стране твердое и почетное общественное положение и возвратить прежнее, теперь ослабленное, влияние на быт государства» [1, с. 125].

В своей статье К. Д. Кавелин выдвигал и обосновывал мысль о том, что освобождение крестьян с землей, вызвавшее недовольство большей части помещиков, поставило класс крупных земельных собственников в идеальные условия. Наделение крестьян землей создало оптимальный тип общественных отношений. Значительное большинство населения страны переходило в разряд земельных собственников; один из основополагающих тезисов либерализма — обладание собственностью, имуществом [11, с. 4] — был учтен при проведении крестьянской реформы. И это, по К. Д. Кавелину, навсегда избавит от голодного пролетариата, от связанной с ним теории имущественного равенства, от непримиримой ненависти к высшим классам и последнего звена этой цепи — социальной революции [1, с. 128]. История, таким образом, вопреки воле самого дворянства приготовила для него исключительно благоприятные условия: наделение крестьян землей дало ему «гранитный несокрушимый фундамент», препятствующий социальному взрыву, а преобладание в основной массе населения «землевладельческих и земледельческих» интересов, должно способствовать их связи с более мелкими земельными собственниками [1, с. 129].

С отменой крепостного права главным показателем благосостояния дворянства стала земля. Помещики сумели сохранить в своих руках весьма солидные земельные площади, составляющие только в 45 губерниях европейской России (без Архангельской, Астраханской и прибалтийских губерний) более 87 млн десятин [10, с. 53]. По мнению К. Д. Кавелина, с постепенным упразднением сословной замкнутости и привилегированности, характерным признаком дворянства останется крупное землевладение, причем, крупные земельные собственники не дворянского происхождения, должны пополнить ряды последнего. К. Д. Кавелин объясняет, что это, в первую очередь, в интересах самого дворянства, так как сословная замкнутость, порождающая ненависть, зависть, злобу, способна превратить недавних соперников во врагов. Напротив, открытый доступ в ряды аристократии, становящийся целью стремлений других сословий, способствует сохранению ее общественного и политического влияния [1, с. 115].

Постепенно мелкие землевладельцы дворянского происхождения, составляющие основу помещичьего класса, вынуждены будут сблизиться с обладателями небольшой земельной собственности и со временем слиться с ними. Возможная в отдаленном будущем, временные рамки которого К. Д. Кавелин не указывал, перегруппировка сословий по землевладельческому принципу упразднила бы резкие сословные границы, способствовала их слиянию в единое целое, обусловила бы переход к бессословному обществу. «Весь народ, — писал К. Д. Кавелин, — составит одно органическое тело, в котором каждый будет занимать высшую или низшую ступень одной и той же лестницы; высшее сословие будет продолжением и завершением низшего, а низшее — служить питомником,

основанием и исходной точкой для высшего. Органическое единство всех народных элементов открывает возможность бесконечного мирного развития посредством постепенных реформ» [1, с. 128].

Прогнозируя будущее дворян, К. Д. Кавелин предлагал им уже в настоящий момент воспользоваться дарованными историей преимуществами для сохранения за собой статуса «первенствующего» сословия. Намеченная им программа требовала, чтобы дворянство, во-первых, безропотно приняло основные положения крестьянской реформы; во-вторых, отказалось от идеи замкнутого сословия; в-третьих, усилило и укрепило свое влияние на ход местных дел и местное управление [1, с. 133].

Особое внимание К. Д. Кавелин уделял последнему пункту. Если благородное сословие прочно удерживало господствующие позиции в высших и средних звеньях государственного аппарата, притом что его удельный вес в общей массе чиновничества был невелик (30,7 % в пореформенный период [10, с. 94]), то на низшие должности местной администрации оно, по выражению одного из публицистов, «сдавало... своих пролетариев или своих инвалидов» [12, с. 71]. К. Д. Кавелин же считал, что только при серьезном участии в местном управлении оно сможет удержаться за собой политический авторитет. Еще в «Записке об освобождении крестьян» (1855 г.) он указывал на необходимость предоставления большей независимости и самостоятельности местной администрации, в которой дворянство как «самый просвещенный, самый зажиточный, самый сильный по своему положению и связям класс» должно играть первую скрипку [13, с. 70].

В работе «Дворянство и освобождение крестьян» К. Д. Кавелин возвращался к своей мысли, призывая дворян сделать первый практический шаг в этом направлении – покинуть столичные города и переселиться в имения [1, с. 120], по образному выражению И. С. Аксакова, «в свою уездную глушь» [3, с. 293]. Постоянное пребывание большинства дворян в имениях, с одной стороны, способствовало бы экономическому оздоровлению и укреплению их хозяйств, с другой – оживлению провинциальной жизни: «порядочные, просвещенные люди, обогатили бы ее привычки и требования, развились бы местные общественные интересы» [1, с. 133].

Так как этот проект К. Д. Кавелин написал до проведения земской реформы, то сферы деятельности, которые он определил дворянству, были достаточно скромны – это содействие развитию народного образования, участие в уездной и губернской администрации и более полное использование специфического, присущего только дворянству права: обращение в высшие инстанции со своими предложениями, требованиями, жалобами [1, с. 134].

К. Д. Кавелин разделял первоначально высказанную И. С. Аксаковым мысль о том, что дворянству нельзя отстраняться от какой бы то ни было, пусть сначала даже очень незначительной, общественной деятель-

ности, так как это приведет к его изоляции и абсолютной потере политического влияния. Напротив, необходимо наполнить деятельность «все пространство своих прав до крайних пределов, усвоить их общественному сознанию, приучить к ним общество, ввести их в круг будничной жизни» [3, с.292].

С образованием земских учреждений (1864 г.) К. Д. Кавелин связывал большие надежды с провинциальным дворянством, именно в нем он видел «ключ к лучшему порядку дел в России» и предлагал ему следующее руководство к действию: «учите народ грамоте елико возможно, богатые и досточтимые, идите в земские учреждения, в мировые посредники, в училищные советы, в мировые суды, в приходские советы, и всюду, куда только пускают служить по выборам; считайте казну, учитывайте ее приходы и расходы; изучайте закон, хоть насколько он касается земств, используйте все лазейки, которые он дает, чтобы отстаивать земские интересы; изучайте положение дел в целой местности и каждой ее точке — и в 5 лет не узнаешь России» [14, с.160].

Однако по прошествии более чем 10 лет, столкнувшись с реальным положением дел на местах, ученый был вынужден изменить свои первоначальные оптимистические взгляды на перспективы социального и нравственного обновления «высшего» сословия. Дворянство, не сумев найти свое место в новых условиях, теряло экономическую силу. За первые пореформенные 16 лет площадь дворянского землевладения в 45 губерниях европейской России уменьшилась на 12 % — с 87 169 тыс. дес. в 1861 г. до 77 040 тыс. десятин к 1877 г. Также значительно сокращается удельный вес дворянской земли в общем земельном фонде страны: согласно данным земельной переписи 1877–1878 гг. он снизился с 18,7 до 13 % [10, с. 38, 55, 67].

В конце 70-х годов дворянство уже представлялось К. Д. Кавелину не реальной силой, у которой есть будущее, а своего рода «налетом, который так долго тормозил и теперь продолжает тормозить развитие масс» [цит. по 15, с. 136]. В 1876 г. в письме к Г. Г. Гроту из самарского имения К. Д. Кавелин констатирует: «Весь строй порядков и привычек помещиков чисто крепостнический, который только снаружи соскоблен Положением 19 февраля, он крепко сидит в нравах. Собственно переменились этикетки, а не существо дела» [цит. по 15, с. 135]. Однако советская историческая наука опровергала этот тезис либерала, доказывая на основе статистических данных, что деревня, хотя и медленно, но переходила к новым, капиталистическим отношениям, а помещики остались основной опорой государства [16, с. 229; 10, с. 131].

Таким образом, К. Д. Кавелин в работе «Дворянство и освобождение крестьян» отмечал, что накануне крестьянской реформы дворянство переживало кризис. Реформа 1861 г., несмотря на временные трудности, в итоге должна была обеспечить его возрождение. Он полагал, что в составе помещичьего класса неизбежны изменения, что отличительным признаком последнего станет крупное землевладение, что его

будущее во многом связано с успешной деятельностью в земствах. Однако ученый предостерегал дворянство, что если оно не перестанет противопоставлять себя другим сословиям, если не откажется от мотовства и не приступит к упорному, повседневному труду, то перспективы его печальны. «Поздний» К. Д. Кавелин осознает, что «первенствующее» сословие, которому он прочил счастливую судьбу, не прислушавшись к его предостережениям, обрекает себя на нравственное и материальное оскудение.

Литература

1. Кавелин К. Д. Дворянство и освобождение крестьян // Собр. соч. в 4 т. — СПб., 1898. — Т. 2.
2. Чичерин Б. Н. Русское дворянство // Чичерин Б. Н. Несколько современных вопросов. — М., 1862.
3. Аксаков И. С. Сочинения. — М., 1887. — Т. 5.
4. Кошелев А. И. Голос из земства — М., 1869. — Вып. 1.
5. Герцен А. И. Собрание сочинений. — М., 1960. — Т. 19.
6. Китаев В. А. От фронды к охранительству: Из истории русской либеральной мысли 50–60х гг. XIX в. — М., 1972.
7. Русский либерализм. Исторические судьбы и перспективы: Материалы междунар. науч. конференции. — М., 1999.
8. Свод законов Российской империи. — 1857. — Т. 9.
9. Полное собрание законов Российской империи. — Т. 9. — Отд. 1. — № 7224. — § 2.
10. Корелин А. П. Дворянство в пореформенной России. — М., 1979.
11. Леонтович В. В. История либерализма в России. — М., 1995.
12. Терпигорев С. Н. Оскудение. Очерки помещичьего разорения. — СПб., 1911.
13. Кавелин К. Д. Записка об освобождении крестьян // Собр. соч. в 4 т. — СПб., 1898. — Т. 2.
14. Кавелин К. Д. Из письма к А. Л. Корсакову // Собр. соч. в 4 т. — СПб., 1898. — Т. 2.
15. Наше отечество: Опыт политической истории. — М., 1991. — Т. 1.
16. Дружинин Н. М. Помещичье хозяйство после реформы 1861 г. (по данным Валуевской комиссии 1872–1873 гг.) // Ист. записки — Т. 89.

Резюме

Костянтин Дмитрович Кавелін (1818–1885 рр.) — історик, правознавець, філософ, публіцист, видатний громадський діяч 40–80-х років минулого сторіччя. У статті просліджується еволюція його поглядів по відношенню до «першого прошарку держави» — дворянства.

Скасування кріпацтва обов'язково спричинило би, на думку К. Д. Кавеліна, трансформацію станового суспільства до безстанового, де рівність усіх громадян перед законом була б поєднана з майново-освідченою не-

рівністю. Вчений вважав, що процес злиття прошарків буде тривалим, і на усьому його протязі відводив дворянству провідну роль. Тверда віра «раннього» К. Д. Кавеліна у відродження і оновлення поміщицького класу на основі виявлення господарської ініціативи, укріплення позицій в місцевих органах влади, поліпшення морального та культурного рівня поступово змінилася більш песимістичними поглядами на долю цього суспільного стану.

Summary

Konstantin Dmitrievich Cavelin (1818–1885) is a historian, lawyer, philosopher, publicist, a famous public figure of the forties-eighties (nineteenth century). However, his ideas haven't been studied enough till now. It seems to be interesting to follow evolution of his opinion as for the first Russian estate – the nobility. Originally firm belief of the Russian liberal in possible revival and renovation of the nobility was accounted by his aspiration for a happy (without social shocks and cataclysm) developing of Russia. This firm belief gradually changed into pessimism as for the landlord's future.

А. Д. Каплин

К. Н. ЛЕОНТЬЕВ И РАННИЕ СЛАВЯНОФИЛЫ

С тех пор как имя и некоторые сочинения К. Н. Леонтьева (1831–1891 гг.), одного из самых крупных и своеобразных мыслителей XIX в., стали более-менее известны неширокому кругу читателей, его идеи так или иначе пытались соотносить со славянофильскими (нередко трактуя последние и неопределенно, и превратно). Сам К. Н. Леонтьев давал для этого повод, называя себя «славянофилом на свой салтык» и посвятив «славянофильству теории» и «славянофильству жизни» немало строк.

После кончины «неузнанного феномена» (В. В. Розанов) С. Н. Трубецкой назвал его «разочарованным славянофилом» [1]. Спустя столетие Т. М. Глушкова уже делала заключение, что у К. Н. Леонтьева и славянофилов можно найти «лишь отдельные сходные черты... Сходные, а не общие (ибо общим тут было всерьез, пожалуй, одно: общая их любовь, страстная любовь к России)» [2, с. 11]. На счет «одной» (со славянофилами) любви, но не «одинаковой» (когда «сердце билось одно», а глаза «смотрели в разные стороны») говорил о себе еще А. И. Герцен [3, с. 467]. У него любовь — не только «страстное» чувство, но еще и «безотчетное, физиологическое».

Даже столь краткий экскурс в историю толкования взаимоотношений крупнейших русских мыслителей свидетельствует об отсутствии в историографии необходимой ясности по этой важнейшей научной про-

блеме, что, в свою очередь, не позволяет объективно представить историю русской общественной мысли XIX в. в целом. И на то есть свои причины.

Ни ранним (истинным) славянофилам, ни К. Н. Леонтьеву в советское время не повезло на доброжелательное, объективное внимание как со стороны ученого мира, так и литературно-творческой общественности. В первом номере «Историка-марксиста» за 1939 г. академик Н. Державин признавался, что ему не известно ни одной послереволюционной работы по славянофильству, «хотя тема эта несомненно заслуживает самого серьезного внимания» [4, с. 125]. Секрет такой нелюбви чуть позже открыл С. С. Дмитриев, недвусмысленно подчеркнув: «философский материализм и связанный с ним атеизм резко враждебны славянофильству» [5, с. 90]. Только в 1988 г. вышел первый за годы Советской власти сборник статей и очерков А. С. Хомякова [6]. Газета «Правда», обеспокоенная оторванностью советской философии от «национальных корней», констатировала: «Заговор молчания вокруг имени Хомякова сегодня прорван» [7]. «Перестроечный» оптимизм понятен, но и к началу третьего тысячелетия мы можем констатировать почти полное отсутствие академических исследований о славянофильстве.

Не лучше обстоит дело и с изучением наследия К. Н. Леонтьева. «Заговор молчания» вокруг его имени «был прорван» только к столетию со дня смерти [8, 9, 2, 10 и др.]. Однако в 1993 г. Б. Андрианов еще указывал на то, что «К. Н. Леонтьев — один из самых, если не самый замалчиваемый мыслитель» [11, с. 422]. Несмотря на то, что с тех пор количество публикаций о нем возросло, историки обращаются к наследию К. Н. Леонтьева довольно робко. Из редких заметных явлений в современной историографии следует назвать монографию В. И. Косика [12]. Естественно, что в ней не могли получить разрешения все проблемы, связанные с творчеством К. Н. Леонтьева, в том числе и соотношение его идей с воззрениями других представителей русской религиозной мысли XIX в., к числу которых, без сомнения, принадлежат славянофилы.

Учитывая ограниченные возможности статьи, мы попытаемся определить эволюцию взглядов К. Н. Леонтьева на раннее славянофильство в целом и некоторых его представителей в отдельности, установить общее и особенное в их воззрениях на историю России.

Если предельно кратко выразить основные положения соборной славянофильской идеи исторического развития России, то их можно свести к следующему: значение и величие русской истории заключается в истинности ее начал, неразрывно связанных с истинной верой — Православием; петровский переворот (имевший и свои внутренние причины), разорвав Россию (в духовном, социальном, бытовом смысле), обратил ее в подражателя чуждой жизни; необходимо вернуться к истинному духу и пути «Святой Руси», дав простор забытым, но еще живым истинным началам.

К. Н. Леонтьев, по его собственным словам, не только был «давно знаком» с учением славянофилов в «его общих чертах», но более того — считал себя до середины 70-х годов XIX в. их учеником и не раз признавался в «искреннем уважении» к «старшим славянофильским учителям» и «их прекрасным трудам». Такие признания требуют необходимых комментариев. К. Н. Леонтьев вступил на литературную стезю тогда (конец 40—начало 50-х годов), когда славянофилы, обосновав идею исторического развития России, практически не имели возможности публичного ее изложения. Да и в предшествующее время они выступали и не часто, и не в самых читаемых изданиях. Когда выходила их «Русская Беседа» (1856–1860 гг.), К. Н. Леонтьев «находился лишь в начале освобождения из-под власти либеральных идей» [12, с. 17].

Учитывая также, что славянофильские воззрения в обществе главным образом были известны преимущественно в вольных пересказах недоброжелателей славянофилов или прямых идейных врагов, трудно представить, чтобы находившийся в постоянных разъездах, сердечных и умственных тревогах, увлечениях и разочарованиях начинающий литератор, молодой врач, а затем и дипломат, во всех нюансах изучил сущность славянофильской идеи (чего, кстати, не сделано общественной мыслью и до сих пор).

После кончины главных представителей славянофильства (И. В. и П. В. Киреевских в 1856 г., А. С. Хомякова и К. С. Аксакова в 1860 г.) издание их собраний сочинений встретило огромные трудности. К 1873 г. (когда с К. Н. Леонтьевым произошли существенные внутренние перемены) увидели свет два тома трудов И. В. Киреевского, один том К. С. Аксакова и четыре тома А. С. Хомякова (причем второй том с богословскими сочинениями издан сначала в Праге в 1867 г., а в России лишь в 1886 г.). Следовательно, в 1860–1870-е годы большая часть славянофильского наследия вообще еще не была известна широкой публике. А потому затруднительно говорить о достаточно полном представлении К. Н. Леонтьевым славянофильской идеи и в эти годы.

Тем не менее до написания своего основного труда «Византизм и славянство» (1873 г.) К. Н. Леонтьев считал себя «учеником Хомякова», человека «бесспорно» «глубокомысленного», «остроумного» и «в некоторых отношениях» «удивительно понимавшего» Россию, «как никто, быть может, ее тогда не понимал» [10, с. 292].

После «обращения» на Афоне в начале 70-х годов К. Н. Леонтьев, «пожелав рассмотреть» «всю историческую эволюцию человечества» «с точки зрения особой естественно-исторической гипотезы (триединого процесса развития, кончающегося предсмертным смещением и растворением в большей против прежнего односторонности)» [10, с. 384–385]. Такой новый методологический подход не мог не заставить его уточнить свое отношение к славянофильству. Теперь К. Н. Леонтьев учеником славяно-

филов себя уже прямо не называет, относя это к прошлым десятилетиям, когда славянофильство «говорило» «сильно» его сердцу. Но уже в то время появлялось к нему и «что-то такое», что вызывало «недоверие». Последнему К. Н. Леонтьев так и не дал точного определения, но приблизительно выражал его следующим образом: славянофильство казалось ему «слишком эгалитарно-либеральным для того, чтобы достаточно отделять нас (русских) от новейшего Запада» [10, с. 318].

Во внутренней полемике с ними по всем составляющим славянофильства (богословие, отношение к народности, славянству, государственная идея и т. д. и т. п.) К. Н. Леонтьев не только выработал свои собственные, весьма своеобразные представления, но и считал необходимым выступать как критик «старого» «московского славянофильства», его новых последователей. Он полагал, что так как А. С. Хомяков не увидел «гнилых плодов» «новых порядков» (созревших к 80-м годам), то «тут» на него «оглядываться много нет повода».

Но «несравненно важнее и жизненнее его мнений по внутренним нашим делам» являлись для него богословские труды А. С. Хомякова и «его взгляды на общекультурные отношения России к Западу». Некоторые стороны этих трудов, полагал К. Н. Леонтьев, «никогда не утратят своего значения в истории русского сознания и во многих случаях будут служить опорой дальнейшему ходу как религиозного, так и национального у нас мышления» [10, с. 293].

Однако и здесь у К. Н. Леонтьева не все просто и гладко. Различая «хомяковское» православие от «филаретовского», предпочтение отдает последнему. Более того, сам основатель славянофильства получает такие оценки, которых явно не заслуживает. Так, К. Н. Леонтьев делает вывод, что Ю. Ф. Самарин «предпочитал Феофана Прокоповича старцу Яворскому, и Хомяков к протестантам обращался любовно, а к папству с ненавистью. А из двух зол — лучше наоборот» [11, с. 274]. В другом месте он сомневается в «степени церковности» Ю. Ф. Самарина [11, с. 317]. Хотя высокочтимый К. Н. Леонтьевым архиепископ Харьковский Амвросий (Ключарев), долгое время бывший духовным отцом Ю. Ф. Самарина, прекрасно сказал при отпевании о его глубокой религиозности.

Ю. Ф. Самарин в своей магистерской диссертации вовсе не оказывал «предпочтения» Феофану Прокоповичу, а А. С. Хомякова никак нельзя заподозрить в «ненависти» к кому-либо (его крестьяне говорили, что «барин мухи не обидел»), да еще на религиозной почве. Естественно поэтому, что К. Н. Леонтьев «осмеливался думать», что «развивать дальше православие» надо никак не в славянофильскую, «какую-то национально-протестантскую сторону» [10, с. 389; 11, с. 300]. Это «не совсем по греко-российски». Здесь более естественно «старое филаретовское богословие», это «наше», «греко-российское», «византизм». Второе же («хомяковское» православие) — могло стать при дальнейшей эволюции весьма опасным. И потому до резкого охлаждения К. Н. Леонтьева к В. С. Соловьеву

(в 1890–1891 гг.) он считал учение последнего «прекрасным противовесом морально-протестантским симпатиям славянофилов» с их «немецкой нравственностью» [11, с. 264]. И «культурную самобытность», полагал К. Н. Леонтьев, надо искать «в греко-русских корнях наших, а не гнаться за каким-то новым, никем не виданным славизмом, который по всем доступным ныне признакам рискует выйти ни чем иным, как самым жалким или самым страшным европеизмом новейшего времени» [10, с. 382–383]. А этого-то он и опасался больше всего.

Кстати, в богословской мысли противопоставление свт. Филарета (Дроздова) и А. С. Хомякова — явление редкое. Впоследствии появились работы, где доказывалось совсем иное. Так, по Ф. К. Андрееву, А. С. Хомяков и Московская Духовная Академия — это «два бессменных стража у церковных врат» [13, с. 603]; а для Г. Иванова-Тринадцатого богословское возрождение XIX в. в России связано прежде всего с именами свт. Филарета и А. С. Хомякова [14, с. 143].

Были и другие стороны славянофильского учения, «внушавшие недоверие» К. Н. Леонтьеву, какая-то как бы «односторонняя моральность»; славянофильское учение одновременно казалось ему «и не государственным и не эстетическим» [10, с. 382]. А это очень большой упрек из уст мыслителя, полагавшего тогда, что «настоящий культурно-славянский идеал должен быть скорее эстетического, чем нравственного характера» [11, с. 265].

Находя «прекрасным и полезным» «реальное разнообразие развития», он считал, что это разнообразие «не может долго держаться» «без формирующего, сдерживающего, ограничительного единства» [10, с. 82]. При ослаблении этого единства К. Н. Леонтьев видел скорое «ассимиляционное смешение», которое он называл то «эгалитарным прогрессом», то «всемирной революцией». Не удивительно поэтому его предположение, что «государственная Россия без строжайшего охранения православной дисциплины разрушится еще скорее многих других держав» [10, с. 382].

Итак, необходима духовная, умственная, бытовая самобытность. С точки зрения этих задач и славянофильство для К. Н. Леонтьева становилось «культурофильством». Для России он выдвигает «идею православно культурного русизма», которую жестко противопоставлял политическому панславизму как явлению подражательному, унитарно-либеральному, «делу весьма опасному, если не совсем губительному» [10, с. 349]. Славянофилы же «скорее рисовали себе свой собственный идеал русского человека, чем снимали с него идеализированный портрет» [11, с. 228].

К. Н. Леонтьев смотрел на «национальное культурное государство» как на «своего рода живой и развивающийся организм» [10, с. 298]. А коль так, то и теория должна исходить из развивающейся жизни. Потому его уже не могут полностью удовлетворить даже славянофилы — за-

шитники самодержавия. Он полагает, что необходимо «не просто продолжать» «дело старых славянофилов; а надо развивать их учение, оставаясь верными главной мысли их, — о том, что нам по мере возможности необходимо остерегаться сходства с Западом» [10, с. 297].

С точки зрения «исторической и внешнежизненной эстетики» он чувствовал себя «несравненно ближе к Герцену, чем к настоящим славянофилам» [10, с. 382]. Но при всем этом у К. Н. Леонтьева, по его же собственному признанию (в письме к М. И. Фуделю от 6 июля 1888 г.), не только были «примирены» славянофилы, Н. Я. Данилевский с М. Н. Катковым, А. И. Герценом и «даже отчасти» В. С. Соловьевым, но и для него самого «все это ясно и связано органической, живой нитью» [11, с. 264]. Гораздо труднее вышесказанное воспринималось современниками и поддается различению при научном исследовании.

Каково же все-таки место «примиренных» славянофилов в этой «живой» леонтьевской «нити»? Очевидно следующее: К. Н. Леонтьев, за исключением А. С. Хомякова, И. С. Аксакова и изредка Ю. Ф. Самарина, специально не акцентировал внимание на различиях в воззрениях славянофилов. А там, где и указывал на такие особенности, то практически без ссылок на первоисточники и дословной передачи не только оттенков мысли (что само по себе важно), но и самого существа ее.

С социальной стороны славянофилы представлялись ему «с самым обыкновенным, европейским умеренно либеральным образом мыслей», и по прочтении их работ К. Н. Леонтьеву «и в голову не пришло бы ненавидеть всесветную буржуазию», а он «среднего европейца» рассматривал не иначе «как идеал и орудие всемирного разрушения» [10, с. 295, 382]. Очевидно, что такая частая оценка «духа» славянофилов как «либерального» или «полулиберального» в устах К. Н. Леонтьева была далеко не комплиментом (см. также на эту тему работу П. И. Линицкого [15]).

И тем не менее, при таких «недостатках», славянофильство связывалось «живой нитью» с другими именами. Дело здесь и в несводимости значения славянофильства к либерализму в самой мысли К. Н. Леонтьева. Он полагал, что «последовательность жизни до того извилиста и сложна, что последовательности ума никогда за ее скрытую нитью не поспеть» [11, с. 264], а потому и примирял в себе многое, порой труднопримиримое.

К. Н. Леонтьев делал вывод о славянофильстве и как о «мечтательном и неясном учении». И чтобы отнестись к нему «правильно», предлагал изучить Н. Я. Данилевского, оттенки отличия воззрений М. Н. Каткова от И. О. Аксакова в пореформенный период, познакомиться со взглядами А. И. Герцена на Европу и Россию, а также возражениями самого К. Н. Леонтьева славянофилам. Но он даже и не намекает на то, чтобы изучить общее и особенное в наследии А. С. Хомякова и И. В. Киреевского, К. С. Аксакова и Ю. Ф. Самарина.

В данном случае К. Н. Леонтьев вычерчивает некий вектор развития русской мысли XIX в. Он полагает, что славянофилы свои построения

основывают на общеморальных различиях России и Запада (хотя это было далеко не так), а «моральное мирозерцание всегда тенденциознее эстетического». И само «христианское учение» К. Н. Леонтьев понимал прежде всего как «мистико-материалистическое, а потом уже моральное». Поэтому с высоты 80-х годов славянофильство для него есть «трогательное и симпатическое ребячество», «пережитый уже момент русской мысли» [11, с. 261].

При таком подходе, естественно, Н. Я. Данилевский с его «ясной научной гипотезой» («история есть смена культурных типов») дает в руки «мерило твердое». И «мистицизм» В. С. Соловьева он считал «глубже, возвышеннее», чем славянофильский. К. Н. Леонтьев, будучи противником сословного смешения, неудовлетворен отношением славянофилов к дворянству, славянам и т. д. Следует иметь в виду, что оценки К. Н. Леонтьева не только претерпевали изменения в течение последних двух десятилетий жизни, но и четко не оговаривалось, кто именно имелся в виду: «старшие» или «младшие» славянофилы. А потому и неудивительно отнесение к славянофилам Ф. М. Достоевского, Н. Н. Страхова, а Н. Я. Данилевского — даже к «славянофильским учителям».

Создавшего свою гипотезу триединого процесса («первоначальной простоты, цветущей сложности в мистическом единстве и вторичного смешения») К. Н. Леонтьева нет достаточных оснований причислять к сознательным последователям или продолжателям славянофильства, не был он и «разочарованным славянофилом».

Дело в другом: в близости понимания русских идеалов при всей критичности к славянофильской редакции их осмысления. Для всех их Россия есть не что иное, как духовный организм, а общий источник и путь русского народа — православная вера. Но у К. Н. Леонтьева — это «византизм». И у славянофилов, и у К. Н. Леонтьева — убеждение в необходимости самодержавия. Но последний — за сословность. Он полагал, что русская государственность «помещается» между «русской цивилизацией» (как «цивилизацией европейской») и «русским православием» (как «православием византийским») [10, с. 386]. Между этими двумя «историческими тисками» мало оставалось простора «собственно своему национальному». Поэтому хотя и создано «великое государство», но в нем «почти нет своей государственности» и при «весьма оригинальном психическом темпераменте» (К. Н. Леонтьев делает предположение), «кажется, в истории не было еще народа менее творческого, чем мы» [10, с. 386]. Трудно найти подобный критицизм не только у А. С. Хомякова, но даже и у И. С. Аксакова.

К. Н. Леонтьев как предмет для обсуждения за исходную точку берет те же положения, что и славянофилы, но акценты делает зачастую в иных местах. В конце концов он формулирует «национальный русский идеал» в следующем виде: «Православие и его усиление; самодержавие и его незыблемость; быть может (если это удастся), сообраз-

ный с настоящими потребностями жизни (и поэтому своеобразный) сословный строй; сохранение неотчуждаемости крестьянских земель (и если возможно, то и закрепление дворянских); сохранение в быте нашем, по мере сил и возможности, как можно больше русского; а если посчастливится, то и создание новых форм быта; независимость в области мышления и художественного творчества» [10, с. 353].

Но как писал сам К. Н. Леонтьев: «Иное дело верить в идеал и надеяться на осуществление; и иное дело любить этот самый идеал» [10, с. 354]. Мыслитель и «верил», и «надеялся», и «любил». Но совершенно то же можно сказать и о славянофилах. Дело было в ином. Как «усиливать» православие? Как обеспечить «незыблемость» самодержавия? Что считать «русским» в быту? Каким образом сохранять, а лучше развивать эту «русскость»? В этом «как» К. Н. Леонтьев, полемизируя со славянофилами, критикуя их, но в то же время и отдавая должное своим бывшим учителям, шел своей малопонятной тогда и почти забытой впоследствии дорогой.

Нельзя не согласиться с Л. А. Тихомировым в том, что отличия К. Н. Леонтьева от славянофилов «в значительной степени» определяются тем, что в 1890 г. многое становится более ясно, нежели в 1840 г. [11, с. 384]. Поэтому, видя «русское самосознание» «все-таки» развивающимся, Л. А. Тихомиров в славянофильстве полагал «первый фазис его пробуждения»; К. Н. Леонтьев же «отмечал» «второй фазис его развития» [11, с. 391]. Эти фазисы органично близки «в сущности»: «славянофильство явилось как сознание чего-то русского» именно в смысле «национальной культуры» [11, с. 380].

Под «жгуче» «интересным» в славянофильстве Л. А. Тихомиров понимал постановку и разрешение ими вопросов: «есть ли русские идеалы и в чем именно они состоят? Что говорит нам русское самосознание по вопросу — зачем живет на свете Россия и что она может дать другим народам?» [11, с. 379]. Именно способность выразить «голос русского самосознания» ценится Л. А. Тихомировым в славянофилах. Но именно связью с «исторически растущими показаниями русского самосознания» важен и К. Н. Леонтьев.

Таким образом, не только и не столько определяющим является, что именно заимствовал, развивал или критиковал К. Н. Леонтьев у славянофилов, а то, что они сущностно близки к главной проблематике русского самосознания и его выражения в конкретных условиях XIX столетия. Но оказалось, что «своя своих не познаша». К. Н. Леонтьев, придав излишнее значение важности борьбы с западным либерализмом и не достаточно четко представляя истинный смысл славянофильства, допускал в его адрес необоснованные обвинения.

Славянофилы не хуже его понимали смертельную опасность революции (вспомним еще и Ф. И. Тютчева с его статьей «Россия и Революция»), коммунизма, западных ценностей, рожденных от иных

духовных начал. Именно в истинности православия и видели они главный спасительный залог развития. Объективно, будучи во многом близким к славянофилам, К. Н. Леонтьев зачастую являлся их эффективным, но не убедительным критиком. Он «идеями не шутил» [16, с. 55], а оттого и боялся, «как бы история не оправдала» его, казавшихся в конце XIX в. несбыточными, пророчеств. Но история «оправдала» и куда более ранние, глубоко аргументированные прогнозы славянофилов. Думается, что в эпоху губительных путей и гибельных тупиков историкам небесполезно продолжить исследование далеко еще не освоенного и понятого наследия как ранних славянофилов, так и «славянофила на свой салтык».

Литература

1. Трубецкой С. Н. Разочарованный славянофил // Вестник Европы. — 1892. — № 10.
2. Леонтьев К. Н. Цветущая сложность: Избр. ст. — М., 1992.
3. Герцен А. И. Былое и думы. — М., 1972.
4. Державин Н. Герцен и славянофилы // Историк-марксист. — 1939. — № 1.
5. Дмитриев С. С. Славянофилы и славянофильство [Из истории русской общественной мысли середины XIX века] // Историк-марксист. — 1941. — № 1.
6. Хомяков А. С. О старом и новом: Статьи и очерки. — М., 1988.
7. Керимов В. Возвращение Хомякова // Правда. — 1989. — 8 апреля.
8. Корольков А. А. Пророчества Константина Леонтьева. — СПб., 1991.
9. Сивак А. Ф. Константин Леонтьев. — Л., 1991.
10. Леонтьев К. Н. Избранное. — М., 1993.
11. К. Леонтьев, наш современник. — СПб., 1993.
12. Косик Б. И. Константин Леонтьев: размышления на славянскую тему. — М., 1997.
13. Андреев Ф. К. Московская Духовная Академия и славянофилы // Богословский вестник. — 1915. — Т. 3. — № 10–12.
14. Протоиерей Герман Иванов-Тринадцатый. Русская православная церковь перед лицом Запада. — Мюнхен, 1994.
15. Липинский П. И. Славянофильство и либерализм. Опыт систематического обозрения того и другого. — Киев, 1882.
16. Памяти Константина Николаевича Леонтьева, 1891: Лит. сб. — СПб., 1911.

Резюме

У статті досліджується ставлення одного з найбільш значних і своєрідних мислителів XIX століття К. М. Леонтьєва до слов'янофільської ідеї історичного розвитку Росії. Автор приходить до висновку, що К. М. Леонтьєв

був суттєво близький до своїх «вчителів» своєю оцінкою фундаментальних факторів російської історії (своїм ставленням до православної віри як до «шляху» та «життя» Росії, ставленням до монархії тощо). Інша справа: як «зміцнювати» православ'я, як забезпечити «непохитність» самодержавства, що треба вважати дійсною російською традицією в історії Росії, як зберігати, а краще, розвивати цю традицію? Події 1870–1880-х рр. давали К. М. Леонтьєву нові аргументи.

Summery

The article «C. N. Leontyev and early Slavophiles» by A. D. Kaplin investigates the attitude of one of the most prominent and original thinkers of the XIX century towards Slavophil idea of historical development of Russia. The author comes to the conclusion that C. N. Leontyev was essentially close to his «teachers» by his appreciation of fundamental factors of Russian History (by his attitude to the Orthodox faith as «way» and «life» of Russia, by his attitude to monarchy etc.). Another thing is: how to «strengthen» orthodoxy? how to secure «stability» of autocracy? what is to be considered true Russian tradition in Russian History? and how to preserve and better to develop this tradition? Events of 1870–1880-ties gave new arguments to C. N. Leontyev.

І. В. Ващенко

ІСТОРИОГРАФІЯ 50–середини 70-х років ПРО КУЛЬТУРНЕ БУДІВНИЦТВО В УКРАЇНІ у 1920–на початку 30-х рр.

Початок новому етапу розвитку радянської історіографії було покладено рішеннями XX з'їзду КПРС. Як відомо, на з'їзді серйозній критиці було піддано культ особи Сталіна, розкрито його негативні наслідки в теорії і практиці історичної науки. Ці події суттєво вплинули на аналіз багатьох проблем, які до того часу замовчувалися [1].

Важливим напрямком наукових зусиль вчених-істориків другої половини 50-х років XX ст. стало написання узагальнених монографічних досліджень з проблем культурного будівництва 20–30-х років, що не розглядались в умовах культу особи Сталіна.

Однією з перших таких монографій стала праця О. Б. Слуцького. Використовуючи широку джерельну базу, автор поставив завдання детально проаналізувати питання культурного будівництва. Підкреслюючи внесок українського пролетаріату та інтелігенції у розгортання політики українізації, дослідник, водночас, відзначив провідну роботу партійних і радянських органів у зміцненні державного управління національними кадрами.

Труднощі культурного будівництва автор пояснює проживанням неукраїнського населення у містах та існуванням великодержавного шовінізму і українського націоналізму, носії яких намагалися зруйнувати братерську дружбу між українцями і росіянами [2].

Обмежений доступ істориків до матеріалів центральних та місцевих партійних і державних архівів був дещо компенсований публікаціями матеріалів з'їздів і конференцій Комуністичної партії України з питань культурного будівництва. Безпосередньо нашої теми стосується двотомник «Культурне будівництво в Українській РСР. Важливі рішення Комуністичної партії і Радянського уряду 1917–1959 рр.». В збірнику відтворено заходи партії, державних органів щодо розвитку освіти, науки, літератури, видавничої справи [3].

Важливим кроком у дослідженні проблеми культурного будівництва стали опубліковані бібліографічні покажчики літератури «Українська Радянська культура за 40 років (1917–1957)». Наводячи бібліографічний матеріал з питань культури УРСР, в покажчиках, перш за все, розкривалася «провідна роль Комуністичної партії і Радянського уряду в будівництві нової української культури — складової частини соціалістичної культури народів СРСР» [4]. У зв'язку із цим зазначені бібліографічні покажчики не можна вважати всебічними. Вони мають серйозні недоліки в підборі матеріалу, відчувається шаблонність, односторонність фактажу.

Спробою вийти на більш високий теоретичний рівень в осмисленні нашого минулого стали «Нариси історії Комуністичної партії України», підготовлені авторським колективом Інституту історії партії при ЦК Компартії України, окремі глави якої були присвячені ролі КПУ в національно-культурному процесі і публікувалися з 1961 до 1971 рр. трьома виданнями [5].

Наприкінці 50-на початку 60-х років відбулося помітне політичне та національно-культурне піднесення в Україні. На жаль, з огляду на тогочасні процеси, воно проіснувало лише кілька років. З одного боку, поноваторські були зорієнтовані культурні й літературні сили на вивчення і осмислення минулого. З іншого, політичне керівництво СРСР посилювало боротьбу проти націоналізму, в основі якого лежало офіційно проголошене «прагнення до національної справедливості та реальної рівності». В таких умовах уряд і партійні органи України (під тиском центральних органів влади) вдалися до репресивних акцій.

Одним із найбільш обґрунтованих виявів протесту проти тодішніх політичних подій стала праця І. Дзюби, якою було поставлено завдання переконати тодішнє керівництво УРСР і СРСР у згубності національної політики, котра проводиться антиленінським шляхом. Звертаючись одночасно до російського і зрусифікованого населення, автор вимагав від них ставитися з почуттям справедливості до національних прав неросійських народів України які, на його думку, активно чи пасивно сприймаючи русифікацію, стають співучасниками злочину проти українського народу [6, с. 106].

У першу чергу, увагу в роботі зосереджено на ленінських настановах щодо вирішення національного питання. Одним з основних напрямків їх осмислення, на думку Дзюби, стали рішення XII з'їзду РКП(б), який, узагальнюючи погляди В. Леніна на національне питання, відбувся під кутом позитивного підходу до національно-державного, національно-культурного будівництва, активної боротьби з шовіністично-колонізаторськими настроями [6, с. 107].

Зібраний матеріал дав підстави автору зробити висновок, що, всупереч категоричним вказівкам і настановам В. Леніна, наполегливої боротьби з російським великодержавним шовінізмом як головною перешкодою національного будівництва протягом останніх десятиліть не тільки не велося, а й навіть ці поняття було виведено з ужитку. Втім, зазначена праця була виконана у жанрі політичної публіцистики.

Важливий внесок у наукове дослідження проблеми партійного керівництва культурним процесом в Україні було зроблено у середині 60-х років. Перш за все, слід відзначити монографію Г. М. Шевчука. Після аналізу документального матеріалу автор чимало уваги приділяє обґрунтуванню значення керівної ролі В. Леніна у розв'язанні питань культурного будівництва, пояснює початкові труднощі національно-культурної розбудови зі сталінським розумінням національної політики [7, с. 20].

Дослідник вважає початком переходу до ліквідації культурної відсталості українського та інших народів резолюцію VIII партконференції РКП(б). Водночас автор вважає, що українізація здійснювалася у двох напрямках — за ініціативою держави, яка регулювала справу «українізації» різних установ, та ініціативою знизу, що відображала стихійне прагнення українського населення [7, с. 21].

В монографії О. О. Михайлова проаналізовано проблему культурного відродження українського села в період колективізації сільського господарства. На думку автора: «Доти, поки сільське господарство лишалося дрібнотоварним і спиралось на приватну власність на засоби виробництва, село не могло вибитись із злиднів, а значить і позбутись культурної відсталості» [8, с. 17]. В дослідженні П. П. Бачинського узагальнена діяльність ЦК КП(б)У, місцевих партійних організацій у проведенні національної політики, яка часто недооцінювалась відповідальними працівниками, між тим: «Зміни в національному складі промислових робітників і розширений прийом селян в партію не могли не позначитись на національному у складі КП(б)У». На думку автора, це було ще одним позитивним фактом «українізації» [9, с. 103].

Одночасно, автори замовчували трагічні сторінки історії української інтелігенції, традиційно продовжували розглядати багатьох її представників носіями «націоналізму».

Такі твердження відповідали усталеним стереотипам мислення в радянському суспільстві, партійним настановам і часто-густо визначали підходи та спрямованість наукових праць. Особливістю даного періоду

вивчення проблеми стали праці, присвячені виявленню і введенню до наукового обігу нових джерел, які відображали історію культурного будівництва 20–30-х років. Втім, слід зауважити, що при цьому дослідники недостатньо звертали уваги безпосередньо на процес «українізації».

60-ті роки характеризуються початком інтенсивної розробки проблем історіографії культурного будівництва 20–30-х рр. Однак, як правило, основну увагу дослідники звертали на вивчення спадщини В. І. Леніна з проблем національно-культурного будівництва. Серед таких досліджень можна назвати працю С. К. Гутяньського [10].

1970 рік пройшов під знаком святкування ювілея 100-річчя В. І. Леніна. В монографіях, статтях, повідомленнях на численних конференціях відзначалася особлива важливість ленінських ідей для історичної науки [11, с. 29].

В 1970 р. збірник «Історіографічні дослідження в Українській РСР» вмістив статті українських істориків з ленінської тематики. У дослідженні І. О. Гуржія та С. К. Гутяньського була зроблена спроба історіографічного аналізу літератури, головним чином монографій, присвячених працям В. І. Леніна з проблем культурної революції в Україні, аналізу найголовніших рішень Комуністичної партії, декретів та постанов уряду в галузі культурного будівництва.

На погляд цих авторів, історіографія проблеми культурного будівництва в Україні бере свій початок ще з 20-х років, коли авторами статей наукового та науково-популярного характеру були відповідальні працівники партійних і радянських органів. До перших монографічних досліджень, на їх думку, слід віднести, насамперед, праці Я. Ряппо, А. Приходько, Я. Звигальського, А. Козаченка та М. Іванова, котрі, хоч і внесли великий внесок у розробку проблеми, але недостатньо ґрунтовно досліджували питання культурної революції в комплексі, не ставили своїм завданням проаналізувати її передумови. За твердженням дослідників, окремих недоліків можна було б позбутися, коли б ретельно вивчалися праці В. Леніна та його соратників [12].

Сьогодні можна відзначити інше: історикам не вдалося створити узагальнюючі праці, де б висвітлювалася діяльність культурно-освітніх установ, процес виховання радянської інтелігенції, питання літературного розвитку та його ролі і значення в національному відродженні, взаємозв'язку з культурами інших народів СРСР.

Втім, саме для початку 70-х років характерні дослідження, які розглядають діяльність різних гілок влади в культурній революції і де починає все активніше аналізуватися політика українізації.

Дослідженню ролі партії в розвитку освіти була присвячена монографія Г. І. Ясницького, який аналізує конкретні заходи, спрямовані на розвиток народної освіти, зокрема розширення матеріальної бази шкіл, створення сприятливих умови для навчання та виховання дітей рідною мовою. Засуджуючи діяльність контрреволюційних організацій, націо-

налістичних елементів у культурній галузі, дослідник вважає, що без «українізації» було неможливим наблизити освітні завдання до українського населення, що саме «українізація» стає основою культурного розвитку республіки. На погляд автора, якісно новим внеском у розвиток народної освіти стали прийняті постанови партії про загальне навчання і школи в період 1931–1932 рр., які дали можливість здійснити перехід до загального обов'язкового початкового навчання [13].

Серед наукових праць, у яких узагальнено досвід роботи партії в галузі вищої освіти на Україні, чільне місце займає дослідження М. А. Бистрова. У монографії на достатньо великій базі джерел автор проаналізував діяльність КП(б)У щодо розвитку вищої школи, удосконалення навчального процесу, ідейно-політичного виховання викладачів і студентів. Збільшення кількості українських студентів, на думку автора, обумовило необхідний перехід у вузах на викладання українською мовою. Одним з найважливіших висновків, на якому дослідник зробив особливий акцент, це те, що «українізація» вищої школи вимагала перегляду та уточнення учбово-методичної документації, опрацювання підручників українською мовою, підготовки викладачами методичних посібників, словників, які б дозволили організувати учбовий процес національною мовою. Але, намагаючись зробити аналіз недоліків, які негативно позначились на українізації вузів, у традиції свого часу, автор відмітив: «Нарком освіти О. Шумський проводив лінію на форсування українізації вузів, не рахуючись з умовами, наполягав на примусовому вивченні української мови всіми, хто працює на території республіки» [14, с. 98].

Характерною ознакою радянської історичної науки була своєрідна інтерпретація ролі особи. Для нашого аналізу інтерес викликають ті історико-біографічні праці, в яких досліджується внесок діячів партії і радянського уряду у розвиток української культури. Щодо українізації ця риса виявилася особливо випуклою, адже перекручувалися не лише окремі її епізоди, а цілі періоди, замовчувалися значні факти та діяльність багатьох осіб.

Серед тих історичних досліджень, у яких на біографічному матеріалі розглядалася проблема «українізації», слід назвати роботу В. А. Морозова «Володимир Петрович Затонський». На основі раніш недоступного матеріалу автор детально аналізує життєвий шлях В. П. Затонського як більшовицького державного і партійного діяча, «послідовного борця за втілення у життя ленінської національної політики, непримиримого до українського буржуазного націоналізму». Водночас дослідник підкреслює, що серйозним теоретичним дослідженням В. П. Затонського в галузі національного питання є його наукові праці з питань політики українізації [15].

У 1976 р. «Український історичний журнал» опублікував статтю І. Х. Сас «Партійне керівництво здійсненням культурної революції на Україні (1917–1937 рр.)». Зробивши огляд джерел і літератури, автор

підкреслив, що автори попередніх праць недостатньо розкрили роль партії в національно-культурному будівництві. Автор наголошує, що багатьом роботам притаманна описовість, часто фактичний матеріал подається як ілюстрація заздалегідь визначених положень, без відповідних висновків, що й призводило до низького наукового рівня окремих досліджень. Тому, на його думку, перед історичною наукою необхідно поставити вимоги всебічно узагальнити роль партії у керівництві здійсненні культурної революції в Україні 1917–1937 рр. [16].

Основним для доперебудовної історіографії були праці, в яких колізії українізації змальовувалися за принципом: все, що виходить за межі більшовицького уявлення, має трактуватися як вороже, як таке, що не повинно існувати.

Діям радянської влади у розв'язанні національного питання присвячена публікація Б. В. Чирко. На підставі документального матеріалу автор, серед перших, зосередив увагу на важливості політики «коренізації». Критикуючи національний ухил О. Шумського, автор даної статті засуджує уявлення про радянську колонізацію і русифікацію колишніх національних окраїн Росії. Надаючи адміністративним кордонам вагоме місце в національно-державному будівництві, автор намагається довести хибність концепції М. Грушевського, що Воронезька та Курська губернії, Дон і Кубань здавна були українськими територіями [17].

В цей період також з'явилися праці зарубіжних істориків, присвячені проблемам висвітлення радянської національної політики, діяльності українських націонал-комуністів. Серед них заслуговує на увагу дослідження І. Майстренка, де зроблена спроба проаналізувати радянську національну політику після громадянської війни. Враховуючи темп культурного будівництва, автор переконує, що могутнім поштовхом українізації все ж було масове українське національне відродження знизу. Найголовнішою стороною цього процесу стало злиття в один потік національного відродження з партійною політикою українізації, яка хоч і була стриманою, а часто і саботованою партійним апаратом, але сприяла національному відродженню українського народу [18, с. 111].

Автор наголошує, що найсерйознішою перешкодою у здійсненні фактичної рівності націй було відхилення від федеративного принципу побудови РКП(б), яка залишалася централізованою організацією, що не допускало фактичної рівності націй. Тому наприкінці 20-х років виступи в Україні з критикою великодержавницьких тенденцій в національній політиці панівної партії стали неможливими. Безумовно, це підготувало і підґрунття для наступу проти українського відродження адміністративно-командними заходами. Першим кроком був розгром старшого покоління українських культурних кадрів, відомий під назвою «Процес Спілки Визволення України».

Хоча українізація і продовжувалася до кінця 1932 року, проте її сили було значно підірвано [18, с. 143].

У нетрадиційній для західних істориків формі підходить до аналізу проблеми В. Наддніпрянець: чи дійсно українські комуністи були українськими патріотами? У підсумку він стверджує, що в історії протидії російському більшовизму після 1917 р. в Україні ніколи не було власного націонал-комуністичного масового руху. Такий підхід до розв'язання проблеми змусив автора зайняти позицію, згідно якої українські комуністи допомагали панівній більшовицькій партії створювати передумови для перемоги над українською самостійністю. А виникнення і розбудова УСРР було нічим іншим, як вимушеним компромісом щодо державних прагнень українського народу, втілених у збройній боротьбі УНР 1917–1920 рр. На думку дослідника, в українській визвольній боротьбі 1920–1930-х років літературна дискусія не грала позитивної ролі, а тільки була епізодом суперечок серед опозиційно настроєних груп членів КП(б)У стосовно національної і господарської політики Москви, головним виразником якої виступав М. Хвильовий. «...Хвильовий як письменник не вніс нічого позитивного в українське письменство з огляду форми, а за змістом є шкідливим для українського читача, особливо молоді», вважав цей автор [19, с. 69].

Таким чином, підводячі певні підсумки, ми маємо врахувати, що в радянській Україні на оцінку національної політики значною мірою вплинула гостра ідеологічна спрямованість праць. Дослідники продовжували засуджувати погляди українських націонал-комуністів, показуючи лише здобутки Комуністичної партії у галузі культурного будівництва, зміст діяльності якої зводився до створення необхідних передумов побудови соціалізму в СРСР.

Література

1. Хрущев Н. С. О культе личности и его последствиях: Доклад Первого секретаря ЦК КПСС Хрущева Н. С. XX съезд КПСС 25 февраля 1956 г. // Известия ЦК КПСС. — М., 1989. — № 3.
2. Слущкий О. Б. Радянське і культурне будівництво на Україні в перші роки боротьби за соціалістичну індустріалізацію. — К., 1957.
3. Культурне будівництво в Українській РСР. Важливі рішення Комуністичної партії і Радянського уряду 1917–1959 рр. В 2-х т. — К., 1959. — Т. 1.
4. Українська радянська культура за 40 років (1917–1957). — К., 1960. — Вип. 1; Українська радянська культура за 40 років (1917–1957). — К., 1957. — Вип. 2.
5. Нарис історії Комуністичної партії України. — К., 1961.
6. Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? // Вітчизна. — К., 1990. — № 5.
7. Шевчук Г. М. Культурне будівництво на Україні 1921–1925 рр. — К., 1963.

8. Михайлов О. О. Культурний розвиток українського села в роки соціалістичного будівництва (1929–1941). — К., 1963.
9. Бачинський П. П. Здійснення ленінської національної політики на Україні у відбудовчий період (1921–1925 рр.) // УІЖ. — 1966. — № 1.
10. Гутянський С. К. Ленін і українська радянська культура. — К., 1963.
11. К 100-летию со дня рождения Владимира Ильича Ленина. Тезисы ЦК КПСС. — М., 1969.
12. Гуржий І. О., Гутянський С. К. Теоретична спадщина В. І. Леніна і Радянська історіографія культурної революції на Україні // Історіографічні дослідження в Українській РСР. — К., 1970. — Вип 3.
13. Ясницький Г. І. Розвиток народної освіти на Україні (1921–1932 рр.). — К., 1965.
14. Бистров М. А. Керівна роль КП(б)У у галузі вищої освіти в період будівництва соціалізму 1917–1937 рр. — Харків, 1974.
15. Морозов В. А. Володимир Петрович Затонський. — К., 1967.
16. Сас І. Х. Партійне керівництво здійсненням культурної революції на Україні (1917–1937 рр.) // УІЖ. — 1976. — № 11.
17. Чирко Б. В. З історії боротьби Комуністичної Партії України за здійснення рішень XII з'їзду РКП(б) у галузі національно-державного будівництва // УІЖ. — 1983. — № 3.
18. Майстренко І. Історія Комуністичної партії України. — Б. м. в., 1976.
19. Наддніпрянець В. Українські націонал-комуністи, їх роль у визвольній війні України 1917–1956 рр. — Нью-Йорк; Торонто; Сідней, 1983. — Вип 25.

Резюме

В статье рассматривается ход изучения процесса украинизации 1920–начала 30-х годов в советской историографии 50–середины 70-х годов XX века. На конкретных примерах показано, как определенные методологические принципы и идеологические установки повлияли на изучение данного вопроса. В статье анализируется не только собственно историческая литература, но и некоторые публицистические работы.

Summary

This article is concerned with the study of the process of ukrainization in the 1920s–beginning of the 1930s in the soviet historiography in 1950s–middle 1970s годов XX century. Concrete examples illustrate how definite methodological principles and ideological orientation influenced the study of this subject. The article analyzes not only historical, but also some publicistic work.

С. И. Посохов

ОРГАНИЗАЦИЯ НАУЧНОЙ РАБОТЫ СТУДЕНТОВ В УНИВЕРСИТЕТАХ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ: ПРОБЛЕМЫ ИСТОРИОГРАФИИ

Организация научной работы студентов в современных университетах является необходимой составляющей подготовки специалиста. Некоторые из форм такой работы достаточно традиционны. Вместе с тем, изучение организационных основ привлечения студенчества к научно-исследовательской деятельности в дореволюционных российских университетах далеко до своего завершения. Об этом свидетельствует уже сам факт отсутствия более-менее основательных специальных работ по данной теме. Как правило, такого рода сюжеты подаются вскользь в работах по истории отдельных университетов, в обобщающих монографиях, посвященных университетам в целом, а также в работах по истории студенческого движения.

Основной тенденцией, которая проявилась и в дореволюционной и, особенно, советской историографии, стало стремление авторов увязать формы и активность в деле организации студенческой научной работы с правительственным курсом в университетском вопросе. При этом соответствующие меры правительства в историографии выглядят как вынужденные, с целью «не допустить расширения и углубления движения учащейся молодежи» [1, с. 68], «разобщить студенчество» [2, с. 306]. Безусловно, и об этом свидетельствуют документы, правительство, обеспокоенное массовыми студенческими выступлениями и активным участием студенчества в революционном и национально-освободительном движении, практически на все явления университетской жизни смотрело сквозь призму возможных студенческих беспорядков. Такая позиция применительно к научным объединениям студентов становится обоснованной, если учесть, что многие студенческие кружки укрывали нелегальных лиц, что выступления студентов также организовывались кружками [3, с. 54]. Во второй половине XIX в. по форме это были, как правило, нелегальные или полунелегальные научно-литературные кружки, где читались рефераты о народных движениях и революциях, дебатировались вопросы морали и т. п. В значительной мере это были, так сказать, «кружки самообразования». Вместе с тем, среди них было немало и таких, где под руководством профессоров осуществлялась, по сути, научная работа. Наиболее интересен пример одного из немногих официальных — студенческого научно-литературного общества при Санкт-Петербургском университете. Созданное, по мнению Е. Г. Ольденбурга, для объединения правого студенчества, для укоренения среди студенчества «аполитичности и научности» [4], данное общество сумело объеди-

нить студентов, увлеченных наукой, однако уже через пять лет было закрыто по распоряжению министерства внутренних дел, поскольку большая часть участников покушения на Александра III 1 марта 1886 г. состояла его членами.

И все же, на наш взгляд, вряд ли оправданным выглядит характерное для советской историографии стремление обнаружить практически в любой форме студенческих объединений оппозиционность правящему режиму. Отмеченная обеспокоенность правительства, нашедшая отражение в источниках, и общие методологические установки обусловили определенную гипертрофированность в советской историографии такого явления как оппозиционность (а тем более революционность) студенчества. Чтобы не быть голословным, сошлемся на воспоминания В. И. Вернадского о студенческой жизни 70–80-х годов XIX в. и упомянутых научно-литературных обществах. Владимир Иванович, в частности, писал: «эти нелегальные организации в огромном, подавляющем большинстве были чужды политике. Она проникала в них лишь иногда, под влиянием внешнего угнетения» [5, с. 324].

В начале XX в. правительство не только разрешило открытие студенческих научных кружков, но и стремилось активизировать этот процесс. Параллельно ставился вопрос о широкой организации практических занятий и устройстве общежитий [6, с. 315]. Можно согласиться с тем утверждением, что это была попытка удовлетворить умеренные академические требования, реакция на широкое студенческое движение за корпоративные права [2, с. 305–306]. Однако, на наш взгляд, нельзя сбрасывать со счетов и действие внутринаучных закономерностей, тех тенденций, которые проявились в развитии университетского образования во второй половине XIX–начале XX в., и которые также влияли на правительственную политику в университетском вопросе.

В первой половине XIX в. ученая карьера не особенно привлекала студенчество. Известно, что в 1828 г. из студентов Харьковского университета первоначально не откликнулся ни один для поступления в Дерптский профессорский институт. Николай I, узнав об этом, написал: «Довольно стыдно Харьковскому университету, что ни одного не нашлось кандидата на полезную службу» [6, с. 90]. Во второй половине XIX в. университеты все более становились центрами научной деятельности [7, с. 141]. Изменилось и отношение к обучению. Учебные занятия утрачивали прежний школьнический характер. Возрос общественный престиж науки [7, с. 246–247], и прежде всего популярность научных знаний росла в кругах интеллигенции [8, с. 45]. При этом одним из проявлений общественного подъема была ясно обнаружившаяся в ученой среде тяга к коллективным научным предприятиям и действиям [7, с. 133–134].

Популярными стали всевозможные формы демократизации науки. Некоторые научные общества начали пускать на свои заседания посто-

ронную публику [7, с. 156]. Аналогичные устремления характеризовали и профессуру университетов. Так, 28 января 1872 г. последовало представление на имя попечителя Одесского учебного округа Совета Новороссийского университета, где выражалась просьба преподавателей физико-математического факультета разрешить допуск посторонних слушателей в здание университета для участия в беседах «на предметы физико-математического содержания» со студентами [9].

Таким образом, объясняя политику властей, направленную на развитие студенческой научной работы, следует учитывать деятельность и активность не только студенчества, но и либеральной профессуры. Г. И. Щетинина отмечала, что в ходе борьбы за академическую свободу наблюдалось сближение академических требований студенчества и либеральной профессуры, которая не видела иного пути умиротворения университетов, кроме «дарования сверху» корпоративных прав студенчеству [8, с. 84].

Однако, по замечанию самой исследовательницы, академическое движение, которое в 70-е годы имело самостоятельное значение, характеризуется полной неисследованностью в исторической литературе [8, с. 77]. Между тем такого рода требования профессуры воплощались в решения Советов университетов, направлялись в министерство и могли оказывать влияние на принятие соответствующих решений. Так, в «Заключении Совета Харьковского университета о правилах для студентов и об инструкции для инспекции» (1879) в разделе «частные собрания» указывалось, что «для ученых, литературных и художественных занятий... следовало бы предоставить проректору разрешать студентам составлять кружки» [10, с. 28–29].

Инициаторами, а затем и руководителями студенческих научных кружков в конце XIX–начале XX вв. стали выдающиеся представители научного мира: О. Ф. Миллер в Санкт-Петербургском университете, Д. Н. Овсянко-Куликовский, М. Г. Халанский в Харьковском университете и др. На первом заседании научно-литературного кружка в Харьковском университете в ноябре 1901 г. присутствовало 16 преподавателей, в т. ч. 7 профессоров. При этом проф. Н. Ф. Сумцов, который был избран почетным председателем собрания, сказал, что начало работы кружка являет собой осуществление его давних желаний, особенно дорогих его сердцу, за которые он постоянно ратовал [11, с. 4].

Безусловно, далеко не вся либеральная профессура и не сразу выступила в поддержку студенческих объединений с целью проведения научной и просветительской работы. Известно, что в начале 60-х годов Н. И. Пирогов выступал против любых студенческих организаций [12, с. 97]. Профессора Харьковского университета в начале 70-х годов считали, что «сосредоточение деятельности студентов на разработке научных вопросов в той или другой отдельной отрасли знаний нередко, как в этом убеждает опыт, может вредить успехам их общего факультет-

ского образования, увлекать их в узкую односторонность ко вреду, ничем впоследствии не вознагражденному, для их будущей научной деятельности» [13, с. 161]. Однако к концу века настроение профессуры заметно изменилось и, прежде всего, в пользу научных объединений. Роль научных кружков в деле формирования будущих ученых становилась очевидной.

Таким образом, на наш взгляд, в создании студенческих научных организаций нужно видеть не только инициативу правящих кругов, направленную на отвлечение молодежи от революционной борьбы, как это повсеместно указывается в литературе, но и воплощение устремлений как студенчества, так и профессуры. Думается, не только из политических соображений в 1911 г. Совет министров постановил в связи с неоднократными беспорядками не допускать в высших учебных заведениях публичных и частных студенческих собраний, за исключением тех, которые носили научный характер [2, с. 309]. Студенческая наука становилась неотъемлемым элементом университетской жизни.

Относительно формы студенческих научных организаций начала XX в. также утвердилось мнение, что они создавались по единой для всех учебных заведений Министерства народного просвещения схеме, а их деятельность жестко регламентировалась [2, с. 306]. Очевидно, что деятельность студенческого научного кружка и в прошлом, и сегодня строится на основе нескольких вполне определенных принципов. Очевидно также и то, что в условиях частых студенческих волнений министерство стремилось не допустить использования научных кружков в революционных целях. Однако анализ источников убеждает, что далеко не все из предписаний выполнялись, что с момента своего возникновения студенческие научные кружки начинали жить своей жизнью. Так, из газет можно узнать о том, что на заседания кружков приходили не только его члены, но и «гости» [14]. «Черновик профессора М. Г. Халанского об установлении порядка заседаний в научно-литературном студенческом кружке, о библиотеке кружка, о членских взносах и др.» [15] свидетельствует об инициативах, которые исходили от руководителя кружка. Изучение «Отчетов о деятельности студенческого кружка любителей природы при Харьковском университете» [16] показывает, что работа кружка состояла не только в чтении и обсуждении рефератов, но и организации экскурсий, создании коллекций, сотрудничестве с подобными объединениями в других университетах. Как правило, заседания студенческих научных кружков проходили в вечернее время в университетских аудиториях, однако со временем студенты стали требовать себе специальное помещение для кружка, где можно было бы разместить собранную библиотеку и коллекции. В ряде случаев студентам удалось добиться своего. Так, уже упомянутый кружок любителей природы получил в свое распоряжение отдельную комнату в зоологическом корпусе Харьковского университета [17, с. 12].

Анализ тематики, которая становилась предметом обсуждения, доказывает, что достаточно массовое* участие студентов в работе кружков и обществ было обусловлено общественно-политической остротой проблем, выносимых на заседания. Особенно это касалось кружков, возникших на историко-филологическом и юридическом факультетах. Вот лишь некоторые из тем рефератов, прозвучавших на заседаниях научно-литературного кружка при Харьковском университете: «Взгляд Добролюбова на развитие русской литературы», «Памяти Радищева», «Эпоха древней тирании в Греции», «Есть ли история только эволюция» и др. В условиях общественного подъема академические темы выглядели архаичными, неактуальными, подвергались неоправданной критике со стороны студенчества. Иной характер имела деятельность кружков на физико-математическом и медицинском факультетах. Сосредоточение же внимания только на деятельности кружков гуманитарной направленности не позволяет оценить явление во всей полноте и приводит к выводу о том, что «лишь на первых порах научные кружки увлекли известную часть студентов» [2, с. 306], что такого рода правила деятельности «не отвечали чаяниям учащейся молодежи о свободном и широком развитии ее самостоятельных обществ и научных организаций и кружков» [1, с. 68]. Конечно, революционная волна оказала воздействие на характер деятельности всех, в том числе научных, объединений студенчества. Однако такой, по сути экстерналистский, взгляд на проблему все же является односторонним.

Понимание взаимосвязи внутренних закономерностей и внешнего влияния (социально-политического фактора) в ряде случаев достигается при построении периодизации процесса. К сожалению, в литературе отсутствуют попытки определить этапы становления организационных основ научной работы студентов университетов Российской империи XIX–начала XX вв., характерные черты этапов. Не претендуя на исчерпывающую полноту и понимая условность такой периодизации, на наш взгляд, можно выделить следующие периоды:

1. Период до середины 30-х годов XIX в. Характеризуется преобладанием литературно-художественного творчества студентов, появлением первых печатных сборников работ студентов. Объединения студентов на научно-литературной почве носят, как правило, частный характер. Созданные общества (например «Общество любителей отечественной словесности» в Харьковском университете, действовавшее в 1819 г.) были инициированы самими студентами.

2. Середина 30–середина 50-х гг. XIX в. Научно-литературная деятельность студенчества приобретает организованный характер. Значительное внимание в студенческих научных работах уделяется этнографической тематике во всех ее аспектах. По инициативе попечителей учебных окру-

* Мы не поддерживаем точку зрения Е. Г. Ольденбурга о том, что 117 членов научно-литературного кружка являли собой «ничтожный процент» от общего числа студентов Петербургского университета в 2000 человек [см. 4. — С. 145].

гов (см., наприклад, циркуляр попечителя Харьковского учебного округа Ю. А. Головкина о проведении регулярных «ученых бесед студентов с профессорами» [18, с. 411–414]), а также университетского руководства регламентируется процесс научно-литературных занятий, написания и подачи студенческих научных работ. Уставом 1835 г. были установлены правила поощрения лучших студенческих работ.

3. Середина 50-х–70-е годы XIX в. характеризуется переходом от преимущественно литературного к преимущественно научному творчеству, признанием как на университетском, так и на министерском уровнях недостаточности только лекционных занятий. В университетах усиливается практическая подготовка студентов, наблюдается более частое использование элементов научного исследования в учебном процессе. Вводится обязательная подача сочинений по всем предметам факультетского курса. На основании Устава 1863 г. были запрещены какие-либо студенческие корпорации. 28 июня 1869 г. был подписан циркуляр Министерства народного просвещения об усилении научных занятий студентов в целях борьбы с «беспорядками». Включение позиции о результатах научных занятий студентов в ежегодные отчеты университетов. Активное проведение конкурсов научных работ.

4. 80–90-е гг. XIX в. Усиление акцента на практических занятиях. Начало активного участия студенчества в деятельности общероссийских и региональных научных обществ. Формирование в среде студенчества и профессуры понимания необходимости создания студенческих научных объединений. Возникновение научно-литературного общества в С.-Петербургском университете, деятельность научных студенческих организаций в Дерптском университете.

5. Период с конца 90-х годов XIX в. Начало периода обозначено циркуляром МНП от 21 июля 1899 г. и «Временными правилами организации студенческих учреждений» (22 декабря 1901 г.), разрешавшими создание студенческих научных кружков. В начале XX в. в период нарастания революционного кризиса заметна политизация деятельности кружков (особенно гуманитарной направленности), в последующее время наблюдается усиление «академизма» и спад массового интереса к такой форме организации студенчества. Проведение факультетских конкурсов студенческих научных работ дополняется проведением такого рода конкурсов с привлечением средств частных жертвователей. Более широкая организация практических занятий, выразившаяся в создании «Кабинетов для практических занятий» на гуманитарных факультетах, активном привлечении к таким занятиям приват-доцентов.

Безусловно, это наиболее общая характеристика периодов, но она показывает, как постепенно формировались организационные основы научной деятельности студенчества, как научная работа становилась органичной частью учебного процесса, шло движение от простых форм к более сложным. Задача дать более основательный анализ состояния сту-

денческой научной работы в университетах Российской империи в XIX – начале XX вв. по-прежнему остается актуальной.

Литература

1. Гусятников П. С. Революционное студенческое движение в России, 1899–1907. — М., 1971.
2. Иванов А. Е. Высшая школа России в конце XIX–нач. XX в. — М., 1991.
3. Щетинина Г. И. Студенчество и революционное движение в России. Последняя четверть XIX в. — М., 1987.
4. Ольденбург Е. Г. Студенческое научно-литературное общество при С.-Петербургском университете // Вестник Ленинградского университета. — 1947. — № 2.
5. Вернадский В. И. Отрывки из воспоминаний о А. Н. Краснове // Вернадский В. И. Труды по истории науки в России. — М., 1988.
6. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905) / Д. И. Багалея, Н. Ф. Сумцов, В. П. Бузескул. — Харьков, 1906.
7. Эймонтова Р. Г. Русские университеты на грани двух эпох. От России крепостной к России капиталистической. — М., 1985.
8. Щетинина Г. И. Университеты в России и устав 1884 года. — М., 1976.
9. РГИА. Ф. 733. Оп. 147. Д. 1008.
10. Заключение [Совета Харьковского университета] о правилах для студентов и об инструкции для инспекции. — Б. м., б. г.
11. Зайцев Б. П., Посохов С. И. Из истории студенческой науки в Харьковском университете (к 95-летию студенческого научного кружка на историко-филологическом факультете) // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. — Харків, 1997. — [Вип. 1].
12. Мельгунов С. Из истории студенческих обществ в русских университетах // Правда. Ежемес. журнал искусства, литературы и общественной жизни. — М., 1904. — Апрель.
13. Протоколы заседаний Совета Харьковского университета. — Харьков, 1870. — № 5.
14. Южный край. — 1902. — 6 ноября.
15. ЦГИА Украины. Ф. 2061. Оп. 1. Д. 21. 1–5. (Документ опубликован в указанной работе Б. П. Зайцева и С. И. Посохова [11]).
16. Отчет о деятельности кружка за 1906/7 академический год // Сборник студенческого кружка любителей природы при Харьковском университете. — Харьков, 1909. — Вып. 1.
17. Отчет о деятельности кружка за 1907/8 академический год // Сборник студенческого кружка любителей природы при Харьковском университете. — Харьков, 1909. — Вып. 1.
18. Головкин Ю. А. [«Проект ученых собеседничеств между студентами и преподавателями». 1835] // Сборник историко-филологического общества. — 1911. — Т. 20.

Резюме

У статті проаналізовано погляди дослідників на значення та форми наукової роботи студентів в університетах Російської імперії, фактори, які впливали на її організацію. Відзначається, що в історіографії склалася традиція однобічного підходу до цього явища, яка пов'язує виникнення організованої студентської роботи лише з урядовою політикою, спрямованою на відволікання студентства від революційного руху. Звертається увага на внутрішні чинники цього процесу. Пропонується періодизація розвитку наукової роботи студентів в університетах Російської імперії у XIX–на початку XX ст.

Summary

This article analyzes views of various researchers about the significance and forms of the scientific work of students in the universities of Russian Empire, about factors which influenced its arrangement. It is pointed out that traditionally there exist one-sided approach to this phenomenon in the historiography which namely connects emergence of the student's work only with the policy of the government was to distract students from the revolutionary movement. Internal reasons of this process are emphasized. The periodization of the development of the scientific student work in the universities of Russian Empire in the XIX-th–beginning of the XX-th centuries is also offered.

С. В. Фролов

РАЗВИТИЕ ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКИ В ХАРЬКОВСКОМ ГОСУДАРСТВЕННОМ УНИВЕРСИТЕТЕ В ПЕРВОЕ ПОСЛЕВОЕННОЕ ДЕСЯТИЛЕТИЕ (1945–1955 гг.)

В последнее время, в процессе развития историографических исследований, заметно усилился интерес историков к проблемам региональной историографии. Актуальность этой тематики несомненна.

Едва ли можно всерьез говорить о подведении общих итогов развития нашей науки без учета того, что делалось на местах, где давно сложились и широко зарекомендовали себя крупные научные центры со своими школами и направлениями.

Среди таких центров видное место занимает Харьковский национальный университет. Основные этапы его деятельности отражены в работах харьковских историков [1]. Однако относительно мало исследований посвящено состоянию исторической науки в ХГУ, да и в Украине в целом, в первое послевоенное десятилетие, хотя это была целая эпоха в ее развитии [2 и др.].

Харьковский государственный университет можно отнести к числу вузов, наиболее сильно пострадавших в годы войны. Так, из 5 довоенных

корпусов только один мог использоваться полностью [3, с. 13]. Остро стояла проблема с жильем как для сотрудников, так и для студентов университета. Почти полностью был уничтожен археологический музей, в котором были собраны редчайшие вещественные памятники и находки. Значительный ущерб немецко-фашистские оккупанты нанесли книжному фонду ЦНБ, уничтожив большое количество литературы. Деятельность исторического факультета в условиях военного времени 1943–1945 гг. — это особая страница истории, как, впрочем, и всего университета.

В послевоенные годы ощущалась нехватка опытных преподавателей, но, несмотря на трудности, учебный процесс постепенно налаживался.

Проблема преподавательских кадров решалась путем приглашения ведущих специалистов из других вузов, но, главным образом, за счет воспитания собственных научно-педагогических кадров из числа молодых историков, закончивших исторический факультет. Решающую роль в этом была призвана сыграть аспирантура, открывшаяся в 1945 г. В ее первый набор вошли: И.-Ш. Х. Черномаз, Е. К. Живолуп (по специальности история ВКП(б), И. К. Рыбалка, М. А. Литвиненко (по специальности история Украины) [4, оп. 7, д. 136, л. 126]. Всего за период с 1945 по 1955 гг. аспирантуру по историческим дисциплинам окончило 50 человек, из которых 40 успешно защитили диссертации [4, оп. 7, д. 1028, л. 80].

Важное значение в решении кадрового вопроса сыграло постановление СНК СССР от 6 апреля 1946 г. «О повышении окладов работникам науки и об улучшении их материально-бытовых условий» [3, с. 46].

Постоянно повышалась квалификация преподавателей исторического факультета. Так, если до Великой Отечественной войны и в первые годы после нее на кафедре марксизма-ленинизма было только 2 кандидата исторических наук, то уже к началу 50-х годов число преподавателей, защитивших кандидатские диссертации, выросло до 7, из которых 5 защитились после войны (А. А. Воскресенский, Е. К. Живолуп, К. П. Воронкова, И.-Ш. Х. Черномаз, А. А. Протопопов) [4, оп. 7, д. 449, л. 106].

На историческом факультете из общего числа преподавателей (18 человек) ученую степень и звание имели 15, что составляло 83 % к общему числу преподавателей. Для сравнения: на экономическом факультете эта цифра равнялась — 72 %, на филологическом — 63 % [4, оп. 7, д. 449, л. 108].

В 1954/55 учебном году на историческом факультете ХГУ было 4 кафедры, где работал 31 человек. Из них 29 преподавателей имело ученую степень [4, оп. 7, д. 907, л. 33]. В послевоенные годы значительно выросла популярность исторического образования. В рассматриваемый период времени конкурс на исторический факультет составлял в среднем 4,5 человека на место. Деканами исторического факультета в период 1945–1955 гг. были: проф. Николай Макарович Пакуль (1944–1946 гг.), внесший большой вклад в развитие медиевистики и доц. Антон Григорьевич Слюсарский (1946–1962 гг.), чьи исследования по истории Слободской Украины не утратили своего значения до настоящего времени.

В первое послевоенное десятилетие значительно расширилась проблематика научных исследований на историческом факультете ХГУ.

Кафедра истории СССР и УССР (зав. каф. доц. Степан Мефодиевич Короливский) занималась разработкой 3 проблем:

— Украина в годы первой русской революции 1905–1907 гг. (над темой работали: доц. В. И. Астахов, к. и. н. Б. М. Барак);

— Украина в период Великой Октябрьской социалистической революции и гражданской войны (тему разрабатывали: доц. С. М. Короливский, доц. А. Г. Слюсарский, доц. И. К. Рыбалка, доц. Н. К. Колесник);

— Украина в период построения социалистического общества (доц. В. Г. Лысенко, к. и. н. В. Н. Довгопол).

Кафедра истории нового и новейшего времени (зав. каф. проф. Андрей Петрович Ковалевский) вела исследования по 3 основным направлениям:

— Влияние революции 1905–1907 гг. на страны Востока (над темой работал проф. А. П. Ковалевский);

— Октябрьское восстание в Вене в 1848 г. (доц. Р. С. Альпер);

— Рабочее движение в Германии в 90-х годах XIX века (разработку темы вела доц. Г. А. Сапожникова).

Объединенная кафедра древней истории, археологии и средних веков (зав. каф. проф. Константин Эдуардович Гриневич) разрабатывала следующие проблемы:

— Международные отношения в Западной Европе в середине XVII в. (ст. преп. Л. П. Калущкая);

— История раннего средневековья (ст. преп. А. И. Митряев);

— Северное Причерноморье в античную эпоху (над темой работали: проф. К. Э. Гриневич, доц. В. А. Гольденберг, ст. преп. Б. А. Шрамко).

Кафедра основ марксизма-ленинизма, где трудился отряд историков партии (зав. каф. доц. Александр Александрович Воскресенский), накапливала опыт научной работы по трем основным направлениям:

— Борьба КПСС за союз рабочего класса и крестьянства (над темой работали: доц. В. П. Будников, к. и. н. Н. В. Терещенко);

— История большевистских организаций на Украине (тему разрабатывали: доц. А. А. Воскресенский, доц. И.-Ш. Х. Черномаз, доц. Е. М. Бадиян, доц. А. А. Протопопов);

— Роль газеты «Правда» в истории КПСС (по направлению работали: доц. В. П. Будников, доц. Е. М. Бадиян, к. и. н. Ю. А. Скляр).

Значительный вклад в развитие исторической науки внесли монографии преподавателей исторического факультета, опубликованные в послевоенное десятилетие. В 1946–1947 гг., вышли работы проф. С. А. Семенова-Зусера: «Князь Святослав» [5], «Рыбное хозяйство на юге СССР в древности» [6].

В 1951 г. коллектив кафедры истории СССР под руководством С. М. Короливского совместно с Центральным Государственным Архивом Октябрьской революции и социалистического строительства опубликовал сборник документов и материалов под названием: «Победа Ве-

ликой Октябрьской социалистической революции и установление Советской власти на Украине» [8]. Сборник состоит из пяти разделов и включает в себя около 400 ценных документов, большинство из которых было опубликовано впервые. Эти документы охватывают период с октября 1917 г. по первую половину февраля 1918 г. Книга открывалась развернутым введением доц. С. М. Короливского и имела справочную часть, примечания и указатели.

Проблемам социально-экономического и культурного развития Слободской Украины были посвящены работы доц. А. Г. Слюсарского: «Заселения Слобідської України у зв'язку з боротьбою українського народу проти іноземної неволі» [9] и «Слобідська Україна: історичний нарис XVII–XVIII ст.» [10].

К 50-летию первой русской революции вышла книга доц. В. И. Астахова и доц. Ю. Ю. Кондуфора: «Революционные события 1905–1907 гг. в Харькове и Харьковской губернии» [11]. В монографии на большом фактическом материале показано участие рабочих и крестьян Харьковской губернии в общероссийской борьбе с самодержавием. Авторы кратко охарактеризовали развитие промышленности и положение рабочего класса и крестьянства накануне революции, последовательно раскрыли важнейшие этапы революционной борьбы.

В течение ряда лет члены кафедры истории СССР и УССР трудились над написанием истории Харьковского государственного университета им. А. М. Горького. В результате кропотливого труда была выпущена монография: «Харьковский государственный университет им. А. М. Горького за 150 лет» [12]. Книга охватывает все этапы истории ХГУ и касается важнейших сторон его деятельности. В ее написании принимали участие доц. А. Г. Слюсарский, доц. В. И. Астахов, доц. И. Я. Мирошников, доц. Б. М. Барак, доц. С. М. Короливский, доц. Н. К. Колесник.

Основателю Харьковского университета, известному просветителю и общественному деятелю были посвящены работы доц. А. Г. Слюсарского: «Василий Назарович Каразин» [13] и «В. Н. Каразин. Его научная и общественная деятельность» [14].

В рассматриваемый период вышло также большое количество статей, рецензий и других публикаций преподавателей исторического факультета.

Послевоенные годы были отмечены повышенным интересом к советской проблематике. Историки ХГУ в своих работах вышли далеко за пределы периода Октябрьской революции и гражданской войны. К середине 50-х годов на историческом факультете развернулось широкое изучение истории страны в 20–50-е годы XX ст. Расширение проблематики исследований нашло свое отражение прежде всего в статьях и диссертационных работах того времени. Так, 67 % диссертаций, защищенных в ХГУ в период 1945–1955 гг., были по-

священны проблемам развития советского общества в 20–50-е гг. (по подсчетам автора). Важным моментом развития историографии советского общества явилось начало широкого использования архивных фондов по истории СССР послеоктябрьского периода. Необходимость конкретизации путей развития, начало радикальных преобразований в ряде стран Европы и Азии делали изучение отечественного опыта развития особенно актуальным. Исследования историков советского общества имели цель показать истоки и закономерности победы народа в Великой Отечественной войне.

Существенное влияние на развитие исторической науки оказала и начавшаяся «холодная война». В условиях новой расстановки сил в мире после окончания Второй мировой войны, существования двух противоположных систем, коренного различия в их подходе к определению путей общественного развития усиливалось противоборство идеологий. Так, почти одновременно в 1947 г. в Советском Союзе и США развернулись кампании по борьбе с «антипатриотизмом».

Противостояние социальных систем сказалось на состоянии исторической науки по обе стороны «железного занавеса». В годы «холодной войны» сильно политизированной оказалась и американская историография. Так, в 1949 г. президент Американской исторической ассоциации К. Рид в своем обращении «Социальная ответственность историка» заявлял: «Тотальная война, горячая или холодная, мобилизует всех и требует, чтобы каждый выполнял свою роль. Историк должен выполнять это обязательство не в меньшей мере, чем физик» [15, с. 232].

В сентябре 1947 г. ЦК КП(б)У приняло специальное постановление «Об улучшении преподавания и политико-воспитательной работы в высших учебных заведениях Украины» [3, с. 73]. В августе 1951 г. в новом постановлении ЦК ВКП(б) речь шла «О мерах улучшения преподавания общественных наук в высших учебных заведениях» [3, с. 78]. Все эти обстоятельства обусловили как никогда повышенное внимание к вопросам отечественной истории и особенно к ее советскому периоду.

В оценках послевоенного периода советской историографии поляризация мнений особенно велика. Одни исследователи говорят о поступательном развитии историографии, другие безоговорочно отрицают все наработки историков, связанные с этим временем. Думается, применительно к этому периоду неприемлемо одномерное мышление — прогресс или регресс. Анализ фактов позволяет сделать вывод о том, что движение вперед происходило, но оно шло в весьма жестких рамках тоталитарной системы, кульминация которой приходилась на эти годы. Вместе с тем фактически только в рассматриваемое десятилетие (1945–1955 гг.) появились работы историков о развитии страны в 20–50-е годы, в научный оборот был вовлечен обширный фактический материал, был заложен фундамент для будущих достижений историков Харьковского университета.

Литература

1. Харьковский государственный университет им. А. М. Горького за 150 лет. — Харьков., 1955; Кадеев В. И. Журавский Ю. И. Историческая наука в Харьковском государственном университете (1933–1983) // Вестник Харьковского университета. — 1984. — № 266 и др.
2. Барсенков А. С. Советская историческая наука в послевоенные годы (1945–1955 гг.). — М., 1988.
3. Вища школа Української РСР за 50 років. — Ч. 2. — К., 1968.
4. ДАХО. Ф. Р. 2792. Оп. 7. Д. Д. 136, 449, 907, 1028.
5. Семенов-Зусер С. А. Князь Святослав. — Харьков, 1946.
6. Семенов-Зусер С. А. Рыбное хозяйство и рынки на юге СССР в древности. — Харьков, 1947.
7. Семенов-Зусер С. А. Скифская проблема в отечественной науке 1692–1947 гг. — Харьков, 1947.
8. Победа Великой Октябрьской социалистической революции и установление Советской власти на Украине. Сборник документов и материалов. — К., 1951.
9. Слюсарський А. Г. Заселення Слобідської України у зв'язку з боротьбою українського народу проти іноземної неволі. — Харків, 1954.
10. Слюсарський А. Г. Слобідська Україна: Історичний нарис XVII–XVIII ст. — Харків, 1954.
11. Астахов В. И., Кондуфор Ю. Ю. Революционные события 1905–1907 гг. в Харькове и Харьковской губернии. — Харьков, 1955.
12. Харьковский государственный университет им. А. М. Горького за 150 лет. — Харьков, 1955.
13. Слюсарский А. Г. Василий Назарович Каразин. — Харьков, 1952.
14. Слюсарский А. Г. В. Н. Каразин. Его научная и общественная деятельность. — Харьков, 1955.
15. Тишков В. А. История и историки в США. — М., 1985.

Резюме

У запропонованій читачеві статті розглядається стан історичної науки у Харківському державному університеті у перше післявоєнне десятиріччя (1945–1955 рр.). В роботі узагальнено відомості, які стосуються діяльності історичного факультету ХДУ в один з найскладніших періодів радянської історії, коли країна відроджувалася після найбільшої в світовій історії війни.

В статті розглядаються основні наукові напрямки у діяльності кафедр і праці істориків Харківського університету, які зробили вагомий внесок у розвиток історичної науки.

Summary

The article dwells upon the state of the Historical Science at Kharkiv State University (KhSU) during the first post-war decade (1945–1955). The paper summarizes the facts concerning the work of the KhSU School of

History during a most complex and enigmatic period in Soviet history, the period when the country was reviving after one of the most severe wars in the World History.

The article dwells upon the basic scientific trends in the activities of the School's departments and the works of the KhSU historians who contributed in large to the development of the Historical Science.

А. В. Меляков

МАТЕРІАЛИ ФІЛЬТРАЦІЙНИХ СПРАВ ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО: СПРОБА КЛАСИФІКАЦІЇ

Класифікація джерел є важливою методологічною проблемою і разом з тим має велике практичне значення для конкретно-історичних та джерелознавчих досліджень, сприяє вивченню закономірностей виникнення, взаємозв'язку та існування джерел, встановленню структури джерельної бази певної теми [4, с. 14]. Фільтраційні справи — комплекс матеріалів, до якого входять документи про людей, вивезених в роки війни з окупованих районів Радянського Союзу.

Дана стаття має подвійну мету. По-перше, розглянути вказаний комплекс джерел з точки зору історії його виникнення, змісту, інформаційного потенціалу, особливостей його наукового використання. Для цього буде застосований один з видів джерелознавчої практики — аналітико-інформативний. По друге, зробити спробу розподілу матеріалів фільтраційних справ у відповідності до найбільш усталених класифікаційних схем.

Вданному випадку для розв'язання першого завдання щодо аналізу матеріалів фільтраційних справ використовується хронологічний принцип.

Першими за часом одержання були документи з особового складу, а саме паспорти, профспілкові, комсомольські квитки, трудові книжки. Ці документи видавалися відповідно органами НКВС, профспілковими та комсомольськими організаціями, відділами кадрів підприємств громадянам СРСР [1, ф. 6440, оп. 1, спр. 2866, 2870 та ін.].

Паспорти радянських громадян є документами з особового складу. Під час аналізу цього роду джерел можемо виділити два шари інформації: первинний та вторинний (або, за належністю, радянський та німецький). До первинного (радянського) відносимо інформацію яку несе паспорт як документ, що посвідчує особу громадянина: прізвище, вік, відомості про орган, що видав паспорт, термін, під час якого паспорт є дійсним, місце та дата видачі. Цікавою є інформація щодо трудової діяльності власника паспорту, оскільки в паспортах ставилися штампи про прийом (звільнення) на роботу з зазначенням часу зарахування та назви підприємства.

Вторинний (або німецький) шар інформації представлено такими дипломатичними ознаками як печатки, штампи та інші позначки співробітників окупаційної влади. Частіше за інші зустрічаються штампи про проходження прописки, в яких зазначалася її дата та номер району проживання [1, спр. 2870 та ін.]. Вивчення цих штампів дозволяє визначити, якими саме органами влади проводилися дані заходи. Так, наприклад, в одному з паспортів у печатці про прописку міститься тризуб, що свідчить про наявність місцевого органу самоврядування, в нашому випадку — сільської управи [1, ф. 6440, оп. 1, спр. 2864]. Також є печатки Біржі праці, що свідчать про те, що власник документу знаходиться на обліку в цій установі. Зазначені дипломатичні особливості джерел підтверджують здійснення одного з головних завдань німецької окупаційної політики — суворий облік населення з подальшим тотальним залученням його до трудової повинності.

Далі, за хронологією, йдуть документи, які відносяться вже до періоду окупації — повістки, різноманітні за формою, але в принципі аналогічні за змістом, що розсилалися біржами праці, органами місцевої окупаційної влади потенційним оstarбайтерам [1, ф. 6440, оп. 1, спр. 4113 та ін.].

Наступний комплекс матеріалів з точки зору класифікації за принципом призначення співпадає з першим, оскільки до нього входять робочі картки, робочі книжки, посвідчення особи, тобто також документи з особового складу. Ці документи, однак, суттєво відрізняються за наступними позиціями: по-перше, належністю й, по-друге, обставинам виникнення. Всі зазначені документи видавалися нашим співвітчизникам німецькими органами влади та управління під час їх перебування в Німеччині в якості східних робітників [1, ф. 6440, оп. 1, спр. 2898, 2867 та ін.].

Робочі книжки, картки, посвідчення особи — ця група документів під час проведення ретельного аналізу може дати досить важливу й точну інформацію, яка стосується багатьох аспектів перебування депортованих громадян на території Німеччини та союзних з нею держав. Формуляри цих документів досить докладні, самі бланки охайно заповнені, як правило, машинописним текстом. Окрім традиційних та багаторазово дубльованих в інших документах фільтраційних справ відомостей про вік, фах, національність, в робочих книжках та картках міститься інформація й іншого роду. Це визначена з точністю до одного дня дата прибуття до Німеччини, час вступу на роботу, назва підприємства та його місцезнаходження, у випадку ж направлення у сільські райони зазначалося прізвище та адреса «роботодавця». Ця інформація залишається актуальною і в наш час, оскільки процес відшкодування збитків громадянам, що постраждали від німецько-фашистських загарбників в роки Другої світової війни, триває.

Однак основними, або базовими, документами фільтраційних справ є матеріали, складені за результатами допитів під час проходження пере-

вірок у перевірконо-фільтраційних пунктах, перевірконо-фільтраційних таборах та збірно-пересильних пунктах (далі відповідно ПФП, ПФТ, ЗПП) — реєстраційні листи, анкети, характеристики представників військових частин, посвідчення особи репатріантів. Своїм виникненням цей вид джерел завдячує політиці керівництва СРСР по відношенню до радянських громадян, що перебували на території іноземних держав в період Другої світової війни. Головними цілями цієї політики були: з'ясування обставин мобілізації на роботи до Німеччини, форми та види цих робіт, встановлення морального (ідейного) стану репатріанта. На практиці такі цілі досягалися за допомогою створення спеціальних структур, зокрема — Управління Уповноваженого РНК СРСР у справах репатріації, а також вже згадуваних ПФП, ПФТ, ЗПП. У відповідності до директиви ставки Верховного головнокомандувача від 11.05.1945 р. перевірка репатріантів-цивільних була покладена на перевірочні комісії, що склалися з представників НКВС, НКДБ та «СМЕРШа» на чолі з офіцером НКВС [3, с. 31]. У складі шести фронтів Центральної групи радянських військ було створено 30 таборів, плюс 46 збірних пунктів для прийому та перевірки радянських громадян. За ініціатииви Л. П. Берії репатріантів цивільних пропонувалося не затримувати на ПФП та ЗПП більше десяти днів, але відправляти додому з наступною обов'язковою перевіркою органами НКВС та НКДБ за місцем проживання [3, с. 32].

Посвідчення особи присутнє у багатьох справах. Практично завжди воно має чіткий формуляр, стандартно розташований текст, єдину форму запису. У посвідченні вказувалося, відкіля прибув репатріант у ПФП (ЗПП) та який термін часу він у ньому утримувався, з зазначенням місцезнаходження фільтраційного або збірного пункту. Також вказувалося, куди відправляється репатріант після проходження перевірки. Посвідчення видавалося як правило на термін від двох тижнів до одного місяця, але у деяких випадках й більше. Як такої дати заповнення на посвідченні не ставилося, але з точки зору логіки — дата останнього дня перебування у таборі і є часом видачі посвідчення. Іноді дата закінчення перевірки хронологічно передує даті вибуття з табору, яка зазначенна в реєстраційному листі, що пов'язано, можливо, з суто технічними перешкодами (відсутністю транспорту та ін.) [1, спр. 4090]. Місце для фотокартки залишається пустим в абсолютній більшості випадків, що, напевне, було однією з причин крадіжок посвідчень, про які повідомляють репатріанти.

На зворотньому боці посвідчення є штампи про видачу залізничних квитків, продовольчих пайків, проходження медичного огляду. Останнє підтверджує існуючу в історіографії точку зору, відповідно до якої «...попередня ізоляція репатріантів перед відправленням їх до СРСР була конче необхідна, оскільки серед них були поширені різні інфекційні захворювання» [3, с. 32]. Там само на зворотньому боці іноді вказувалися данні на дітей, які, судячи з віку, народилися під час перебування репатріанток вже у ПФТ, ЗПП, під час праці у військових частинах тощо. На

завершення слід зазначити, що посвідчення було єдиним документом з усього комплексу фільтраційної справи, який видавався на руки репатріанту. Всі інші документи направлялися відомчою поштою у відповідні відділи органів внутрішніх справ за місцем проживання репатріанта для проведення подальшого дізнання.

Наслідком цієї другої (для переважної більшості громадян) заключної перевірки було виникнення останньої групи документів, яка буде нами розглянута.

До вказаної групи входять документи місцевих органів радянської влади (відділків органів НКВС, районних та селищних рад) — протоколи допитів, анкети, характеристики, довідки, протоколи допитів свідків й, нарешті, автобіографії самих репатріантів. Розглянемо останній документ більш ретельно. У даному випадку автобіографії — вид документальних джерел, оскільки вони є складовою частиною фільтраційної справи, яка, в свою чергу, належить до різновиду справочинних документів. Зміст автобіографії, структура та черговість викладення даних дозволяє стверджувати, що ми маємо справу з документом, чітко визначеним за формою, автори якого повинні були стисло відповісти на поставлені питання. Автобіографії, як правило, єдиний документ у фільтраційній справі, що заповнювався рукою репатріанта, оскільки і анкети, і реєстраційні листи, а тим більше протоколи допитів, заповнювалися офіцерами НКВС зі слів допитуемого. Інформація, що міститься у автобіографіях, дозволяє всебічно висвітлити різні сторони довоєнного життя колишніх східних робітників, визначити рівень освіченості, рівень матеріального добробуту, зробити деякі висновки щодо стану сільського господарства регіону. Автобіографія — один з двох документів фільтраційної справи, що містить точну дату прибуття репатріанта до місця проживання, яка слугувала одночасно датою закінчення процесу репатріації й початку проходження заключної перевірки місцевими органами НКВС. Ця дата заслуговує на особливу увагу тому, що за її допомогою можна встановити, що хронологічні межі репатріації були іноді досить широкими, й пов'язано це не тільки з тривалістю фільтрації, але й з тим, що певна кількість оstarбайтерів, які були звільнені, залучалися до праці у військових частинах, структурах радянської окупаційної адміністрації. Внаслідок цього прибуття до місця постійного проживання датується кінцем 1945 р., а іноді й першими місяцями 1946 року. Причому іноді така мобілізація мала примусовий характер, хоча й відповідала директивам вищих органів влади СРСР. Так, в одній з автобіографій знаходимо такі строки: «В серпні 1945 р... по дорозі на станції Бронна гора нас усіх затримали й у чоловіків призовного віку вилучили фільтраційні довідки й направили до робочого батальйону № 2. В робочому батальйоні я пробув з 17 вересня до травня 1946 року. Відновлював шахти у Ворошиловградській області» [1, ф. 6440, оп. 1, спр. 2900].

Отже, класифікуючи документи фільтраційних справ за хронологічним принципом, можна визначити п'ять груп джерел, різних за своєю інформативністю, обсягом, змістом, при цьому відмінності спостерігаються не лише між групами, а й у середині кожної з них. Однак розподіл цього документального комплексу в залежності від часу виникнення його складових частин мотивовано ще й тим, що в даному випадку він співпадає з іншим можливим засобом класифікації джерел, а саме — за мотивами, що зумовили виникнення джерела. Справа в тому, що кожному з встановлених нами хронологічних періодів відповідають різні конкретні історичні обставини, які, безперечно, вплинули на призначення та службові функції джерел, що досліджуються. В свою чергу, це вплинуло на зміст документів. Цей момент є одним з найбільш суттєвих в методологічному плані, оскільки загальні властивості як форми, так і змісту, одного і того ж виду джерел, формуються під впливом спільності функцій даного виду в історичній дійсності, у суспільній практиці [7, с. 109]. Також важливо, що функціональне призначення документу не тільки зумовлює відбір інформаційних даних, але й визначає достовірність певної частини інформації, яка вводиться до джерела цілеспрямовано, для того, щоб воно відповідало своєму призначенню.

Ще одна можлива класифікація, за принципом наближення до дійсності, що відображається, — на історичні залишки та історичні традиції. Хоча вона й була використана під час дослідження подібного комплексу документів, а саме архівно-слідчих справ репресованих у 20–50-х роках, вона не є оптимальною, оскільки документи, що містяться у фільтраційних справах, відображають кілька процесів: мобілізації, депортації, перебування в Німеччині, репатріації [2, с. 49]. Виходячи з цього, один і той же документ може нести в собі риси і першої, і другої ознаки. Так, наприклад, протокол допиту, може розглядатися як «історична традиція» по відношенню до депортації та як «історичний залишок», що «брав участь» в процесі репатріації. Тому вживання цієї методики можливе в межах конкретного історичного дослідження, при якому розподіл джерел має функціональний характер. В іншому ж випадку розподіл джерел на «залишки» та «традиції» не має сенсу, оскільки джерело як об'єкт дослідження джерелознавства являє собою єдність безпосередньої та опосередкованої інформації [8, с. 28].

Розподіляючи документи фільтраційних справ за призначенням, а саме на нормативні та виконавчі, можемо спостерігати ознаки перших й других не тільки в різних документах, але й в одному. Таким документом є реєстраційний лист, що містить у собі і виконавчу (звітну) частину — питання та відповіді на них, і нормативну (фіксуючу) — рішення представників перевірочних комісій НКВС про відправлення репатріанта додому, у трудовий табір або у спецтабір НКВС. Більшість же інших документів відносяться до виконавчих, оскільки відображають події, що вже відбулися.

Застосовуючи видову методику класифікації джерел, слід віднести основну частину матеріалів даного комплексу до джерел справочних, тобто до виду документальних джерел, що створені в процесі функціонування державних, громадських, приватних організацій та мають офіційний, діловий характер [4, с. 34]. За межі цього визначення справочного джерела виходять тільки автобіографії, тому що деякі з них за формою та змістом є автобіографічними описами, тобто можуть бути віднесені (у відповідності до класифікаційних схем, що мають місце в новітній літературі) до такого різновиду писемних джерел як мемуари [5, с. 69].

Також документи фільтраційних справ можливо аналізувати за ознакою належності, тобто як радянські, німецькі та союзницькі. Але враховуючи, що саме такий принцип було покладено в основу класифікації цих джерел М. П. Ковальським та В. В. Ченцовим в одній з небагатьох публікацій з проблеми, що досліджується, ми не вважаємо за доцільне викладати цю методику аналізу ще раз [7].

На закінчення зупинимось на характеристиці фільтраційних справ як історичного джерела з точки зору тих помилок та неточностей, що іноді зустрічаються в цих джерелах.

Одним з факторів, що перешкоджають датуванню документів, є відсутність дати заповнення реєстраційного листа, анкети, посвідчення.

Під час заповнення реєстраційного листа співробітники НКВС часто не вносили до відведених граф рішення реєстраційних комісій. Це слугує основною перешкодою для вивчення подальшої долі репатріанта, яка, однак, може бути частково простежена за допомогою вивчення інших документів, що містяться у справі, якщо звичайно вони є, оскільки, нагадаємо, саме реєстраційний лист був базовим документом фільтраційної справи.

В абсолютній більшості справ, що були заведені на мешканців сільських районів, міститься 2–3, максимум 4 документи, в той же час в справах жителів міста їх кількість досягає 8–9, а іноді й більше різновидів.

У фільтраційних справах немає документів, що відображають подальший хід перевірки, у тих випадках, коли на репатріанта мають місце так звані «компрометуючі» матеріали. Наприклад, негативні відозви свідків, з безпосереднім зазначенням того, що певна людина вітала прихід німецьких військ або співпрацювала з окупаційною владою, що, беручи до уваги реалії того часу, мало б підштовхнути органи внутрішніх справ до подальших, можливо репресивних дій. Такі документи відсутні навіть у тих випадках, коли у висновку фільтраційної комісії говориться, що репатріант «потребує подальшої всебічної перевірки» [1, ф. 6440, оп. 1, спр. 2923]. Це може бути пов'язано з тим, що у подібних випадках на репатріанта заводилася інша, суто судова справа.

Умовно до недоліків, яких було допущено при складанні фільтраційних справ, можна віднести наявність у цьому комплексі матеріалів

на військовослужбовців Червоної армії, що потрапили в полон під час бойових дій, але віднесених з тих чи інших причин до розряду остарбайтерів.

Іноді зміст справи не відповідає імені, що проставлено на обкладинці. У деяких випадках це зумовлено родинними зв'язками колишніх остарбайтерів. Так, наприклад, одну зі справ, судячи з заголовку, заведено на сестер М. Е. та А. Е. Кравцових, у самій же справі є документи на їх матір — Кравцову М. С. [1, ф. 6440, оп. 1, спр. 3030]. Дуже рідко, але все ж такі зустрічаються помилки, пов'язані з неправильною передачею прізвища. Подібного роду недоліки можуть призвести до непорозуміння під час видачі довідок, що підтверджують перебування тієї чи іншої людини в Німеччині, процес одержання яких йде в наш час досить активно.

Привертає до себе увагу невідповідність між свідченнями в реєстраційному листі (анкеті) та протоколі допиту. У другому документі репатріанти (особливо сільські мешканці), як правило, повідомляють чітку інформацію про людей, що сприяли мобілізації до Німеччини, наприклад: «Мобілізував мене колишній староста села Гути Пономаренко Л. П.». Але в першому документі у графі про зрадників та співробітників окупантів, зі слів цієї ж людини записано, що: «Не знає нікого» [1, ф. 6440, оп. 1, спр. 3138].

Таким чином, зробивши спробу класифікації матеріалів, що входять до фільтраційних справ, можемо дійти певних висновків. Жодна класифікація, в тому числі й найбільш поширена — видова, не є у нашому випадку універсальною, оскільки не дає змоги максимально точно охарактеризувати документальний масив, що вивчається, в цілому. З цього витікає, що по відношенню до такого різноманітного комплексу матеріалів необхідно застосовувати кілька різних методик аналізу, за допомогою яких можна було б, усвідомити особливості джерельної бази дослідження, і, відповідно — на основі цієї широкої бази всебічно й об'єктивно дослідити відображені у даних джерелах процеси.

Література

1. ДАХО.
2. Гранкіна О. В. Деякі аспекти джерелознавчого аналізу архівно-слідчих справ репресованих у 1920-х — 1950-х роках у СРСР // УІЖ. — 1997. — № 4.
3. Джерелознавство історії України: Довідник. — К., 1998.
4. Земсков В. Н. К вопросу о репатриации советских граждан 1944–1951 годы // История СССР. — 1990. — № 4.
5. Источниковедение. История. Теория. Метод. — М., 1998.
6. Ковальский Н. П. Проблема классификации письменных источников в современной советской историографии // Актуальные проблемы источниковедения и специальных исторических дисциплин. — М., 1983.

7. Ковальський М. П., Ченцов В. В. «Фільтраційні справи» — невідомі джерела державних архівів // Архіви України. — 1993. — № 1–3.
8. Медушевская О. М. О проблемах классификации исторических источников // Советские архивы. — 1978. — № 5.
9. Пронштейн А. П., Лубский А. В. Методологические проблемы источниковедения в современной советской литературе // Актуальные проблемы источниковедения истории СССР, специальных исторических дисциплин и их преподавание в вузах. — М., 1979.

Резюме

В статье рассматривается такой вид массовых исторических источников как фильтрационные дела на граждан Украины, депортированных в Германию в период Великой Отечественной войны. Изучается история возникновения, содержание, информационный потенциал данного комплекса источников. Предпринята попытка распределения материалов фильтрационных дел в соответствии с принятыми в современном источниковедении классификационными схемами. Выводы, сделанные в статье, базируются на изучении более тысячи фильтрационных дел, хранящихся в Государственном архиве Харьковской области.

Summary

The article deals with such a kind of mass historical sources as filtration cases of Ukrainian citizens that were deported for the forced labour in Germany in the period of the Great Patriotic war. This amount of sources is considered at the point of its origin, maintenance, information potential. The attempt of classifying of filtration cases in accordance with the adopted schemes is made in the work. The conclusions in the article were made on the ground of investigating more than a thousand filtration cases kept in the State archive of Kharkiv region.

В. В. Петровський

ПРОБЛЕМА КРИМУ В УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКИХ ВІДНОСИНАХ У ДОСЛІДЖЕННЯХ ЗАРУБІЖНИХ АВТОРІВ

Результати референдуму щодо незалежності України, опубліковані 5 грудня 1991 року, вразили громадську думку, бо навіть у Криму 54,1 відсотка жителів підтримали це рішення. Ставши прикладом моделі мирної революції, Україна після цього проголосувала за Л. М. Кравчука як символ стабілізації та центристських підходів. Однак синхронно з таким розвитком подій лунали голоси тих політиків, що не бажали примиритися з розпадом Радянського Союзу, пророкуючи ледь не ши-

рокомасштабні війни на його території на кшталт югославських. Скажімо, мер північної столиці Росії А. Собчак в інтерв'ю газеті «Фігаро» 4 грудня 1991 «малював» апокаліптичні образи ядерного протистояння між Росією й Україною, порівнюючи їх з Сербією та Хорватією відповідно [1, р. 422]. Хоча його прогнози справдитися не могли, але протягом шести років українсько-російські відносини серйозно лихоманило, значною мірою — через невирішеність питань статусу Криму, належності Севастополя, долі Чорноморського флоту, проблем кримськотатарської меншини, мовних проблем.

Фактично Кримський півострів перетворився на найбільш вибухонебезпечний для подальшої стабільності України анклав, став приблизно таким місцем, яким для Молдови було Придністров'я. Але якщо в розв'язанні конфлікту Кишинів використав спочатку силу, а потім допомогу сусідніх держав, то Україна в основному обійшлася власними силами, не застосовуючи радикальних методів.

Західні історики, політологи, оглядачі, політичні й військові діячі уважно сліdkували за ситуацією в Криму. Аналізом підходів сторін до вирішення питання належності Севастополя, рівня кримської автономії, позицій населення й лідерів України та Росії займалися такі автори, як Е. Вілсон, Т. Кузьо, Р. Солчаник, П. ван Гам, В. Кінкейд, Я. Браммер, Д. Лепінгвелл, К. Коверт, Д. Яворський, Д. Сецер, Т. Ланд, Г. Сасс, А. Мошес, Д. Шерр, М. Молчанов та інші. Мета автора даної статті — розглянути головну проблему, яка становила перешкоду на шляху нормалізації стосунків між Росією та Україною, — належність Кримського півострова. Аналіз досліджень зарубіжних авторів надає можливість виявити оцінки основних аргументів сторін з боку Заходу, їх співпадання чи помилковість висновків, прогнозів щодо подальшої еволюції українсько-російського переговорного процесу.

Обсяг статті не дозволяє, на жаль, висвітлити інші проблеми Криму. Напружені дебати відносно територіально-адміністративної належності Кримського півострова спалахнули закономірно, і не тільки тому, що російська еліта поставила під сумнів рішення 1954 року про його передачу до складу радянської України. По-перше, для України вихід до Чорного моря та можливість активної участі в Балтійсько-чорноморському блоці держав відкривали шанс на ключову роль, змінивши, нарешті, звичайний геоісторичний чинник «окраїни» [2, р. 120]. По-друге, як відзначив професор Канадського інституту українських студій Р. Марплз, визнання Заходом за Росією статусу правонаступниці СРСР призвело до того, що майже два роки Україна була де-факто міжнародною парією [3, р. 106].

Професор Колумбійського університету О. Мотиль, торкаючись теоретичних основ українсько-російських конфліктів, писав: триумф ельцинської революційної еліти означав схильність до імперства й сильної влади. Російські політики 90-х років вважали державу інструментом революційної трансформації, мали неприкриті месіанські наміри,

як і всі революціонери взагалі. Для багатьох росіян радянська експансія фактично виглядала російською, а радянські поразки або втрати — теж вважалися насамперед російськими [4, р. 23–25].

В кримській проблемі сплелися, якщо використати оцінку А. С. Тамінез, два типи інтересів російської еліти: реальна політична та економічна користь і більш абстрактні інтереси престижу, психологічного задоволення й законності [5, р. 44–45].

Навряд чи перебільшує в своїх роздумах значення півострова для України та Росії Р. Волчук. Дійсно, для Росії значення Криму величезне насамперед з точки зору військового впливу на Україну й Чорноморський регіон. Не менш важливий і широкий стратегічний підтекст: росіяни розраховують у майбутньому відновити своє панування на Чорному морі (з оновленим флотом) і таким чином обмежити зростаючий вплив Туреччини в мусульманському світі, одержати перевагу при доступі через Босфор і Дарданелли до Середземномор'я. Для України забезпечення державного кордону на півдні практично неможливе при перевазі російського населення в Криму та значно сильнішого від українських військово-морських сил російського Чорноморського флоту [6, р. 5].

Добре відомо, що наявність у Криму переважної більшості росіян та російськомовних українців, серед яких надто впливовим фактором залишається «радянськість», обумовила особливу позицію населення ще стосовно «перебудови» й демократизації суспільства. Як вказував співробітник науково-дослідного інституту радіо «Вільна Європа» та «Свобода» в Мюнхені Р. Солчаник, уже після прийняття закону про державний статус української мови 28 жовтня 1989 року серед жителів Криму швидко поширився страх перед «насиленою українізацією», хоча він був абсолютно безпідставним. Однак уже влітку–восени 1989 р. місцева комуністична номенклатура очолила рух за відновлення автономії Криму, щоб перетворити його на своєрідну «резервацію», дистанціювавшись від небажаних змін та влади Києва [7, S. 253–254].

Крах Радянського Союзу надав росіянам Криму, на думку президента асоціації по вивченню націоналізму Я. Бреммера, статус першорядної титульної нації, тому вони виступили за воз'єднання з Росією. Взагалі росіяни України більш урбанізовані, мають в середньому вищий рівень освіти й заробітної плати, ніж українці, а в Криму — свої органи управління. Взяті в цілому, вказані чинники сприяли їхній етнополітичній мобілізації. До кінця грудня 1992 р. на території Криму не діяли структури представника президента України. Крім того, суттєві поступки київської влади російському населенню півострова прискорили відновлення кримським парламентом 20 травня 1994 року дії місцевої Конституції, прийнятої двома роками раніше. Вона передбачала кримське громадянство, власні збройні сили, а відносини з Україною будувалися за принципом міждержавних стосунків. Але кримські татари, які стали нетитульним народом на власній батьків-

щині (значна частина з них не мала виборчих прав), замість підтримки автономії надали перевагу зміцненню унітарної української держави. Навіть коли уряд України, побоюючись відчуження росіян, ігнорував більшість вимог татарського населення, останнє почало схилитися до підтримки Руху, але не російського сепаратизму. Хоча, звичайно, татари дійсно відігравали другорядну роль в політичних подіях [8, р. 20; 9, р. 319–324]. Але, як пише експерт з пострадянських проблем Міжнародного інституту стратегічних досліджень у Лондоні А. Лівен, татар очолюють віддані справі, рішучі й благородні лідери, загартовані роками поневірянь у радянських в'язницях. 18 травня 1994 року, на знак піввікової річниці депортації татар та інших меншин з Криму, вони вивели на вулиці близько 200 тисяч своїх земляків, тобто 80 відсотків всього татарського населення півострова. На відміну від масової політичної мобілізації татар, прибалтійських народів, українських націоналістів, російські жителі Криму виявилися не в змозі виставити навіть більш-менш численні пікети біля будинку свого парламенту [10, р. 108, 119].

Взагалі росіян Криму хвилює, як зауважує професор М. Молчанов, питання подальшої «татаризації» Криму і скорочення Києвом меж російської автономії. Російські політики розраховують таким чином: якщо Москва програє битву за російську автономію на Кримському півострові, в такому разі залишиться мало надій на перемогу в Естонії, де дебатється проблема Нарви, або латиській Ризі. Саме Крим служить очевидним проявом напівреальної, напівуявної небезпеки для російської національної гордості й політичної ідентичності. Для Росії територіальна втрата півострова може все ще сприйматися як «скорочення залишків колишніх «колоніальних» або «псевдо-колоніальних володінь». Тому, скажімо, Т. Кузьо й наголошував, що українська «небезпека» для Росії — не військова, а політична, культурна й психологічна. У свою чергу, Україна не бажає втішатися таким розумінням втрати Криму, тому вона фактично більш чутлива до кримської проблеми, ніж Росія. Тому з обох сторін національні гордості та історична пам'ять підносяться до найвищого принципу [11, р. 7–8].

Добре відомо, що в Конституції Росії 1993 року не вказано, що Крим — російська територія, але, як вважає Т. Кузьо, територіальні претензії часто проявляються в психології, ностальгії. Де початок чи кінець російської території — зрозуміти важко, бо росіяни, подібно сербам або туркам, бачать батьківщиною всю колишню імперію. Свого часу Л. Кравчук, розмірковуючи про значення історичних кордонів, риторично запитував: за яким століттям їх потрібно визначати — Х чи IV? Чи можливо вимагати від Росії повернення 325 тисяч км² колишньої території України, яка була передана їй у 1924 році? Чому, дивувався автор статті в «Литературной России», відлік належності Криму ведеться з 1954 року, а Курільських островів — з 1855 року? [12, р. 37, 42].

Історики української діаспори давно намагалися довести природну належність Криму до праукраїнських земель, і не лише на основі існування Тмутараканського князівства у другій половині X–на початку XII століття. В 1993 році професор політичної теорії університету Манітоби Р. Книш фактором київської політики назвав побудову в V столітті фортеці Києвець біля нинішнього Сімферополя [13, р. 313]. Запорізьку Січ та Кримський півострів як єдиний організм протягом 1709–1732 років описував З. Когут. З посиланням на матеріали, опубліковані в українській пресі на початку 90-х років XX століття, він доводив, що південь України, включаючи Крим, колонізували українські козаки й селяни, вони ж будували й Севастополь [14, р. 11].

Німецький вчений В. Йільге резонно підкреслює, що зображення на реверсі односторонньої української банкноти руїн Херсонесу дає можливість доводити легітимність належності Криму саме до України, хоча після краху Візантії Кримський півострів знаходився під владою татар, південне його узбережжя було одним з вілайетів Османської імперії, потім Крим став російським. Але цією віссю Київ–Крим, орієнтованою на південь, національна пам'ять українців підтверджує думку української історіографії XIX століття щодо протоукраїнського характеру Русі взагалі [15, S. 105–110]. Саме нагальна потреба узаконити право України на володіння Донбасом та Кримом була, з точки зору Т. Кузьо, основною причиною прийняття Києвом історіографічної схеми М. С. Грушевського [12, р. 43].

Даремно деякі кримські геополітики доводили, начебто Крим геополітично гетерогенний (неоднорідний) по відношенню до українського Причорномор'я. Тобто вони намагалися стверджувати, що в цих регіонах різні ґрунти, фауна, а співвідношення довжини перешийка до периметра узбережжя дає в Криму найменшу цифру серед великих півостровів Євро-Азії і наближає його до острова. Цим висновком геополітики підкреслювали «волю кримської землі», співвідносячи її з антикиївськими настроями кримчан. [16, с. 19–20]. Такий висновок не можна вважати випадковим, бо з осені 1992 року ідеолог російського політичного бомонду С. Караганов пропонував широкомасштабні плани маніпуляції з російською діаспорою в близькому зарубіжжі, щоб полегшити шлях Росії до гегемоністської позиції в Євразії [17, р. 156].

Що стосується реакції більшості громадян України на ряд воєнничих заяв російських політиків, то Т. Кузьо небезпідставно заявляв: за 70 років населення УРСР звикло до існуючих адміністративних кордонів між республіками. Тому після серпня 1991 року претензії Державної думи Росії на Крим та Севастополь були сприйняті негативно не лише, скажімо, у Львові, але й в Донецьку. В той же час відсутність масових антиросійських настроїв пояснює незначну підтримку пропозиції про ліквідацію в Україні військових баз Російської федерації [18, р. 32].

Учасники українсько-американської конференції істориків у жовтні 1994 року відзначили вибухонебезпечність кримської проблеми, при-

чому канадський політолог Д. (І.) Яворський вказав на нерішучість київської влади в боротьбі з сепаратизмом. З точки зору Р. Солчаника, напруженість питання щодо належності Криму демонструє небажання Росії визнати незалежний статус України, а турецький вчений Д. Б. Сецер категорично заявив: якщо Крим буде у складі Росії, небезпека для Туреччини залишатиметься досить суттєвою [19, S. 729].

Докторантка Лондонської школи економічних та соціальних наук Д. Сасс з повним правом писала, що Крим є прикладом етнографічного музею, що українці не дарма називали його «кокардою на грудях землі», росіяни — брильянтом у короні. Але в 90-х роках ХХ ст. його стали порівнювати з Нагірним Карабахом, спусковим гачком для третьої світової війни. Хоча засоби масової інформації перебільшували складнощі кримської проблеми, але напружена атмосфера дебатів, різних заяв виправдовувала авторів. В 1994 році Кримський півострів міг перетворитися, за словами Д. Сасс, в іскру, яка загрожувала розірвати Україну на частини і поставити під сумнів її виживання [20, р. 83–84]. Між тим Т. Кузьо переконує в іншому: надто мало спільного в російсько-українському конфлікті з проблемами типу Індія–Пакистан чи Хорватія–Сербія. Бо якщо для України головною небезпекою її незалежному статусу залишається позиція Росії, то для останньої Україна не становить найменшої загрози (до 2005 року бойовий потенціал української армії може становити лише 20 відсотків від рівня 1992 року [21, с. 40]. Тому запевнення міністра закордонних справ Великобританії М. Рифкінда в наявності ризику війни за Крим, порівняння В. Жириновським півострова з Кувейтом у плані можливого російсько-українського конфлікту — безпідставні [22, р. 1–2].

Виступаючи 30 травня 1998 року на конференції славистів у Оттаві, професор М. Молчанов підкреслив: криза 1994–1995 років у Криму мала б набагато гірші наслідки, коли б крайні погляди російських націоналістів розділяла найвища еліта країни. Деякі автори переконані, що конфлікт за півострів, за Чорноморський флот тоді не перейшов до «гарячої фази» не завдяки поліпшенню економічної й політичної ситуації в Україні, а дякуючи обережній та безсторонній лінії російських виконавчих структур, які традиційно менш емоційні, ніж законодавчі органи [11].

В праці вчених Стокгольмського науково-дослідного інституту миру висновки більш песимістичні: з 1993 року в Росії фактично не залишилося еліт, які б сприймали без заперечень кордони Росії в якості меж Російської Федерації, бо росіяни не визнають внутрішніх кордонів колишнього Радянського Союзу згідно законів міжнародного права [23].

Можна погодитися з професором міжнародних відносин університету Білкент (Анкара) Д. Б. Сецером, що Росія вкрай хворобливо сприйняла ліквідацію своєї гегемонії в акваторії Чорного моря, маючи тут досить велику довжину кордону — 2782 кілометри. В потенціалі, вважає він, Крим може розділити або об'єднати Україну з Туреччиною, але реальніше останнє. Поки що, однак, знаючи про обвинувачення Росії на адресу Стам-

були в намаганнях заповнити «вакуум сили» в Чорноморському басейні, Україна не бажає тісного зближення з Туреччиною, в основному обмежуючись економічним співробітництвом [24, р. 80, 90–93].

Ще кілька років тому позиції зарубіжних та вітчизняних вчених стосовно майбутнього російсько-українських відносин, не виключаючи й кримські проблеми, виглядали досить драматично. Ч. Дік, наприклад, прогнозував можливість заходів Росії по дестабілізації становища в Україні, провокуючи внутрішні конфлікти, після чого начебто йшло б втручання в її справи під виглядом захисту миру чи російськомовного населення [25, р. 39]. Таке тлумачення перегукувалося з передбаченням директора відділу міжнародних організацій і дипломатичної служби Інституту міжнародних відносин Київського національного університету М. Кулініча, який припускав, що загроза війни для України, як і серйозних конфліктів, не зникла. Причинами можливих зіткнень можуть стати політичні, територіальні, національно-етнічні, релігійні протиріччя, які неможливо вирішити мирним шляхом [26, р. 195].

Але, скажімо, науковий співробітник Інституту миру у Вашингтоні А. Лівен впевнений, що без допомоги Росії відірвати Крим від київської влади неможливо навіть теоретично. Сваритися ж серйозно з Україною заради Криму російське керівництво не бажало [27, р. 59–60]. Водночас, наголошує викладач Норвезької військової академії Т. Буквол, Москва побоюється антиросійського союзу Туреччини з Україною, в результаті якого російська військова присутність у Криму може бути ліквідована [28, р. 66].

Таким чином, більшість аналітиків Заходу вважають проблему статусу Криму вирішеною тимчасово і не виключають нових ускладнень ситуації у зв'язку зі зміною політичної ваги татарськокримської меншини, модернізацією стратегічних планів Росії, станом її загальних контактів з Україною.

Література

1. Nahaylo B. The Ukrainian Resurgence. — London, 1999.
2. Feldhusen A. The «Russian Factor» in Ukrainian Foreign Policy // The Fletcher Forum of World Affairs (Medford). — 1999. — Vol. 23. — № 2.
3. Marples R. Ukraine's Relations with Russia in the Contemporary Era // The Harriman review (New York). — 1996. — Vol. 9. — № 1–2.
4. Motyl A. J. Competing Discourses and inter-State Conflict in post-imperial Eastern Europe // Post-Soviet Political Order. Conflict and State Building. — London; New York, 1998.
5. Tuminez A. S. Russian Nationalism and the National Interest in Russian Foreign Policy // The Making of Foreign Policy in Russia and the new States of Eurasia. — Armonk, New York; London, 1995.
6. Wolchuk R. Ukraine in the Context of NATO Enlargement // The Ukrainian review (London). — 1997. — Vol. 44. — № 3.

7. Solchanyk R. Regionalismus und Nationalismus in der Ukraine // Ukraine: Gegenwart und Geschichte eines neuen Staates. — Baden-Baden, 1993.
8. Bremmer J. Post-Soviet nationalities Theory: Past, Present, and Future // New States, new Politics: Building the Post-Soviet Nations. — Cambridge etc., 1997.
9. Meyer D. J. Why have Donbas Russians not ethnically mobilized like Crimean Russians have? A Institutional / Demographic Approach // State and Nation Building in East Central Europe: Contemporary Perspectives. — New York, 1996.
10. Lieven A. Ukraine and Russia. A fraternal rivalry. — London, 1999.
11. Molchanov M. A. Ukraine between Russia and NATO: Politics and Security // The Ukrainian review (London). — 1998. — Vol. 45.
12. Kuzio T. Borders, Symbolism and Nation — State Building: Ukraine and Russia // Geopolitics and International Boundaries (London). — 1997. — Vol. 2.
13. Knysh G. The Crimean Roots of Ancient Ukrainian Statehood // The Ukrainian Quarterly (New York). — 1993. — Vol. XLIX. — № 3.
14. Kohut Z. Making the Ukrainian Armed Forces Ukrainian: The Role of National (non-Soviet) Military Traditions // The Military Traditions in Ukraine's Army Forces. 12–13 May 1994. — Cambridge, 1995.
15. Jilge W. Staatssymbolik und nationale *Identität* in der post-kommunistischen Ukraine // Ethnos-Nation (Köln). — 1998. — № 1–2.
16. Цымбурський В. Л. Геополітика як мировидення і род занять // Політичні дослідження (Москва). — 1999. — № 4.
17. Skak M. From Empire to Anarchy. Post-communist Foreign Policy and International Relations. — London, 1996.
18. Kuzio T. The Domestic Sources of Ukrainian Security Policy // The Journal of Strategic Studies (London). — 1998. — Vol. 21.
19. Osteuropa (Stuttgart). — 1997.
20. Sasse G. The Crimean Issue // The Journal of Communist Studies and Transition Politics (Glasgow). — 1996. — Vol. 12. — № 1.
21. Ольшевський В. Й. Воєнно-економічна безпека // Наука і оборона (Київ). — 1999. — № 3.
22. Kuzio T. Russia–Crimea–Ukraine. Triangle of Conflict // Conflict Studies (London). — 1994.
23. Див.: Russia and Europe: The Emerging Security Agenda. — Oxford. — 1997. — XVIII.
24. Sezer D. B. Ukraine, Turkey, and the Black Sea Region // Ukraine in the World. Studies in the International Relations and Security Structure of a newly Independent State. — Cambridge, 1998.
25. Goncharenko A. Ukrainian-Russian Relations: An Unequal Partnership. — London. — 1995.

26. Kulinich N. Defence Industry Privatization and National Security Requirements: The Ukrainian Case // Privatization in NACC Countries: Defence Industry Experiences in Related Fields. Colloquium 29–30 June, 1 July 1994. — Brussels, 1994.
27. Lieven A. The Weakness of Russian Nationalism // Survival (London). — 1997. — Vol. 41.
28. Bukkvoll T. Ukraine and European Security. — London, 1997.

Резюме

В статье анализируется современная западная историография проблемы Крыма в украинско-российских отношениях. Рассматриваются различные точки зрения, приводятся высказывания ведущих политологов, историков, государственных деятелей стран Европы и Северной Америки. Выводы, сделанные в статье, дополняют и углубляют представления об оценке зарубежными авторами сложного узла противоречий вокруг республики Крым, который возник вследствие новой геополитической ситуации, сложившейся в Восточной Европе после 1991 г.

Summary

In the article we can see the analysis of modern western historiography on problems of Ukrainian-Russian relations dealing with Crimean question. Different points of view, statements of prominent political scientists, historians and statesmen of European and North American countries are considered in this investigation. The article contains conclusions, which expand and deepen our conception of foreign authors' assessment of complicated knot of contradictions in Crimean republic problem, which appeared as the result of new geopolitical situation existing in Eastern Europe since 1991.

ДО 200-РІЧЧЯ ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

21. Олександрівський Б. В. Воєнно-економічна безпека України / Київ: Оборона (Київ) — 1999. — № 3.
22. Kozio, T. Russia-Crimea-Ukraine, Triangle of Conflict // Conflict Studies, 1994.
23. The Emerging Security Agenda. — Oxford. — Ukraine in the World. Studies in the International Relations and Security Structure of a newly Independent State. — Cambridge, 1998.
25. Goshcharenko A. Ukrainian-Russian Relations: An Unequal Partnership. — London. — 1995.

*М. С. Лапина***«КОЛЛЕКЦИЯ АДЕЛУНГА» И В. Н. КАРАЗИН...****(К вопросу об отставке В. Н. Каразина
от университетских дел)**

Открытие в начале XIX века Харьковского университета, первого высшего учебного заведения на юге Российской империи, предопределило становление Харькова как крупного промышленного, торгового и культурного центра. Отстаивая идею создания университета, Каразин смотрел далеко в будущее: «Харьков в самое короткое время процветет и будет иметь честь доставлять просвещенных сынов Отечеству» [1, с. 76].

Проект будущего университета был написан самим Каразиным и назывался «Предначертание о Харьковском университете». По замыслу Каразина, университет должен был стать училищем «для приуготовления юношества к общественным и государственным должностям» [2, с. 323]. Проект был представлен губернскому дворянскому собранию 24 августа 1802 г.^{*}, а уже 1 сентября было принято решение о создании университета. Это позволило В. Н. Каразину форсировать продвижение вопроса в высших правительственных кругах. Благодаря удивительной целеустремленности и энергии Каразину удалось в кратчайший срок осуществить идею, которая, по его словам, «занимала всю его душу» [1, с. 61].

Через несколько месяцев после того, как было принято ходатайство дворянского собрания, а именно 23 января 1803 г., вышел Указ Александра I, где среди прочего шла речь о создании в Харькове университета. 5 ноября 1804 г. императором была подписана «Утвердительная грамота», а 17 января 1805 г. состоялось торжественное открытие университета. Поистине это был подвиг.

Вдали от столицы, в степном краю, еще недавно известном как «дикое поле», вопреки неверию и противостоянию части местного дворянства и недоброжелателей в самом Петербурге были сделаны в кратчайший срок необходимые приготовления для открытия университета. В частности, в России и за границей были закуплены учебные пособия, книги и доставлены по бездорожью в Харьков. Все это было под силу неординарной личности. Имя Каразина стало навеки связано с Харьковским университетом.

Именно В. Н. Каразин стал «единственным виновником назначения Харькова для южного университета, без него это назначение, конечно, никому и в голову не пришло» [1, с. 60], — писал профессор Н. А. Лавровский, один из первых биографов Каразина.

Но тогда, в те далекие годы, события складывались для В. Н. Каразина драматически: он даже не был приглашен на торжественное открытие

^{*} Здесь и далее даты по старому стилю.

университета. Мало того, вынужден был отойти от университетских дел, подать в отставку и уехать в свое родовое имение с. Кручик Ахтырского уезда. Такой поворот событий, как видно из дошедших материалов, связывался с финансовой стороной его деятельности в период подготовки университета к открытию.

Университет создавался, главным образом, на пожертвования дворянства Слобожанщины, а также на средства, выделенные правительством. «Суммы государства недостаточны», — писал В. Н. Каразин графу В. П. Кочубею в письме от 4 декабря 1802 г. И продолжал: «...надо уповать и поддержать тот патриотический порыв, которым охвачено дворянство Слободской Украины, и помочь привлечь дворянство и других губерний в южной части России». И далее: «Скажу более — навеки может быть потерян будет случай, самый редкий, произвести в российских дворянах энтузиазм к общему добру и успехам воспитания» [2, с. 622].

Об участии местных дворян в пожертвованиях свидетельствует «Историческая записка В. Н. Каразина о приношении Слободских дворян на университет (31 октября 1804 г.)» [2, с. 538, 542]. В дальнейшем в сборе денег на университет приняли участие и другие губернии. Кроме дворянства, свою лепту внесли купечество, духовенство, другие сословия. Благотворительные пожертвования на просветительские цели произвели большое впечатление на общество того времени и вызвали соревнование со стороны богатых магнатов [4, с. 37]. Среди этих лиц были Демидов, Безбородко, Румянцев. Так, сам того не предполагая, Каразин оказался причастным к развитию меценатства в России.

Деньги, предназначавшиеся для университета, были немалые. Распоряжаться ими в связи со своим длительным отъездом за границу граф С. О. Потоцкий, назначенный попечителем учебного округа, поручил В. Н. Каразину. Однако позже утвержденное Правление университета инкриминировало Каразину расходование больших сумм якобы не по назначению университета: создались «вообще большие замешательства денежных расчетов с Каразиным» [1, с. 79]. Подробно о финансовом положении в подготовительный период открытия университета сообщает Н. Тихий в своей монографии «В. Н. Каразин» [4, с. 85–86].

Каразину пришлось оправдываться, давать отчет о произведенных платежах, что видно из его послания «Комитету Харьковского университета» от 31 марта 1805 г. [2, с. 681–683], а также в «Исторической записке В. Н. Каразина о приношении Слободских дворян на университет» [2, с. 542]. Тем не менее члены Правления настаивали на своем. Это бросало тень на имя Каразина, и он вынужден был подать в отставку.

В литературе, посвященной этому критическому эпизоду в жизни Каразина, указываются две причины (или два повода!), приведших к отстранению Каразина от университетских дел. Как пишет Н. А. Лавровский: «Два распоряжения Каразина доставили университету много хлоп-

пот — покупка эстампов и найм ремесленников для университета» [1, с. 79]. Это позволило некоторым доброхотам то ли по велению ума и сердца, то ли по заказу от случая к случаю возвращаться к этим фактам биографии Каразина с целью очернить его имя и дело. Так, анонимное сочинение с хлестким названием «В. Н. Каразин, мнимый основатель Харьковского университета...», написанное к столетию основания Харьковского университета, выглядело настоящим пасквилем, нацеленным на компрометацию Каразина и его деятельности [5]. В защиту В. Н. Каразина против этого пасквиля выступил Д. И. Багалей в газете «Южный край». Тем не менее у анонимного сочинителя были сторонники, о чем говорит брошюра профессора П. Буцинского [6].

Небезынтересно отметить, что Г. П. Данилевский, первый биограф В. Н. Каразина, скрупулезно собиравший сведения о его жизни и деятельности, касаясь этой неприятной страницы жизни Каразина, останавливается только на факте найма ремесленников. Ссылаясь на записки сына Каразина, Данилевский объясняет, что В. Н. Каразин «вызвал 23 семейства лучших иностранных мастеров, типографщиков, переплетчиков, часовщиков, столяров, резчиков, слесарей, каретников, кузнецов и пр.» [7, с. 130]. Приезд ремесленников, преимущественно немцев, сразу же сказался на жизни и быте города. Как писал Г. П. Данилевский: «Ему (Каразину — М. Л.) обязаны мы большею частию началами европейского быта на Украине» [7, с. 129]. Отмечая быстрые и разительные перемены, происходящие в жизни города, Данилевский вспоминает, что еще при нем (а он родился в 1828 г.) дома помещиков, имевших от 500 до 1000 душ, были покрыты тростником, в гостиных стояли лавки, покрытые коврами, и т. д. «И кто бы мог подумать, — пишет Г. П. Данилевский, — что в Харькове будет каменный, весьма благообразный театр, пять аптек, четыре литографии, две типографии...» и др. [7, с. 129]. Так происходило преобразование города, которое Каразин видел в своих планах и напрямую связывал с открытием университета.

Другая претензия к Каразину, которой Г. П. Данилевский предпочел не касаться, — это покупка коллекции эстампов, известной под названием «коллекции Аделунга». Она-то оставалась предметом долгих нападок на Каразина. И если целесообразность приезда иностранных мастеров была достаточно очевидна, то коллекция эстампов, сохранявшаяся долгие годы в классе рисования, а затем в библиотеке, т. е. доступная очень ограниченному кругу людей, действительно казалась купленной преждевременно и без острой необходимости. Естественно, возникает вопрос: что побудило В. Н. Каразина сделать столь дорогостоящее приобретение для университета, сыгравшее роковую роль в его дальнейшей судьбе?

В первые годы XIX в. Каразин пользовался особым расположением Александра I, который по воцелении на престол был полон реформаторских планов. Идеи В. Н. Каразина, видевшего преобразование России

в просвещении народа, были созвучны настроению и действиям императора. По указанию последнего идеи, высказанные на аудиенции, Каразин изложил в записке, которая в дальнейшем легла в основу создаваемого Министерства народного просвещения [8, с. 177]. В. Н. Каразин был назначен правителем дел в «Главном училищ правлении», в круг обязанностей которого входили университеты и учебные округа. Именно в это время Каразин вплотную занялся созданием университета в Харькове.

Согласно «Предначертанию о Харьковском университете» [2, с. 523–534] это учебное заведение должно было быть «всеучилищем», в котором соединились бы академии различных наук и искусств, а кроме того, и низшие профессиональные школы. Одно из главных мест отводилось художественному и эстетическому воспитанию и образованию студентов, а также подготовке специалистов в различных ремеслах и искусствах, крайне необходимых для Харькова. С развитием города и всего края, как писал Каразин, понадобятся искусные ремесленники и художники: живописцы, скульпторы, музыканты, которые «будут, конечно, иметь в сем краю и сделают необходимым отделение изящных искусств» [2, с. 526].

В числе девяти отделений, т. е. факультетов, свое место должно было занять и отделение изящных искусств, а при нем класс рисования. Именно для него еще до утверждения Устава университета и Правления приобрел Каразин среди прочих учебных пособий общим числом свыше 20 000 также оборудование для гравировального дела. Следует отметить, что гравирование как один из видов изящных искусств служил единственным средством распространения копий с произведений живописи. В Западной Европе уже в XVIII в. применялись все виды гравирования. Широкое распространение получила гравюра в России, в этой технике работали многие художники. Естественно, что В. Н. Каразин не мог не включить в свои планы художественного воспитания учащихся обучение этому делу. С этой целью и была приобретена коллекция эстампов.

Коллекция состояла из 2477 наименований, в том числе собственно гравюр 1297, акварельных рисунков 59, а также репродукций, выполненных известными мастерами. Были представлены работы итальянских, немецких, голландских, фламандских, французских, английских мастеров XVI–XVII вв., в том числе Дюрера, Гольбейна, Брейгеля и др. Коллекция содержала, как писал позднее Е. К. Редин, «замечательное, хотя и небольшое собрание гравюр с картин таких великих мастеров итальянских школ, как Рафаэль, Микельанджело, Корраджо, Тициан, Гвидо Рени и др.» [9, с. 58]. Полное описание коллекции Аделунга, дошедшее до нас, оставил хранитель Музея изящных искусств Харьковского университета Г. С. Чириков [10].

Коллекция была атрибутирована группой петербургских специалистов, преимущественно выходцев из Германии: первым библиотекарем царского двора Келлером, живописцем Кюгельбеном, знатоком живописи Юнгом и др. Они «на самом каталоге засвидетельствовали, что

цена всему собранию превышает 5000 рублей» [2, с. 682–683]. В заключении комиссии говорилось следующее: «Это собрание весьма редкое и в особенности готовое служить к изучению истории гравировального дела и при том заключающее лучшие образцы величайших мастеров всех времен всего искусства» [1, с. 79]. В этой акции участвовал Ф. Аделунг в качестве продавца гравюр, а вовсе не их владельца. Именно с ним в течение многих месяцев Каразин вел переговоры о купле-продаже.

Мнение комиссии поддержали харьковские учителя рисования, в том числе и гравер Шепфлин: собрание «великого внимания достойно по трудности составить его, особливо достать такие редкости, какие есть в нем» [1, с. 80]. Таким образом, коллекция представляла полный, насколько это возможно в частном собрании, обзор истории гравировального дела в Западной Европе, была составлена профессионалом по определенному плану и имела не только художественное, но и дидактическое значение. Кроме того, для Харькова, по мнению Каразина, эта коллекция должна была служить не только для обучения, но и открыть местному обществу малоизвестный художественный мир европейских мастеров. Эту точку зрения разделили члены Правления, отметив, что: «... особенно в таком городе, где нет сторонних картинных галерей, надобен хороший и систематический запас лучших эстампов, а особливо копий с превосходнейших картин знаменитых школ живописи» [1, с. 80].

Претензии к Каразину были связаны с финансовой стороной — высокой стоимостью коллекции, отсутствием необходимой четкости в ведении денежных дел. Но следует иметь в виду сжатые сроки, отведенные на открытие университета, нерегулярное поступление денег, неотложные большие платежи, удаленность Харькова от Петербурга, где Каразину приходилось решать эти безотлагательные вопросы. Все это создавало большие трудности ведения дел. Каразин вынужден был давать разные поручения, подписывать векселя и даже вносить свои деньги. Конфликт между Правлением и Каразиным получил резонанс в Петербурге, где вокруг имени Каразина и до того времени уже плелись интриги [3, с. 32–33; с. 84–85]. Отношение Александра I резко изменилось. В результате — отстранение Каразина от государственной службы и ссылка в деревню.

И тем не менее в этой истории остается много неясного и недосказанного. Главное сомнение вызывает вопрос о факте собирательства самого Аделунга и принадлежности коллекции лично ему. Обращает на себя внимание образ жизни и деятельности этого человека, далекого от искусства. Федор Павлович Аделунг (Friedrich von Adelung) родился в 1758 г. в Германии в Штеттине. Поначалу он обучался в местной общественной школе, но в 1780 г. переехал в Лейпциг, где жил его дядюшка Иоганн Аделунг, известный лингвист, стоявший у истоков современного языкознания. Фридрих Аделунг посещал школу при церкви св. Николая, а с 1787 года — Лейпцигский университет по богословию и философии. Собравшись защищать диссертацию, он отправился путешествовать по Европе и обратно

в Лейпциг уже не вернулся. За три года он побывал в Вене, Венгрии, Италии и Сицилии; в Риме в Ватиканской библиотеке он занимался изучением старонемецких книг и рукописей. Потом направился в Ригу, по-видимому, испытывая материальные трудности, так как оттуда вместе с полковником графом Броуном путешествовал по Германии. В 1795 году, приехав в Митаву, он поступил на государственную службу в качестве секретаря приказа общественного призрения и одновременно состоял частным секретарем курляндского генерал-губернатора графа Палена.

Вскоре (в 1797 г.) по приглашению своего друга придворного банкира барона Раля Аделунг поселился в Санкт-Петербурге и в качестве его компаньона два года занимался коммерческими делами. Но коммерция не была призванием Аделунга, уже в 1800 году он был назначен цензором Петербургского немецкого театра, а на следующий год — его директором. В это же время он издает полный двухтомный немецко-русский словарь и сотрудничает в историческом журнале, издаваемом академиком Шторхом, который был учителем великих князей Александра и Константина, преподавал им политическую экономию. Со Шторхом Аделунг начинает обстоятельную работу над библиографическим указателем литературы в России за пятилетие, при этом второй том, где содержится обзор сочинений на 24 языках, Аделунг издал уже сам в 1811 году. С 1803 г. Аделунг был определен наставником великих князей Николая и Михаила и обучал их немецкому языку, а до 1818 г. — латыни и логике.

Начало придворной карьеры Аделунга совпало с периодом активной деятельности Каразина по организации Харьковского университета. И Каразин, и Аделунг имели отношение к придворным кругам. У них была общая сфера интересов — просвещение и наука. Знакомство их в это время не могло не состояться. К этому же времени относятся, как отмечалось выше, многомесячные переговоры о купле-продаже эстампов. Трудно представить, что человек, углубленно занимающийся наукой, не имевший постоянного места жительства и твердого материального положения, мог, путешествуя по Европе, целенаправленно и педантично собирать дорогостоящие раритеты гравировального искусства, требующие бережной сохранности в транспортировке, и сам ход переговоров о стоимости коллекции в течение нескольких месяцев, а затем срочная безотлагательная выплата всей суммы до утверждения Правления университета, в ведение которого поступили все денежные дела, — все эти обстоятельства подтверждают тот факт, что Аделунг не являлся владельцем и собирателем коллекции, а мог быть лишь посредником некоего лица, которое пожелало остаться неизвестным. Таким лицом мог быть человек, который полностью доверял Аделунгу и с которым его связывали дружба или деловые отношения. Вместе с тем, он должен был иметь в глазах Каразина большой вес и влияние, а может быть, даже держать Каразина в некоторой зависимости от себя. На эту мысль нас наталкивают вскользь сказанные слова Н. А. Лавровского: «...предста-

вился случай, а может быть, *влиятельная рекомендация, от которой неловко было отделаться, и эстампы куплены*»^{*}.

Для Аделунга, немца по происхождению, недавно приехавшего в Петербург, таковым мог быть кто-то из соотечественников. Самым близким можно считать барона Ралья, того самого, благодаря которому Аделунг оказался в Петербурге и получил свое место при дворе.

Александр Франц Раль (Rahl) родился в 1756 году в городе Ганау, а в конце XVIII века обосновался в России. Во второй половине XVIII века банкирские дома стали играть заметную роль в деловой жизни Петербурга и империи [12, с. 11–12]. Широкую известность среди банкиров получил Иван Фредерикс, которому Екатерина II даровала титул барона Российской империи. В марте 1798 г. Павлом I была организована «Контора придворных банкиров и комиссионеров Боута, Веллио, Ралля и К°» для внешних и внутренних финансовых операций. В июне 1800 г. Раль был возведен Павлом I в баронское звание [12, с. 13]. Основной задачей придворных банкиров являлось поддержание за границей российского вексельного курса, они также имели «монопольное право казенных покупок товаров за границей» [13, с. 70]. Контора придворных банкиров поддерживала тесные отношения с кредиторами русского правительства, имела постоянные связи с банкирскими домами крупных городов Европы, в том числе и Вены [11, с. 13]. Вполне вероятно, что именно через этот банкирский дом осуществлял неотложные для будущего университета закупки и Каразин. Отсюда неизбежно установление деловых отношений между Каразиным и Ралем. Последний был хорошо осведомлен о финансовых делах и операциях создаваемого в Харькове университета. Стоит также упомянуть, что старшая дочь Ралья была замужем за харьковским помещиком [13, с. 20].

Дом Ралья считался в Петербурге одним из самых богатых и блестящих. «Вся аристократия, большая часть дипломатического корпуса, знатное купечество, почти все артисты и художники, которые жили или приезжали в Петербург, собирались у нас» — пишет одна из дочерей А. Ралья [13, с. 17]. Из этого дома и началась карьера Аделунга. Сам же Раль, по словам дочери, был человек чрезвычайно умный, с обширными познаниями, необыкновенной памятью. Описывая жизнь семьи, дочь Ралья тем не менее нигде не упоминает об увлечении отца собирательством. Да, впрочем, трудно допустить, что банкир мог заниматься коллекционированием гравюр с явно обучающей целью. И даже если предположить, что коллекция эстампов принадлежала Ралю, то трудно допустить, что он даже через подставное лицо мог вступить в частную сделку с государственным учреждением, которое представлял В. Н. Каразин. Вероятно, А. Раль, имевший широкие связи за границей, в силу определенных обстоятельств пожелал или вынужден был помочь в продаже

^{*} И далее: «проданцами и оценщиками были лица, тесно примыкавшие к придворному миру» [1, с. 85–86].

через свой банк упомянутой коллекции, которая принадлежала человеку, живущему за пределами России.

И тут обнаруживается имя еще одного Раля, напрямую связанного с интересующим нас вопросом. Это Карл Генрих Раль, гравер по меди. Сведения о нем весьма скудны [15]. Даты жизни — 1779–1843 гг., родом из Германии из университетского города Гейдельберг. Карл Генрих Раль обучался граверному делу в Вене, куда приехал в 1799 г. Был членом Академии художеств, с 1831 г. преподавал в ней и получил звание профессора. Его гравюры на библейские темы отличались прекрасным рисунком. Он оставил много репродукций с картин художников итальянской школы. В описываемое нами время, т. е. первые годы XIX века, он только начинал свои первые шаги в избранном деле. Поэтому весьма трудно допустить, что молодому человеку 24 лет было под силу собрать столь большую коллекцию и даже приобрести ее по случаю. Но в кратких сведениях о Карле Генрихе Рале отмечается (очевидно, как важный момент его биографии), что он учился граверному делу у известного Фюгера.

Генрих Фюгер (1751–1818) был родом из Германии из Вюртемберга [16]. Еще в детстве он проявил способности в миниатюрных портретах и частно обучался гравюре, но поступил в Штутгартский университет по юриспруденции. Вскоре, отказавшись от карьеры юриста, он всецело посвятил себя искусству. Он обучался у лучших учителей в Лейпциге, потом в Дрездене и уже к 1772 г. приобрел известность как мастер миниатюрного портрета. Направляясь в Рим для дальнейшего совершенствования, он по пути оказался в Вене, где в это время был его учитель Китс, и задержался надолго, выполняя многочисленные придворные заказы. В 1776 г. он получает стипендию для поездки в Рим. В Италии в течение семи лет работал в разных жанрах и с разным материалом, в том числе и в гравюре. Устанавливал связи с местными художниками, посещал музеи и частные студии, выполнял разные заказы. Эстампы и рисунки служили ему учебным материалом, и он сам занимался гравированием в целях самообучения этому виду искусства. Так создавалась коллекция.

Известность Фюгера-художника дошла и до России. Он был приглашен царским двором в Петербург, но отказался, будучи связанным другими обязательствами: он украшал фресками библиотеку неаполитанского короля. Из Италии Фюгер возвратился в Вену, где преподавал в Венской Академии художеств, а с 1795 года и до самой кончины являлся ее директором.

В силу каких-то неизвестных обстоятельств он, очевидно, решил продать коллекцию, но высокий статус его как директора делал невозможным продажу коллекции у себя дома. И тут выбор пал на далекий Петербург. Предположительно, Фюгер через своего ученика Генриха Раля, либо напрямую, связался с банкиром Александром Францем Ралем. Начались длительные переговоры между Петербургом и Веной, в которых принимали участие Каразин и Аделунг.

Итак, есть основания считать, что «коллекция Аделунга» была составлена одним из известных в Европе мастеров граверного дела, который одновременно был и преподавателем, что объясняет состав этого собрания. Этим же можно объяснить, что предложена она была в качестве обучающего пособия вновь открывающемуся провинциальному университету, удаленному и от Петербурга, и тем более от Вены. И это, видимо, отвечало условиям и пожеланиям владельца коллекции.

Такова в общих чертах картина купли-продажи известного собрания гравюр, расстановка ее участников. С одной стороны, немцы из придворного окружения со связями по всей Европе, в том числе и с банкирскими домами. С другой, В. Н. Каразин, молодой, патриотически настроенный, увлеченный благородной идеей создания университета, облеченный большими полномочиями и правом распоряжаться огромными суммами. Это была интрига, под которой следует понимать скрытые действия, направленные к достижению каких-либо предосудительных действий. Интрига была хорошо задумана и разыграна. В итоге, Ф. Аделунг сделал в России карьеру ученого, а В. Н. Каразин пожертвовал своим именем и государственной службой.

Коллекция Аделунга положила начало будущему университетскому музею. После Каразина университет продолжал покупать предметы искусства, главным образом, западноевропейского, вел собирательскую работу, снаряжал экспедиции для изучения культурного наследия юга Российской империи. К середине XIX века университет владел значительными художественными и историческими ценностями. В 1861 году университетские коллекции были открыты для широкой публики. В музее подобающее место заняла коллекция Аделунга, первое, по словам Е. К. Редина, действительно драгоценное собрание университета, ставшее его украшением. Ценность коллекции Аделунга возрастала и как уникального собрания западноевропейской гравюры, и в прямом значении этого слова.

В период революционных потрясений и гражданской войны целостность этого собрания была разрушена, фонды университетского музея частично разграблены, а частично переданы во вновь созданные после революции музеи Харькова. Значительный ущерб нанесла и фашистская оккупация: многие ценные художественные экспонаты бесследно исчезли. В настоящее время от коллекции осталось 48 листов, которые хранятся в Харьковском художественном музее.

Литература

1. Лавровский Н. А. Василий Назарьевич Каразин и открытие Харьковского университета // ЖМНП. — 1872. — № 1.
2. Каразин В. Н. Сочинения, письма и бумаги / Собр. и ред. проф. Д. И. Багалеем. — Харьков, 1910.
3. Абрамов А. В. В. Н. Каразин (основатель Харьковского университета). Его жизнь и общественная деятельность. — СПб., 1891.

4. Тихий Н. В. Н. Каразин. Его жизнь и общественная деятельность // Киевская старина. — 1905.
5. И-в. В. Н. Каразин, мнимый основатель Харьковского университета. — Харьков, 1905.
6. Буцинский П. Брошюра г. И-ва «В. Н. Каразин, мнимый основатель Харьковского университета» и ответ проф. Д. И. Багалея в «Южном крае» № 487. — Харьков, 1905.
7. Данилевский Г. П. Каразин (1773–1841) // Украинская старина. Материалы для истории украинской литературы и народного образования. — Харьков, 1866.
8. Шильдер Н. Император Александр Первый (1801–1825) // Русский биографический словарь. Т. 1. — СПб., 1896.
9. Редин Е. К. Музей изящных искусств и древности Харьковского университета (1805–1905). — Харьков, 1904.
10. Чириков Г. С. Указатель произведений, хранящихся в Музее изящных искусств при Императорском Харьковском университете. / Гравюры, офорты, хромофотография и проч. Отдел 1. // Коллекция эстампов Фридриха Аделунга. — Харьков, 1883.
11. Кеппен Ф. Аделунг Федор Павлович // Русский биографический словарь. — СПб., 1896. — Т. 1.
12. Ананьич Б. В. Банкирское дело в России 1860–1914. — Л., 1991.
13. Первые банкиры Российской Империи (к 125-летию образования Государственного банка) // Деньги и кредит. — 1995. — № 5.
14. Осип Иванович Сенковский (Барон Брамбеус). — СПб., 1895.
15. Раль Карл-Генрих // Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон — Т. 51. — СПб, 1899; Frits Lugh. Les marques de collections de dessins et d'estampes. — Austerdam, 1921.
16. Andresen Andreus. Die Deutschen Maler-Rudierer (Peintures-Graveurs), des neuen Jahrhunderts, nach ihren Leben und Werken. — Leipzig, 1866; Thieme U., Becker F. Allgemeines Lexicon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart. 12-te B. — Leipzig, 1916.

Резюме

Стаття присвячена вивченню однієї з недостатньо досліджених сторінок біографії В. Н. Каразіна, а саме — історії придбання ним так званої «колекції Аделунга» для Харківського університету. Цей факт значною мірою визначив подальшу долю видатного просвітителя. У статті не лише пропонується авторська версія обставин придбання колекції, а й викладається ймовірна історія формування цього зібрання художніх творів.

Summary

This article is devoted to the study of one of the not enough explored pages of V. N. Karazin's biography, that is the history of his coming in possession of the so called "Adelun's collection" for Kharkov University.

This fact greatly determined the future destiny of this outstanding educationalist. The article gives not only the author's version of getting this collection, but also the possible history of formation of this collection of artistic works.

В. Ю. Іващенко

МЕМУАРИ З ІСТОРІЇ ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ XIX–поч. XX ст.

Серед великої кількості джерел з історії вищої освіти мемуарам належить особлива роль. Спогади сучасників передають такі аспекти університетського життя, які не знайшли належного відображення в історичних дослідженнях. Вони містять унікальну інформацію про настрої студентства, характер викладання, взаємостосунки студентів та професури, передають думки і почуття їх авторів.

Інтерес до мемуарної літератури як до виду історичних джерел виник ще в середині XIX ст., але в позитивістській історіографії мемуаристику розглядали передусім як джерело фактичного матеріалу. Такий підхід властивий і багатьом сучасним дослідникам, які вбачають цінність мемуарів «у викладанні фактичної сторони зазначених подій, а не в оцінці їх, яка, звичайно, завжди суб'єктивна» [2, т. 1, с. 4]. Подібний погляд став причиною того, що вітчизняна історіографія мемуаристики представлена головним чином передмовами та післямовами до публікацій спогадів, а також порівняно невеликою кількістю статей про окремі твори мемуарного жанру.

Дати нову оцінку джерелам особистого походження дозволяють фундаментальні праці А. Г. Тартаковського [11; 12], який розглядає мемуари «як «залишки», що були породжені соціально-психологічним середовищем, як пам'ятки ідейного руху і суспільно-історичної думки епохи свого створення». У руслі трактовки мемуаристики як феномена культури перед дослідником постає завдання охопити значні комплекси мемуарних джерел в їх історичному розвитку, розкрити роль мемуарної літератури у культурному житті епохи.

Вдалим прикладом історико-типологічного вивчення мемуаристики є стаття Л. А. Булгакової [1], яка присвячена спогадам про університети дореволюційної Росії. Автор дає стисло характеристику комплексу мемуарів з історії Московського, Казанського, Харківського, Дерптського, Віденського, Петербурзького та Київського університетів, виявляючи особливості університетської мемуаристики в цілому. Однак охопити корпус мемуарів по кожному університету у межах однієї статті неможливо.

Мета даної статті — вивчити коло опублікованих джерел мемуарного характеру з історії Харківського університету XIX–початку XX ст.

Окремі видання мемуарів викладачів та вихованців Харківського університету враховано у відомій бібліографії С. Р. Мінцлова [6], але, як відзначив сам автор, через відсутність можливості перегляду ряду видань була охоплена лише частина мемуарних пам'яток. Більш докладним у цьому відношенні є п'ятитомний бібліографічний довідник «Історія дореволюційної Росії у щоденниках і спогадах», підготовлений у 1976–1989 рр. під керівництвом П. А. Зайончковського. Проте, незважаючи на ретельність обліку публікацій мемуарів, джерелознавчу обґрунтованість їх відбору та прийомів опису, ця праця все ж не враховує газетні публікації і зосереджена головним чином на реєстрації спогадів у традиційно-класичній формі мемуарних оповідань [2].

Недоліки вищезазначених видань перекриваються бібліографічним покажчиком «Історія Харківського університету», що був виданий у 1985 р. Його укладачі виділили окремий розділ «Спогади», де в алфавітному порядку врахували 62 джерела особистого походження. Виявлений корпус джерел являє собою спогади вихованців та викладачів Харківського університету, а також мемуари мандрівників та офіційних осіб, які відвідали Харків у зазначений період [3].

Наступним етапом бібліографічно-реєстраційного вивчення мемуарних пам'яток став текстологічний аналіз, під час якого, наприклад, з'ясувалося, що неодноразово перевидана «Автобіографія» видатного історика, випускника Харківського університету М. І. Костомарова фактично являє собою два різних мемуарних твори. Перша «Автобіографія» була опублікована у часописі «Русская мысль» за 1885 р. і записана Н. О. Білозірською із слів самого М. І. Костомарова у 1869–1870 рр. Усі подальші видання «Автобіографії» — це спогади, записані Г. Л. Костомаровою і переглянуті автором у 1875–1881 рр. Відразу слід відзначити, що обидві пам'ятки не є мемуарами у традиційній формі «власноручних» оповідань, а являють собою мемуарні записи, жанрова природа яких більш складна. Імпульсом для їх виникнення частіш за все стає не внутрішня потреба самого оповідача, а привнесена ззовні ініціатива творця запису, який спрямовує спогади. Причому при всій сумнівності творця запису, при всьому його бажанні об'єктивно і точно зафіксувати розповідь очевидця, він не може позбутися свого суб'єктивного сприйняття, бо, перед тим як бути записаним, почуте повинно пройти через його свідомість [12, с. 62].

Всього нами зареєстровано 64 мемуарні твори різних жанрів, автори яких приділяють увагу Харківському університету XIX–початку XX ст.; 53 із них створено його вихованцями і викладачами. Саме на останні ми й зосередимо основну увагу.

XIX століття, особливо друга його половина — час бурхливого розвитку мемуарної літератури, що підкоряється загальним закономірностям розвитку духовної культури. Мемуаристика зростала під впливом складного комплексу явищ економічного, політичного, ідеологічного, соціаль-

но-психологічного характеру. Піднесення національної свідомості, інтенсивний розвиток суспільної думки, збагачення духовного життя суспільства спричинили посилення інтересу до історії, до внутрішнього світу окремої людської особистості. Як підкреслював М. Чечулін, «розворушена розумова діяльність, вид маси нововведень, що увійшли в життя, наштовхували на порівняння старого і нового, при порівнянні ж з'являлося бажання записати, зберегти для самого себе та близьких осіб те, що було колись і що дедалі більше та більше змінювалось» [13, с. 9–10]. Не останню роль у становленні вітчизняної мемуаристики відіграло поживання друку та пом'якшення цензури, що зробило можливим висвітлення багатьох раніш прихованих аспектів історичного минулого. Більш того, опублікування захоплюючого або просто цікавого оповідання часто одним своїм прикладом спонукало сучасників братися за написання власних записок.

Особливі причини появи великої кількості мемуарів про університети полягали передусім у розвитку самих університетів: поступовому збільшенні кількості студентів та викладачів, посиленні його наукового та громадського значення. Нерідко поштовхом до написання мемуарів було бажання поділитися своїми враженнями про видатних діячів освіти і студентів, що згодом стали відомими. Тому наявність у тому чи іншому університеті таких визначних особистостей, спогади про яких лягали в основу розповіді, також впливала на чисельність мемуарів [1, с. 191–193].

Різні періоди історії університету висвітлено в мемуарах неоднаково рівно. Першим рокам його існування присвячена зовсім незначна частина спогадів. Різке зростання кількості мемуаристів припадає на 30-ті роки XIX ст. Це пов'язано як із збільшенням кількості студентів, так і з підвищенням рівня викладання в університетах. Якщо викладацький склад 1810–1820 рр. характеризується у таких виразах: «між професорами не знаходилось жодної людини, яка б мала ім'я в науковому світі» [9, с. 477], «у двадцятих роках [університет] не славився знаменитими вченими» [10, с. 372], то в 30-ті років з'являється плеяда молодих, талановитих професорів, про яких колишні студенти згадують із вдячністю і захопленням. У подальшому зростання кількості спогадів продовжується, і, хоча у деякі десятиріччя відзначаються тимчасові спади, їх число ніколи не опускається нижче рівня 20-х років.

Природно, що інформативна цінність мемуарів неоднакова. Це пояснюється неоднорідністю мемуарної літератури, що постає у найрізноманітніших видових формах. Єдиної, усталеної класифікації мемуарів не існує. Дуже поширений їх поділ на загальні — щось на зразок розгорнутої автобіографії, і спеціальні — присвячені якій-небудь окремій проблемі [1, с. 193–194]. Серед виявлених нами мемуарів переважають спогади загальнобіографічного характеру, в яких про університети говориться лише у зв'язку з певним етапом життєвого шляху автора. Однак така класифікація не зовсім точно характеризує зміст джерел. Інколи в мемуарах загального характеру студентським рокам відводиться розділ або

навіть декілька розділів, тоді як спеціально присвячені університету мемуари скоріш нагадують невеликі нариси.

Дещо інший підхід до систематизації мемуарів, присвячених університетам, запропонувала Л. А. Булгакова, виділивши: 1) багатопланові мемуари, які всебічно висвітлюють університетське життя; 2) спогади, присвячені якійсь конкретній особі — викладачу, відомому товаришу по навчанню видатному діячу і т. д.; 3) спогади, присвячені конкретній події чи сюжету; 4) мемуари, що містять непрямі свідчення, поверхові зауваження, репліки, чутки, анекдоти про університети [1, с. 193–194]. Подібна класифікація у відношенні до змісту даних творів виглядає досить виправданою і дозволяє достатньо точно визначити видову форму джерела.

Більшість мемуарів про Харківський університет можна віднести до першої групи. Їх автори тією чи іншою мірою торкаються різних сторін університетського життя. Прикладами такого роду мемуарів є спогади Л. Нічпаєвського, С. Л. Геєвського, М. І. Костомарова, М. О. Шрамченко, Ф. К. Неслухівського. Значно менше мемуарів присвячено окремим особам. До них відносяться мемуари про Д. І. Каченовського, І. І. Мечникова, М. С. Турчанінова. Нечисельні і спогади про конкретну подію чи сюжет. До цієї групи належить розповідь М. М. Мазуренка про своє виключення з університету за участь у студентських заворушеннях 1858–1860 рр., спогади В. П. Бузескула про участь студентів у революційних подіях жовтня 1905 р. Найменш представницькою виглядає остання група (мемуарні свідчення), однак, скоріш за все, мемуари цієї групи ще не виявлено.

Аналізуючи мемуарні тексти, можна виділити ряд тем, найбільш притаманних даному виду джерел. Майже всі мемуаристи вдаються до характеристики професорсько-викладацького складу й опису навчального процесу. Ця тема була провідною протягом всього XIX ст. Цікаво, що випускники університету першої половини століття, такі як Ф. О. Рейнгардт, Н. І. Костомаров, М. Ф. Леваківський згадують викладачів передусім у зв'язку з певними курйозними випадками, тоді як спогади вихованців пореформеного періоду більш детально висвітлюють лекційні курси, суспільну діяльність та моральне обличчя окремих професорів. У другій половині XIX ст. — на початку XX ст. з'являється велика кількість спогадів, присвячених як студентському корпусу взагалі, так і окремим товаришам по курсу, а також участі студентів у культурному і суспільно-політичному житті. Зокрема, в мемуарах В. Д. Перазіча, М. М. Попова, Г. К. Галкіна, що були написані та опубліковані за часів радянської влади, головна увага зосереджена на революційній діяльності студентів. Ще один сюжет, до якого інколи зверталися мемуаристи, — це опис університету, його окремих аудиторій та інших приміщень. Як правило, зовнішній вигляд університету цікавив людей, що вперше приїхали до Харкова. Показовими у цьому плані є мемуари асистента фізичного кабінету Харківського університету Г. О. Леммлейна, який переїхав до Харкова у 1902 р. після закінчення курсу навчання в Московському і Лозанському університетах. Коротко згадавши про професора

О. П. Грузінцева і практичні заняття з фізики, він більшу частину спогадів приділяє опису приміщення та устаткування фізичного кабінету.

Не викликає сумніву, що на зміст мемуарів значною мірою впливає особистість автора. Тому неможливо залишити поза увагою аналіз авторського корпусу. Більшість спогадів про Харківський університет належить його вихованцям. Життєві шляхи розвели їх по різних містах, по-різному склалися їхні долі, але всі вони з любов'ю говорять про час, проведений у стінах університету, оскільки людям завжди приємно згадувати юність, час світлих надій, найінколи й затьмарених неприємними подіями та прикрощами: «В юності звичайно ми захоплюємося сучасним, а ще більше нас зачаровують надії і сподівання у майбутньому; коли ж кров починає повільніше обертатися у наших жилах, коли досвід та літа притупляють юнацьку сприйнятливність, а майбуття і зовсім нічого утішного нам не обіцяє, тоді нам, старим, залишається одна вітха у спогадах нашого минулого, пережитого» [10, с. 367]. Так починає свої спогади Л. Нічпаєвський, спершу маючи намір описати події російсько-турецької війни 1828–1829 рр., у якій він брав участь як військовий лікар, однак, розпочавши роботу, автор «не міг не пригадати кращі роки життя, які тому передували, час перебування... в університеті» [10, с. 367]. У результаті з'явилися одні з найбільш цікавих мемуарів, де всебічно характеризується університетське життя 20-х років XIX ст., а спогади про війну так і не були написані.

Дуже цінними є мемуари студентів, які згодом стали професорами, — М. І. Костомарова, В. І. Лапшина, М. Ф. Леваківського, В. П. Бузескула, М. М. Ковалевського, А. М. Стоянова, Д. І. Багалія, М. Ф. Сумцова. Їх автори протягом тривалого часу брали участь в університетському житті, і тому спогади, які вони залишили, охоплюють доволі великі відрізки часу і багаті на порівняння різних епох в історії університету. Інколи минуле було лише приводом, щоб поговорити про сучасне. Так, у 1906 р. М. Ф. Сумцов надрукував на сторінках «Южного края» статтю, написану на основі архівних документів і особистих спогадів, де, характеризуючи проблеми та перспективи розвитку вищої освіти, звертається до періодів реакції, що були пережиті університетом у 20-х і 30-х роках XIX ст.

Нерідко в подібних мемуарах зустрічаються спогади не про один, а про декілька університетів, в яких мемуаристу доводилося вчитися і працювати. Наприклад, професор фізики В. І. Лапшин навчався у Петербурзькому університеті і Професорському інституті у Дерпті, а викладав у Харківському і, згодом, Новоросійському університетах; видатний історик М. І. Костомаров навчався у Харківському, а викладав у Київському і Петербурзькому університетах.

У більшості випадків мемуари професорів та діячів освіти писалися з розрахунком на публікацію. Вартими уваги у цьому відношенні є вже згадувані раніше спогади М. І. Костомарова. Перший варіант його «Автобіографії» був створений для того, щоб «зберегти для нащадків... ті факти, які були б цікавими не тільки для його біографів, але й для май-

бутніх істориків того часу, до якого належить найбільш цікава епоха його життя» [5, с. 192]. Подібна установка характерна практично для усіх професорів, що зважилися залишити спогади про своє життя. Виключенням є друга «Автобіографія» М. І. Костомарова, походження якої було досить незвичайним, навіть у деякому роді трагічним. Про це у передмові до неповного (1890) і повного (1922) видань цієї «Автобіографії» згадує дружина історика Г. Л. Костомарова: «На початку 1875 р. Микола Іванович був тяжко хворий на тиф... Одужував він повільно, зір його погіршився зовсім. Розбитий душевно і фізично, він повинен був підкоритися припису лікарів, що під загрозою сліпоти заборонили йому наукову діяльність... Такий вирок лікарів ще більше пригнічував моральний стан Миколи Івановича. «Жити без діла, — говорив він, — це гірше за смерть, а осліпнути — це жити без діла». В цей час один з приятелів порадив Миколі Івановичу продиктувати впродовж літа свою біографію. «Але хіба можливо писати чи диктувати про себе цілі місяці і кому потрібна його біографія?» — говорив Микола Іванович... Проте, як не важко було писати про себе, він був змушений прийнятися за це завдання для того, щоб «вбити час» [4, с. 1]. Однак і в цьому випадку, коли сам автор скептично ставився до написання мемуарів, його близькі та друзі думали про можливість їх обнародування.

Важливим етапом у джерелознавчому вивченні мемуарів є з'ясування соціального становища і роду занять автора. Безумовно, різностанових за походженням мемуаристів зближало те, що всі вони належали до освіченого товариства, в якому станові відмінності пом'якшувалися під впливом освіти і особистих заслуг, однак остаточно ці відмінності ніколи не зникали. Звернемося до найбільш помітних мемуарів, присвячених Харківському університету 30-х років XIX ст. Дрібномаєтковий дворянин С. Л. Геєвський, згодом відомий харківський літератор, вступив до університету, щоб потім мати можливість влаштуватися на службу. Згадуючи роки свого навчання в університеті, він повідомляє передусім про студентський побут, стан викладання, скрутності студентського життя. Іншому автору, М. Ф. Оже-де-Ранкуру, що належав до студентської аристократії, запам'яталися в першу чергу літературні та музикальні вечори, бали, відвідування театру. Про навчальний процес він згадує лише побіжно. При порівнянні цих мемуарів, написаних людьми, що належали до одного, дворянського, стану, але до різних його прошарків, виявляються різкі відмінності у тематиці. Тільки декілька сюжетних збігів дозволяють встановити, що їх автори навчалися в університеті майже одночасно.

Як уже відзначалося, більша частина мемуарів була написана колишніми студентами. Серед авторів переважали випускники історико-філологічного факультету, дещо менше було юристів та медиків, і зовсім незначну групу становлять випускники фізико-математичного факультету. Напевне, така перевага гуманітаріїв серед авторів спогадів обумовлена їх професійними навичками, схильністю до літературної діяльності. Порівня-

но велика кількість авторів-медиків пояснюється, скоріш за все, тим, що за чисельністю студентів медичний факультет був найбільш значним.

Першорядне значення для встановлення точності викладених у спогадах подій та їх можливих викривлень має фактор часу. Як правило, автор рідко вказує точну дату складання своїх спогадів, тому встановлювати її частіше за все доводиться по непрямим вказівкам: по висловлюванням про вік мемуариста під час написання мемуарів чи згадкам про кількість років, що відділяють мемуариста від зазначених подій. Однак в деяких випадках відсутні навіть такі вказівки, і датувати джерело можна тільки приблизно.

Середній вік авторів орієнтовно становить 50–60 років, тобто більшість мемуаристів у спогадах про юнацькі роки підсумовують весь свій життєвий досвід. Інколи мемуари писалися досить довго: С. Л. Геєвський почав роботу над «Автобіографією» в 1847 р. і продовжував її до самої своєї смерті в 1862 р. В інших випадках робота займала декілька тижнів або місяців. Так сталося зі спогадами М. М. Ковалевського, що були написані на початку I світової війни, коли автор був інтернований австрійською владою в Карлсбаді.

Порівняння часу створення і часу публікації мемуарів надає можливість простежити процес зближення мемуарної літератури з публіцистикою. Серед виявлених нами мемуарів з історії Харківського університету першими було обнародовано «Спогади» І. Кулжинського. Ці спогади були написані у 1852–1854 рр. з метою «підбадьорити молодих учителів в подоланні ними трудної учительської ниви» і відразу ж були опубліковані у «Москвитянине» [7, с. 1]. У 60–80-ті роки ХХ ст. кількість виданих мемуарів поступово збільшується, досягаючи свого апогею у 90-ті роки, коли було видано 16 джерел мемуарного характеру з історії Харківського університету. Потім настає спад, хоча рівень якості публікацій все ж лишається досить високим.

Більшість дореволюційних видань мемуарів здійснили історичні журнали «Русский архив», «Русская старина», «Исторический вестник», «Киевская старина», які ставили за мету «друкувати... різноманітні матеріали... у вигляді цінних історичних документів, мемуарів, хронік, щоденників, записок, спогадів, розповідей, біографій, некрологів і характеристик» [8, с. 1]. Доволі багато публікацій джерел особистого походження з історії Харківського університету було надруковано в «Харьковском сборнике», літературно-науковому додатку до «Харьковского календаря». Окремі мемуарні пам'ятки побачили світ на сторінках «Москвитянина», «Вестника Европы», «Сборника историко-филологического общества при Харьковском университете». Газети «Харьковские губернские ведомости», «Утро», «Южный край», як правило, здійснювали повторні публікації. Те ж саме можна сказати про видання у вигляді книг та брошур. Перевидавались, в основному, особливо значні в історичному та літературному відношенні пам'ятки, з якими пов'язані найбільші досягнення в області мемуаристики.

Яскравим прикладом багаточисельних перевидань як повністю, так і в уривках чи зі скороченнями, у вигляді журнальних публікацій і окремих видань, є мемуари М. І. Костомарова. Неодноразово редактори та видавці зверталися до «Автобіографії» С. Л. Гєєвського, «Спогадів про Д. І. Каченовського» А. М. Стоянова, «Матеріалів для історії Харківського університету» М. Ф. Сумцова.

Новий сплеск публікацій спогадів про Харківський університет спостерігається в 20-ті роки ХХ ст. В цей час було видано 11 мемуарних творів, але в цьому випадку причини посилення інтересу до них дещо інші. На цьому етапі, окрім повторних видань, в основному публікуються спогади про революційну діяльність студентів. Друкують ці мемуари такі видання як «Летопись революции», «Пути революции», «Пролетарская революция», «Студент революции».

Археографічна підготовка перших публікацій або була повністю відсутня, або являла собою коротку довідку. На такому некритичному сприйнятті мемуаристики позначалися невиділеність мемуарних пам'яток із загального складу «словесності», недосконалість методів історичної критики, нестача систематизуючих знань про групи джерел, що відображали «новий» період історії, до яких належали і спогади. У другій половині ХІХ ст., з розвитком історичної науки та періодики ці тенденції удалось подолати. З'являються видання мемуарів, підготовлені на сучасному для тієї епохи археографічному рівні при участі таких видатних учених, як М. Ф. Сумцов і Д. І. Багалій, які здійснювали текстологічні та біографічні дослідження і забезпечували їх спеціальними передмовами та примітками. Хоча й для цього періоду характерно довільне скорочення мемуарів видавцями, яке вони пояснювали тим, що їх «видання у повному обсязі є незручним через близькість викладених подій, навіть там, де відгуки про різних осіб не являли собою нічого, окрім високої поваги до них» [5, с. 1], і, таким чином, більшість мемуарів з історії Харківського університету так і не було видано повністю.

Проте, незважаючи на зазначені недоліки в області публікації, саме у ХІХ ст. мемуари утверджуються як повноправне історичне джерело. Кожне нове десятиріччя приносить все більшу кількість спогадів про Харківський університет. Різні за обсягом та формою, вони стають дедалі змістовнішими, всебічно висвітлюючи університетське життя. Поступово відбувається зближення мемуарних творів з сучасною пресою, що приводить до посилення їх публіцистичних функцій та введення до наукового обігу.

Література

1. Булгакова Л. А. Мемуары как источник по истории университетов дореформенной России // Вспомогательные исторические дисциплины. — 1985. — Вып. 16.

2. История дореволюционной России в дневниках и воспоминаниях: Аннотированный указатель книг и публикаций в журналах / Науч. рук-во, редакция и введение проф. П. А. Зайончковского. — Т. 1. — М., 1976; Т. 2. — Ч.1–2. — М., 1977–1987; Т. 3. — Ч. 1–4. — М., 1979–1982; Т. 4. — Ч. 1–4. — М., 1983–1986; Т. 5. — Ч.1–2. — М., 1988–1989.
3. История Харьковского университета : Сист.-библиограф. указатель. 1805–1917 / Сост. М. Г. Швалб, М. М. Красилов. — Харьков, 1985.
4. Костомаров Н. И. Автобиография // Костомаров Н. И. Литературное наследие. — СПб, 1890.
5. Костомаров Н. И. Автобиография // Русская мысль. — 1885. — Кн. 5.
6. Минцлов С. Р. Обзор записок, дневников, воспоминаний, писем путешествий, относящихся к истории России и напечатанных на русском языке. — Вып. 1. — Новгород, 1911; Вып. 2–3. — Новгород, 1912; Вып. 4–5. — Новгород, 1912.
7. Михайловский-Данилевский А. И. Из воспоминаний // Русская старина. — 1897. — № 6.
8. Ничпаевский Л. Воспоминания о Харьковском университете, 1823–1829 годы // Русская старина. — 1907. — Т. 131. — № 8.
9. Тартаковский А. Г. Русская мемуаристика XVIII–первой половины XIX в. — М., 1991.
10. Тартаковский А. Г. 1812 год и русская мемуаристика. — М., 1980.
11. Чечулин Н. Мемуары, их значение и место в ряду исторических источников. — СПб., 1891.

Резюме

В данной статье дается источниковедческий анализ комплекса опубликованных источников мемуарного происхождения по истории Харьковского университета XIX–начала XX ст. Изучив авторский корпус и сосредоточив основное внимание на мемуарах профессоров и воспитанников университета, автор делает попытку тематической систематизации мемуаров, выделяя несколько основных групп данных произведений. Завершает статью характеристика процесса сближения мемуарной литературы с публицистической.

Summary

This article gives an analyses of the complex of the published memoir sources from the history of Kharkov University in XIX-beginning centuries. Having studied authors' staff and focused main attention on the professors' and the students' memoirs, the author makes an attempt of their subject systematization, distinguishing some main groups of the memoir works. At the end of the article there is characteristic of the process of the rapprochement of the memoir literature with publicism.

БІБЛІОГРАФІЯ ПУБЛІКАЦІЙ ВИКЛАДАЧІВ ТА АСПІРАНТІВ ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ ХНУ в 1999 році

**БІБЛІОГРАФІЯ ПУБЛІКАЦІЙ ВИКЛАДАЧІВ ТА
АСПІРАНТІВ ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ ХДУ в 1999 році***Кафедра історії стародавнього світу та середніх віків*

- Алексеев Н. А., Дьяков С. В. Херсонесские археологические прогулки: Крат. турист. справочник-путеводитель. — 2-е изд. — Х., 1999. — 40 с.
- Бардола К. Ю. Политика протекционизма византийского государства в IV–V вв. // Проблемы истории и археологии Украины: Тез. докл. науч. конф., 21–23 окт 1999 г. — Х., 1999. — С. 63–64.
- Бібліографія публікацій викладачів і аспірантів історичного факультету ХДУ в 1998 році / Упоряд. С. Б. Сорочан // Вісн. Харк. ун-ту. — 1999. — № 441: Історія. — Вип. 31. — С. 301–310.
- Горайко А. В. Ісаврійські набіги на початку V сторіччя за листами із за-слання св. Іоана Златоуста // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Зб. наук. праць мол. вчених. — Х., 1998. — Вип. 3. — С. 62–65.
- Горайко А. В. Життя провінції Арменія II за листами святителя Іоана Златоуста із заслання // Проблемы истории и археологии Украины: Тез. докл. науч. конф., 21–23 окт. 1999 г. — Х., 1999. — С. 64–65.
- Голубкин Ю. А. «Прошлое отбрасывает свои тени» // 200 років Харківської єпархії Української Православної церкви. — Х., 1999. — С. 51–52.
- Голубкин Ю. А. Хорошего держитесь: церкви и религиозные объединения в Российской державе, Советском Союзе и независимых государствах, возникших после его распада. — 2-е изд. — Х.: Майдан, 1999. — 488 с.
- Дьяков С. В. История древнего мира: Рабочая тетрадь для 6 кл. — Х.: Мир детства; Ранок, 1999. — 120 с.
- Дьяков С. В. История средних веков. Дидактические материалы и задания для самостоятельной работы: Пособие для учителей и любителей. школьников. — Х.: Мир детства, 1999. — 88 с.
- Д'ячков С. В. Історія середніх віків: Зб. завдань для 7 класу: Посібник для вчителів та допитливих учнів. — Х.: Світ дитинства, 1999. — 88 с.
- Дьяков С. В. История средних веков: Рабочая тетрадь для 7 кл. — Х.: Мир детства; Ранок, 1999. — 112 с.
- Д'ячков С. В. Історія середніх віків: Робочий зошит для 7 кл. — Х.: Світ дитинства; Ранок, 1999. — 112 с.
- Дьяков С. В. Обрати свое сердце к книгам // Universitates. Наука и просвещение. — Х., 1999. — Вып. 2. — С. 74–76.
- Дьяков С. В. Школа начиналась в Шумере, или История одной взятки // Universitates. Наука и просвещение. — Х., 1999. — С. 60–64.

- Дьячков С. В., Сапрыкин С. Ю. Новый римский алтарь из Херсонеса // Вестн. древ. истории. — 1999. — № 4. — С. 71–78.
- Ильина О. М. Культ Асклепия в античных городах Западного Понта в римский период // Проблемы истории и археологии Украины: Тез. докл. науч. конф., 21–23 окт. 1999 г. — Х., 1999. — С. 38.
- Кариков С. А. Проблемы образования в творчестве Лютера // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Зб. наук. праць мол. вчених. — Х., 1998. — Вип. 3. — С. 91–95.
- Крупа Т. Н. «Сонник» Артемидора и античный костюм // Проблемы истории и археологии Украины: Тез. докл. науч. конф. 21–23 октября 1999 года. — Х., 1999. — С. 39.
- Литовченко В. В. К проблеме возникновения монастырей в Византии в конце IX–начале X вв. // Вісн. Харк. ун-ту. — 1999. — № 441: Історія. — Вип. 31. — С. 67–76.
- Литовченко В. В. Патриарх Николай Мистик как противник усиления императорской власти // Проблемы истории и археологии Украины: Тез. докл. науч. конф. 21–23 окт. 1999 г. — Х., 1999. — С. 72.
- Литовченко С. Д. Всесвітня історія: Учебний посібник для 9 кл. — Х.: Світ дитинства; Ранок, 1999. — 112 с.
- Литовченко С. Д. Римская политика в Армении при Августе // Вісн. Харк. ун-ту. — 1999. — № 441: Історія. — Вип. 31. — С. 55–66.
- Мартемьянов А. П. Ремесло и торговля в сельских районах Нижней Мезии и Фракии в первых веках н. э. // Проблемы истории и археологии Украины. Тез. докл. науч. конф., 21–23 окт. 1999 г. — Х., 1999. — С. 40–41.
- Нефедов К. Ю. Аполлон в политической пропаганде Селевка Никатора // Проблемы истории и археологии Украины: Тез. докл. науч. конф., 21–23 окт. 1999 г. — Х., 1999. — С. 42–43.
- Нефедов К. Ю. Культ правителя в политической пропаганде Лисимаха // Вісн. Харк. ун-ту. — 1999. — № 441: Історія. — Вип. 31. — С. 46–55.
- Нефедов К. Ю. До питання про культ Птолемея I на Родосі // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Зб. наук. праць мол. вчених. — Х., 1998. — Вип. 3. — С. 134–138.
- Нефедов К. Ю. Птолемей I Сотер и учреждение культа Александра Македонского в Александрии // Античный мир: Материалы науч. конф. — Белгород, 1999. — С. 20–26.
- Ручинская О. А. Патриархальные представления в мировоззрении жителей античного Херсонеса // Проблемы истории и археологии Украины: Тез. докл. науч. конф., 21–23 окт. 1999 г. — Х., 1999. — С. 43–44.
- Селевко В. Роль храма в жизни византийского города // Слобода. — 1998. — 3 нояб.
- Селевко В. Б. Семиотический аспект интерпретации культовой архитектуры // Вісник Харківського ун-ту. — 1998. — № 400/4: Наука і культура. — Вип. 12. — С. 100–104.

- Сергеев И. П.* К вопросу о «сенатских» и «солдатских» императорах в период кризиса III века в Римской империи // Проблемы истории и археологии Украины: Тез. докл. науч. конф., 21–23 окт. 1999 г. — Х., 1999. — С. 46.
- Сергеев И. П.* Римская империя в III в. н. э. Проблемы социально-политической истории. — Х.: Майдан, 1999. — 223 с.
- Сорочан С. Б.* О самых ранних керамических подсвечниках из Херсонеса [Херсона] // Проблемы истории и археологии Украины: Тез. докл. науч. конф., 21–23 окт. 1999 г. — Х., 1999. — С. 76–77.
- Тимова Е. А.* К реконструкции литургического цикла в раннесредневековом Херсонесе. (На примере обряда крещения) // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Зб. наук. праць мол. вчених. — Х., 1998. — Вип. 3. — С. 165–168.
- Тимова Е. А.* Церковный погребальный обряд в Херсонесе IV–IX вв. // 200 років Харківській єпархії Української Православної церкви: Матеріали наук.-практ. конф., 27 трав. 1999 р. — Х., 1999. — С. 111–112.

Кафедра історіографії, джерелознавства та археології

- Бандуровский А. В., Буйнов Ю. В.* Исследования курганов скифского времени Харьковской области // Археологічні дослідження в Україні 1998–1999 рр. — К., 1999. — С. 18–20.
- Бездрабко В.* Дослід історіографії з актуальних питань краєзнавчої педагогіки // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Зб. наук. праць мол. вчених. — Х., 1998. — Вип. 3. — С. 12–17.
- Буйнов Ю. В.* Дослідження курганів давньоямної культури в басейні р. Мерчик Харківської обл. // Археологічні відкриття в Україні 1997–1998 рр. — К., 1998. — С. 52–52.
- Буйнов Ю. В.* Новые исследования курганов скифского времени в окрестностях г. Люботина // Люботинское городище. — Х.: Регион-информ, 1998. — С. 143–182.
- Буйнов Ю. В.* Об этнокультурных взаимосвязях племен бондарихинской и срубной культур // Вісн. Харк. ун-ту. — 1999. — № 441: Історія. — Вип. 31. — С. 6–16.
- Зайцев Б. П., Мигаль Б. К., Посохов С. І.* Харківські студбати́вці. — Х.: Основа, 1999. — 68 с.
- Зайцев Б. П., Посохов С. І.* На чолі Харківського учбового округу // Слобожанщина. — 1999. — № 10. — С. 165–185; № 11. — С. 179–185.
- История. Учеб. пособие для абитуриентов и школьников. Ч. 1: История Украины / Сост.: С. И. Посохов, В. В. Калиниченко, В. В. Лантух, М. З. Бердута, В. М. Духопельников, С. Ю. Страшнюк, В. Г. Пикалов.* — Х.: НКУПЦ «Интеллект-ЭКО» ХГУ, 1999. — 172 с.

- История: Учеб. пособие для поступающих в вузы Украины в 1999–2000 гг. Ч. 2: Всеобщая история XX века / Сост.: С. И. Посохов, В. В. Калиниченко, В. В. Лантух, М. З. Бердута, В. М. Духопельников, С. Ю. Страшнюк, В. Г. Пикалов. — Х.: НКУПЦ «Интеллект-ЭКО» ХГУ, 1999. — 212 с.
- Каніщев Г. Ю. Про державний фінансовий контроль в Харківській губернії в 1920 р. // Вісн. Харк. ун-ту. — 1999. — № 441: Історія. — Вип. 31. — С. 174–183.
- Каплин А. Д. Исторические воззрения П. В. Киреевского // Вісн. Харк. ун-ту. — 1999. — № 441: Історія. — Вип. 31. — С. 259–269.
- Кафедре историографии, источниковедения и археологии Харьковского национального университета им. В. Н. Каразина – 35 лет. Биобиблиографический указатель / Сост.: Б. П. Зайцев, С. М. Куделко, С. П. Посохов, В. Д. Прокопова. — Х.: Бизнес Информ, 1999. — 104 с.
- Козак О. В. Багатопартійність в Україні (1917–1925 рр.): До історіогр. проблеми // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. — К., 1999. — Вип. 5. — С. 127–136.
- Козак О. В. Багатопартійність в Україні (1917–1925 рр.): початок історіографії проблеми // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Зб. наук. праць мол. вчених. — Х., 1998. — Вип. 3. — С. 99–102.
- Козак О. В. Багатопартійність та проблеми розбудови Української держави: історіографічний аналіз Микити Шаповала // Проблеми історії та методології історичної науки: Харк. історіогр. зб. — Х., 1998. — С. 128–139.
- Козак О. В. Багатопартійність в Україні (1917–1925 рр.). Історіогр. проблеми: Авт. дис... канд. іст. наук. — Х., 1999. — 16 с.
- Куделко С. М. К. І. Рубинський — історик // Другі читання пам'яті Костянтина Івановича Рубинського. — Х., 1999. — С. 27–36.
- Куделко С. М. Краеведение на страницах «Малой Советской Энциклопедии» // Проблемы истории и археологии Украины. Тез. докл. науч. конф. (Харьков, 21–23 окт. 1999 г.). — Х., 1999. — С. 80–81.
- Куделко С. М. Методи історичного дослідження в краєзнавстві // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. — К., 1999. — Вип. 8. — С. 333–337.
- Куделко С. М. Первое чрезвычайное епархиальное собрание (1918 г.) и его историческое значение // 200 років Харківської єпархії Української Православної Церкви: Матеріали наук.-практ. конф., 27 трав. 1999 р. — Х., 1999. — С. 57–58.
- Куделко С. М. Д. І. Багалій — ректор Харківського імператорського університету // [Другі] Багаліївські читання в НУА. — Х., 1999. — С. 24–26.
- Куделко С. М., Луценко В. Д. Славянские языки на рубеже третьего тысячелетия в контексте развития всемирной истории // Викладання мов у ВУЗі на сучасному етапі. Міжпредметні зв'язки: Зб. наук. праць. — Х., 1999. — Вип. 3. — С. 186–187.

- Куделко С. М., Посохов С. І. Дар Харківському університету // Четверті Сумцовські читання: Матеріали наук. конф. — Х., 1999. — С. 31–32.
- Куделко С. М., Посохов С. І. Современные тенденции развития музейных экспозиций и задачи Харьковского исторического музея // П'яті Сумцовські читання: Зб. матеріалів наук. конф. «Музей: історія і проблеми сьогодення», 14 трав. 1999 р. — Х., 1999. — С. 6–8.
- Куделко С. М., Посохов С. І. Марин Дринов — проф. Харьковского университета. Научное наследие сквозь призму формально-количественного анализа // Україна і Болгарія: віхи історичної дружби: (Матеріали міжнар. конф., присвяч. 120-річчю визволення Болгарії від османського іга). — Одеса, 1999. — С. 122–126.
- Куделко С. М., Тростановський С. Нацистская диффамация еврейской культуры на Украине // Пам'яткі трагедії Дробицького Яру: [Матеріали наук. конф.] — Х., 1999. — С. 20–23.
- Куделко С. М., Эпштейн А. И. Харьковское купечество (1657–1917 гг.) // Харьков торговый. — Х., 1999. — С. 5–57.
- Куделко С. М., Ярмиш О. Н. Генералісімус // Юрид. енциклопедія. — К., 1998. — Т. 1. — С. 187.
- Кудиненко В. Н., Куделко С. М., Эпштейн А. И. О содержании, форме и языке учебной литературы по новейшей истории Украины // От Киевской Руси к цивилизации XXI века. Тез. Междунар. науч.-практ. конф. — Х., 1999. — С. 25–27.
- Меляков А. В. Филтрационные дела Государственного архива Харьковской области как массовый исторический источник // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць молодих вчених. — Х., 1998. — Вип. 3. — С. 124–127.
- Методичні рекомендації для практичних занять з лекційного курсу «Архівознавство» для студентів історичного факультету / Уклад: Б. П. Зайцев, В. В. Резнікова. — Х., 1999. — 12 с.
- Методичні рекомендації для студентів історичних факультетів з курсу «Спеціальні історичні дисципліни / Упоряд.: Б. П. Зайцев, С. І. Посохов, Л. Ю. Посохова. — Х., 1999. — 35 с.
- Михеев В. К. Д. И. Багалеи и археология // Багаліївські читання в НУА: Програми і матеріали. — Х., 1998. — С. 14–16.
- о. Владимир (Швец), Куделко С. М., Павлова О. Г. Архипастыри Харьковской епархии. — Х.: Бизнес-Информ, 1999. — 124 с.: (Харьковский биограф. словарь).
- Павлова О. Г. В. Н. Каразін та розвиток художньої освіти у Харкові у першій половині XIX ст. // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Зб. наук. праць мол. вчених. — Х., 1998. — Вип. 3. — С. 140–144.
- Павлова О. Г. З історії духовного життя Слобожанщини. Наталівка // 200 років Харківської єпархії Української Православної Церкви: Матеріали наук.-практ. конф., 27 трав. 1999 р. — Х., 1999. — С. 71–73.

- Павлова О. Г. Наталівська колекція П. І. Харитоненка // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. — К., 1999. — Вип. 8. — С. 454–460.
- Павлова О. Г. Освітня діяльність Є. К. Редіна у Харкові (1883–1908) // Четверті Сумцовські читання: матеріали наук. конф. — Х., 1999. — С. 9–12.
- Пікалов В. Г., Пікалова Т. І. Розвиток історичного краєзнавства у Харківському університеті (1950–1960 рр.) // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. — К., 1999. — Вип. 6. — С. 73–77.
- Пикалов В. Г., Эпштейн А. И. Болгаристы Харьковского государственного университета в послевоенные годы: штрихи к коллективному портрету // Україна і Болгарія: віхи історичної дружби. Матеріали міжнар. конф., присвяч. 120-річчю визволення Болгарії від османського іга. — Одеса, 1999. — С. 122–126.
- Посохов С. І. Попечителі Харківського учбового округу // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. — К., 1999. — Вип. 7. — С. 180–185.
- Посохов С. І. Церква та Харківський університет: Проблеми історії та істориографії // 200 років Харківської єпархії Української Православної Церкви: Матеріали наук.-практ. конф., 27 трав. 1999 р. — Х., 1999. — С. 78–81.
- Посохов С. І. [Привітання] // Другі читання пам'яті Костянтина Івановича Рубинського. — Х., 1999. — С. 4–5.
- Посохов С. І. Д. І. Багалій про педагогічні традиції Слобожанщини // [Другі] Багаліївські читання в НУА. — Х., 1999. — С. 26–28.
- Посохов С. І. З історії видавничої діяльності Харківського університету // Издания типографии Харьковского университета в фондах ЦНБ: Библиогр. указ. В 2 ч.: Ч. 1. 1805–1860 гг. / Сост.: М. Г. Швалб, Л. П. Калинина, Л. П. Мельник. — Х., 1999. — С. 3–6.
- Посохов С. І., Ярмиш О. Н. Губернаторська і генерал-губернаторська влада в Російській імперії // Історія України. — 1999. — № 19 (трав.).
- Посохов С. І., Ярмиш О. Н. Генерал-губернатор // Юрид. енциклопедія. — К., 1998. — Т. 1. — С. 563.
- Посохов С. І., Ярмиш О. Н. Генерал-губернаторство // Юрид. енциклопедія. — К., 1998. — Т. 1. — С. 563–564.
- Посохов С. І., Ярмиш О. Н. Губернатор // Юрид. енциклопедія. — К., 1998. — Т. 1. — С. 655–656.
- Посохов С. І., Ярмиш О. Н. Губернія // Юрид. енциклопедія. — К., 1998. — Т. 1. — С. 656.
- Посохов С. І., Ярмиш О. Н. Губернське правління // Юрид. енциклопедія. — К., 1998. — Т. 1. — С. 656–657.
- Сергій Михайлович Куделко: (До 25-річчя наук.-пед. діяльності): Біобібліогр. покажч. / Уклад.: В. Д. Прокопова; Наук. ред. д-р іст. наук, проф. В. К. Міхеев. — Х.: Бізнес-Інформ, 1999. — 32 с.: (Біобібліографії лауреатів премії ім. К. І. Рубинського).

- Скирда В. В. В. Н. Каразін і археологія // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: 36. наук. праць мол. вчених. — Х., 1998. — Вип. 3. — С. 156–159.
- Шрамко Б. А. Глиняные скульптуры Лесостепной Скифии // Рос. археология. — 1999. — № 3. — С. 35–48.
- Шрамко Б. А. Введение от редактора // Гаврилюк Н. А. История экономики степной Скифии. — К., 1999. — С. 3.
- Шрамко Б. А. Люботинское городище. — Х., 1998.
- Шрамко Б. А. Некоторые вопросы изучения металлообработки в Скифии // Проблемы истории и археологии Украины. Тез. науч. конф. — Х., 1999. — С. 34.
- Kaplin A., Majewska L. Charkiv und die Deutschen (Ein historischer Streifzug vom 18. Jh. bis zur Gegenwart) // По слідах німецької мови та культури в Україні. Матеріали VII міжнар. наук. конф. Германістів. — Чернівці, 1999. — С. 58–60.

Кафедра нової та новітньої історії

- Васильева Р. И., Чувпило А. А. Политический курс Индийского национального конгресса во время массовых кампаний гражданского неповиновения 1930–1934 гг. // Эпохи. — 1999. — № 4 — С. 33–50.
- Гринченко Г. Г. Организационная структура союзнического оккупационного режима в Германии // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: 36. наук. праць мол. вчених. — Х., 1998. — Вип. 3. — С. 46–48.
- Ёлкин А. И. Русские студенты в Польше (20–30-е гг. XX ст.) // Вестн. Междунар. славян. ун-та. — Х., 1999. — № 2. — С. 9–17.
- Ёлкин А. И. Русские солдаты и офицеры, интернированные в лагерях в Польше (1920–1924 гг.) // Вісн. Харк. ун-ту. — 1999. — № 441: Історія. — Вип. 31. — С. 78–88.
- Ленько А. В. Трансцендентное в формировании политической культуры государственного деятеля: анализ взглядов и деятельности Джавахарлала Неру // Філософія, культура, життя. — Дніпропетровськ, 1999. — № 6. — С. 235–245.
- Ленько О. В. До питання про вплив марксизму на методологію історичних досліджень Джавахарлала Неру // Вісн. Харк. ун-ту. — 1999. — № 441: Історія. — Вип. 31. — С. 96–106.
- Ленько О. В. Концепція моделі «індійського соціалізму» Джавахарлала Неру // III Сходознавчі читання А. Кримського: Тези міжнар. наук. конф., присвяч. 80-річчю від дня народження акад. Омеляна Пріцака. — К., 1999. — С. 37–38.
- Ленько О. В. Функціональні проблеми суспільної ідеології та Конституція України // Конституційні засади державотворення в Україні: науковий збірник. — Х., 1999. — С. 90–94.

- Пахомов В. Ф. Внешняя политика правительства Народного фронта Чили (1938–1941 гг.) // Вісн. Харк. ун-ту. — 1999. — № 441: Історія. — Вип. 31. — С. 88–96.
- Пугач Є. П., Калініченко В. В., Олянич В. В. Століття пошуку: Нариси з історії цукрового комбінату ім. Леніна. — Х.: Глобус, 1999. — 144 с.
- Тумаков А. И., Чижов А. П. Российская народническая эмиграция в Болгарии (1878–1895 гг.) // Болгарский ежегодник. — К., 1999. — Т. 3. — С. 51–65.
- Чувило Л. А. Становление востоковедения в Харьковском университете // Вісн. Харк. ун-ту. — 1999. — № 441: Історія. — Вип. 31. — С. 279–289.
- Чувило Л. О. З історії сходознавства в Харківському університеті: А. А. Дегуров // III Сходознавчі читання А. Кримського: Тези міжнар. наук. конф., присвяч. 80-річчю від дня народження акад. Омеляна Пріцака. — К., 1999. — С. 9.
- Чувило О. О. Морально-етичні погляди М. И. Ганді // Вісн. Харк. ун-ту. — 1999. — № 441: Історія. — Вип. 31. — С. 107–118.
- Чувило О. О. Утворення та діяльність Конгресу соціалістичної партії Індії (1934–1948) // III Сходознавчі читання А. Кримського: Тези міжнар. наук. конф., присвяч. 80-річчю від дня народження акад. Омеляна Пріцака. — К., 1999. — С. 41–42.
- Чувило О. О. Нариси з історії ідейно-політичної боротьби в Індійському національному конгресі (20-ті роки XX ст.). — Х.: ХДУ, 1999. — 199 с.

Кафедра історії Росії

- Бакуменко Е. А. Обзор историографических исследований истории земств России // Вісн. Харк. ун-ту. — 1999. — № 441: Історія. — Вип. 31. — С. 248–259.
- Бакуменко Е. А. Основные источники по истории земских учреждений России второй половины XIX–нач. XX вв. // Вісн. Харк. ун-ту. — 1998. — № 413: Історія. — Вип. 30. — С. 77–87.
- Бакуменко Е. А. Основные черты историографии земств постсоветского периода (1991–1998 гг.) // Актуальні проблеми вітчизняної та все-світньої історії: Зб. наук. праць мол. вчених. — Х., 1998. — Вип. 3. — С. 9–12.
- Бакуменко Е. А. Харьковское губернское земство (1865–1875 гг.): Десятилетний период деятельности // Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих вчених м. Харкова. — Х., 1998. — С. 74–77.
- Бакуменко О. О. Історія земств в регіональних дослідженнях порадянського періоду // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. — К., 1999. — Вип. 8. — С. 417–421.

- Волосник Ю. П.* Підприємницька діяльність нової буржуазії України (20-ті – поч. 30-х рр.) // Вісн. Харк. ун-ту. — 1999. №442: Історія України. — Вип. 2. — С. 136–145.
- Волосник Ю. П.* Політика обмеження прав нової буржуазії в Україні в роки НЕПу // Вісн. Харк. ун-ту. — 1998. — № 413: Історія. — Вип. 30. — С. 153–161.
- Волосник Ю. П.* Валютный рынок Украины и его регулирование (1921–1930 гг.) // Вісн. Харк. ун-ту. — Екон. сер. — 1999. — Вип. 423. — С. 16–44.
- Волосник Ю. П.* Робітники і підприємці України в роки непу // Вісн. Харк. ун-ту. — 1998. — № 401: Історія України. — Вип. 2. — С. 229–238.
- Волосник Ю. П.* Соціальні витоки нової буржуазії України в роки НЕПу // Вісн. Харк. ун-ту. — 1999. — № 441: Історія. — Вип. 31. — С. 193–202.
- Волосник Ю. П., Глущенко В. В.* Кредитная политика государства в отношении частного предпринимательства в годы нэпа // Вісн. Харк. ун-ту. — 1999. — Вип. 423: Економ. сер. — С. 221–228.
- Духопельников В. М., Беликов Ю. А.* Харківська міська дума: формування і склад (70–поч. 90-х рр. XIX ст.) // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. — К., 1999. Вип. 8. — С. 411–417.
- Колоней Д. В.* Из истории музыкального образования в Украине в конце XIX – начале XX века: (Харьковское музыкальное училище) // Вісн. Харк. ун-ту. — 1998. — № 413: Історія. — Вип. 30. — С. 113–120.
- Корнилова В. Г., Степаненко Т. Л., Федоренко Л. В.* Українське краєзнавство в меморіальних дошках Харкова // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. — К., 1999. — Вип. 8. — С. 145–149.
- Логовський І.* Робота місцевих органів влади Харківської губернії по боротьбі з пожежами (друга половина XIX ст.) // Вісн. Харк. ун-ту. — 1999. — № 441: Історія. — Вип. 31. — С. 120–128.
- Любичев М. В.* Памятники черняховской культуры на р. Мжа // Проблемы истории и археологии Украины. — Х., 1999. — С. 54–58.
- Сичова В. В.* Аналіз тактичних відмінностей соціал-демократів на виборах та в роботі IV Державної думи (1912–1914 рр.) // Вісник Харківського державного університету. — 1998. — № 413. — Історія. — Вип. 30. — С. 127–137.
- Степаненко Т. Л., Федоренко Л. В.* Підготовка вчительських кадрів для земських шкіл (за матеріалами Харківської губернії) // Вісн. Харк. ун-ту. — 1999. — № 441: Історія. — Вип. 31. — С. 129–139.

Кафедра історії України

- Бердута М. З.* Міграційні процеси в Лівобережній Україні у другій пол. XIX ст. // Зб. наук. праць Харк. ін-ту соц. прогресу. — 1999. — Вип. 4. — С. 15–17.

- Бердута М. З.* Виховна роль народних традицій у творах Д. І. Багалія // [Другі] Багаліївські читання в ХГІ НУА. Тези доп. — Х., 1999. — С. 31–32.
- Бердута М. З.* Свята, обряди та звичаї слобожан (XIX–поч. XX ст.) // П'яті Сумцовські читання: Зб.: матеріалів наук. конф. «Музей: історія і проблеми сьогодення», 14 трав. 1999 р. — Х., 1999. — С. 8–9.
- Бердута М. З., Солошенко О. М.* До питання про національний склад населення Харкова в кінці XIX–на початку XX століть // Вісн. Харк. ун-ту. — 1999. — № 441: Історія. — Вип. 31. — С. 139–145.
- Бутенко В. І.* З історії національно-визвольного руху в західно-українських землях // Вісн. Харк. ун-ту. — 1999. — № 343: Історія України. — С. 140–147.
- Калініченко В. В.* Голод 1946–1947 рр. в Україні: причини та наслідки // Вісн. Харк. ун-ту. — 1999. — № 441: Історія. — Вип. 31. — С. 236–246.
- Калініченко В. В.* Українське повоєнне село (1946–1953) у вітчизняній історіографії // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Зб. наук. праць мол. вчених. — Х., 1998. — Вип. 3. — С. 85–88.
- Калініченко В. В.* Короткий нарис життєвого та творчого шляху І. К. Рибалки // І. К. Рибалка — професор Харківського університету: Біобібліогр. покажч. — Х., 1999. — С. 3–7.
- Калініченко В. В., Олянич В. В., Пугач Є. П.* Століття пошуку: Нариси з історії цукрового комбінату ім. Леніна. — Х.: Глобус, 1999. — 144 с.
- Лехан Л. Б.* Селянство Лівобережної України напередодні суцільної колективізації (1927–1928 рр.) // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Зб. наук. праць мол. вчених. — Х., 1998. — Вип. 3. — С. 114–120.
- Лисенко М. С.* Структура технікумів України та зміни в їх мережах в 1922–1930 рр. // Вісн. Харк. ун-ту. — 1999. — № 441: Історія. — Вип. 31. — С. 214–226.
- Майстренко В. С.* Конфліктні ситуації в ході проведення столипінської аграрної реформи в Харківській губернії (1906–1915 рр.) // Вісн. Харк. ун-ту. — 1999. — № 441: Історія. — Вип. 31. — С. 156–165.
- Михайличенко Д. Ю.* Законодавче оформлення політики воєнного комунізму, 1919 р. // Вісн. Харк. ун-ту. — 1999. — № 441: Історія. — Вип. 31. — С. 165–174.
- Наумов С. О.* Братство тарасівців // Укр. іст. журн. — 1999. — № 5. — С. 38–44.
- Наумов С. О.* Братство тарасівців // Укр. іст. журн. — 1999. — № 6. — С. 55–63.
- Наумов С. О. А. П.* Ковалівський в українському молодіжному русі (1914–1917 рр.) // Східний світ. — 1998. — № 6/7. — С. 59–63.

- Наумов С. О. Лівобережні громади Всеукраїнської загальної організації // IV академія пам'яті проф. В. Антоновича. Доп. та повідомл. — К., 1999. — С. 195–205.
- Наумов С. О. До питання про «Вільні громади» РУП // Тези IV Міжнар. конгресу українців. — Одеса, 1999. — С. 116–117.
- Наумов С. О. Нелегальні українські видання початку ХХ ст. на Лівобережжі: (За жандармським док. 1903 р.) // Вісн. Харк. ун-ту. — 1999. — № 441: Історія. — Вип. 31. — С. 145–156.
- Наумов С. О. Політична діяльність М. Ю. Шаповала на Харківщині (1901–1907 рр.) // Проблеми історії та археології України: Тез. докл. науч. конф., 21–23 окт. 1999 г. — Х., 1999. — С. 81–82.
- Рибалка І. К. Така наша доля. Сторінки життя мого покоління: [Спогади]. — Х.: Основа, 1999. — 200 с.
- Розвиток освіти, науки, духовного життя в Слобідській Україні (XVIII–XX ст.) / О. Л. Сидоренко, В. І. Торкатюк, М. З. Бердута, В. Ф. Константинов, Л. Ю. Посохова, В. М. Смирнов // Історія Слобідської України. — Х., 1998. — С. 245–298.
- Рябокобила О. О. Музей Слобідської України як важливий краєзнавчий осередок на Харківщині (1920–1930 роки) // Вісн. Харк. ун-ту. — 1999. — № 441: Історія. — Вип. 31. — С. 269–277.
- Скоробогатов А. В. Антибільшовицький табір в окупованому Харкові (1941–1943 рр.) // Вісн. Харк. ун-ту. — 1999. — № 441: Історія. — Вип. 31. — С. 226–236.
- Скоробогатов А. В. Населення Харківщини напередодні 2-ї світової війни // Вісн. Харк. ун-ту. — 1999. — № 442: Історія України. — Вип. 3. — С. 158–164.
- Скоробогатов А. В. Західноукраїнські націоналісти у Харкові (1941–1943 рр.) // Укр. іст. жур. — 1999. — № 5. — С. 52–61.
- Скоробогатов А. В. Взаємини УАПУ з АПУ у піднімецькому Харкові (1941–1943 рр.) // Тези наук. конф. «Науково-теоретичні здобутки Слобідської України: Філософія, релігія, культура». — Х., 1999. — С. 121–124.
- Фатеева О. М. З розвитку благодійності у Харкові: Харківське благодійне товариство // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Зб. наук. праць мол. вчених. — Х., 1998. — Вип. 3. — С. 178–180.

Укладач С. Б. Сорочан

ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

Хроніка подій 1999 року

Січень	Стипендію облдержадміністрації ім. В. Н. Каразіна призначено проф. В. К. Міхееву
Березень	Відбулася науково-методична конференція вчителів історії та керівників методичних об'єднань вчителів історії Харкова і Харківської області Проф. І. К. Рибалка обраний віце-президентом Української академії історичних наук; професори В. В. Калініченко, В. К. Міхеев, С. Б. Сорочан увійшли до складу Академії, проф. С. М. Куделко, доц. С. І. Посохов обрані членами-кореспондентами
Квітень	Відбулася міська наукова конференція молодих вчених, присвячена 55-й річниці визволення України від німецько-фашистських загарбників Лауреатом премії ім. К. І. Рубинського став доц. С. І. Посохов
24 травня	Доктору історичних наук В. В. Калініченку присвоєно вчене звання професора по кафедрі історії України
22 червня	Громадськість міста відзначила 80-річчя з дня народження та 60-річчя наукової діяльності І. К. Рибалки
Червень	Прошли IV Астахівські читання «Категоріальний апарат сучасної історичної науки»
2 липня	Доктора історичних наук, проф. В. В. Калініченка рішенням Президії ВАКУкраїни призначено головою спеціалізованої Ради по захисту докторських дисертацій з історії України та всесвітньої історії в Харківському національному університеті
Липень – серпень	Відбулися експедиції в с. Коробови Хутори Зміївського р-ну, Старий Мерчик Валківського р-ну, с. Лозова Богодухівського р-ну, с. Верхній Салтів Вовчанського району Харківської області (керівники — проф. В. К. Міхеев, доц. Ю. В. Буйнов, доц. М. В. Любічев, директор музею археології та етнографії Слобідської України В. В. Скирда та співробітник музею Н. В. Чернігова) Відбулася Херсонеська (республіка Крим) археологічна експедиція ХНУ (керівник доц. С. В. Д'ячков). Експедиція працювала двома загонами. Проведено дослідницькі та реставраційні роботи на території «Казарми». Загін експедиції почав розкопки «консульської церкви» на території генуезької фортеці Чембало (м. Балаклава)
Вересень – листопад	На базі Музею археології та етнографії Слобідської України ХНУ проводилась виставка археологічних знахідок, знайдених археологами університету за останні роки (підготовлена директором музею В. В. Скирдою та зберігачем А. К. Дегтярем)

Жовтень	Зав. кафедрою історії України, доктора історичних наук, проф. В. В. Калініченка нагороджено знаком «Відмінник освіти України»; звання «Заслужений викладач ХНУ» присвоєно доц. В. Г. Пікалову за сумлінну багаторічну працю та з нагоди 60-річчя від дня народження Орденем Нестора-літописця УПЦ нагороджено доц. С. І. Посохова і проф. С. М. Куделко з нагоди 200-річчя Харківської єпархії Звання «Відмінник освіти України» отримали співробітники кафедри історіографії, джерелознавства та археології З. С. Калашник та В. Г. Пікалов
21-23 жовтня	Відбулася III наукова конференція Харківського історико-археологічного товариства «Проблеми історії та археології України», в якій взяли участь понад 80 фахівців з академічних установ, вищих учбових закладів, музеїв і історико-археологічних заповідників 20 міст України та Росії
Листопад	Громадськість університету та міста урочисто відзначила 35-річчя з дня заснування кафедри історіографії, джерелознавства та археології. З цієї нагоди колектив кафедри нагороджено Почесною грамотою Харківської облдержадміністрації Переможцем I обласного конкурсу Вища школа Харківщини «Кращі імена» в номінації «Науковець» визнано доктора історичних наук, проф. Б. А. Шрамко
Грудень	Відбулася XVII студентська наукова конференція з історичного краєзнавства «Харків на межі тисячоліть»
17 грудня	Проведено читання, присвячені пам'яті доктора історичних наук, проф. Степана Мефодієвича Королівського (1904-1977)
18 грудня	Проведено наукову конференцію учнів Харківської області «Озброєння та збройні сили Слобідського краю»

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

ВВ	—	Византийский временник
ВЕ	—	Вестник Европы
ВИ	—	Вопросы истории
Губпродком	—	Губернский продовольчий комітет
ДАХО	—	Державний архів Харківської області
ЖМНП	—	Журнал министерства народного просвещения
ИФЖ	—	Историко-филологический журнал АН Армянской ССР
ОР ЦНБ ХНУ	—	Отдел рукописей Центральной научной библиотеки Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина
РГИА	—	Российский государственный исторический архив
РНК	—	Рада народних комісарів
УІЖ	—	Український історичний журнал
ЦДАВО	—	Центральний державний архів вищих органів державної влади і державного управління України
ЦДІА	—	Центральний державний історичний архів України
AJAH	—	American Journal of Ancient History
AW	—	Ancient World
CAH	—	Cambridge Ancient History
CQ	—	Classical Quarterly
GRBS	—	Greek, Roman and Byzantine Studies
PG	—	Patrologiae cursus completus. Series graeca, accurate J. P. Migne. Patrologiae graeca. — Parisiis; 1857–1906. — T. 1. — 161
TR	—	D. MARTIN LUTHERS WERKE: kritische Gesamtausgabe; TISCHREDEN, 6 Bde. Weimar 1912–1921
WA Br	—	D. MARTIN LUTHERS WERKE: kritische Gesamtausgabe; BRIEFWECHSEL, Weimar 1930 ff.

НАШІ АВТОРИ

- Буйнов
Юрій Володимирович** кандидат історичних наук, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та археології ХНУ ім. В. Н. Каразіна
- Ващенко
Ігор Вячеславович** викладач Військового інституту ВВ МВС України
- Волосник
Юрій Петрович** кандидат історичних наук, докторант кафедри історії Росії ХНУ ім. В. Н. Каразіна
- Голубкін
Юрій Олексійович** кандидат історичних наук, доцент кафедри історії стародавнього світу та середніх віків ХНУ ім. В. Н. Каразіна
- Грінченко
Гелінада Генадіївна** аспірантка кафедри нової та новітньої історії ХНУ ім. В. Н. Каразіна
- Йолкін
Анатолій Іванович** кандидат історичних наук, доцент кафедри нової та новітньої історії ХНУ ім. В. Н. Каразіна
- Іващенко
Віктор Юрійович** аспірант кафедри історіографії, джерелознавства та археології ХНУ ім. В. Н. Каразіна.
- Калініченко
Вячеслав Володимирович** аспірант кафедри українознавства ХНУ ім. В. Н. Каразіна
- Каніщев
Григорій Юрійович** аспірант кафедри історіографії, джерелознавства та археології ХНУ ім. В. Н. Каразіна; асистент кафедри політології та історії Харківського державного аерокосмічного університету «Харківський авіаційний інститут»
- Каплін
Олександр Дмитрович** кандидат історичних наук, докторант кафедри історіографії, джерелознавства та археології ХНУ ім. В. Н. Каразіна

Лапіна Милиця Сергіївна	<i>доцент кафедри романо-германської філології та перекладу Харківської гуманітарної академії «Народна українська академія»</i>
Ленько Олександр Валерійович	<i>пошукач кафедри нової та новітньої історії ХНУ ім. В. Н. Каразіна</i>
Лехан Лариса Борисівна	<i>аспірантка кафедри історії України ХНУ ім. В. Н. Каразіна</i>
Лисенко Майя Сергіївна	<i>аспірантка кафедри історії України ХНУ ім. В. Н. Каразіна</i>
Литовченко Сергій Дмитрович	<i>пошукач кафедри історії стародавнього світу та середніх віків ХНУ ім. В. Н. Каразіна</i>
Малютина Оксана Константинівна	<i>аспірантка кафедри історії Росії ХНУ ім. В. Н. Каразіна</i>
Меляков Антон Володимирович	<i>аспірант кафедри історіографії, джерелознавства та археології ХНУ ім. В. Н. Каразіна</i>
Мещеряков Евгеній Валерійович	<i>ад'юнкт Університету внутрішніх справ</i>
Михайличенко Дмитро Юрійович	<i>аспірант кафедри історії України ХНУ ім. В. Н. Каразіна</i>
Наумов Сергій Олександрович	<i>кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України ХНУ ім. В. Н. Каразіна</i>
Нефьодов Константин Юрійович	<i>аспірант кафедри історії стародавнього світу та середніх віків ХНУ ім. В. Н. Каразіна</i>
Петровський Володимир Володимирович	<i>кандидат історичних наук</i>
Посохов Сергій Іванович	<i>кандидат історичних наук, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та археології ХНУ ім. В. Н. Каразіна</i>

Сергеев
Іван Павлович

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії стародавнього світа та середніх віків ХНУ ім. В. Н. Каразіна

Скоробогатов
Анатолій Васильович

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України ХНУ ім. В. Н. Каразіна

Сорочан
Сергій Борисович

доктор історичних наук, професор кафедри історії стародавнього світа та середніх віків ХНУ ім. В. Н. Каразіна

Фролов
Сергій Володимирович

пошукач кафедри історіографії, джерелознавства та археології ХНУ ім. В. Н. Каразіна, викладач Української інженерно-педагогічної академії

Чувпило
Лідія Олександрівна

аспірантка кафедри нової та новітньої історії ХНУ ім. В. Н. Каразіна

Чувпило
Олександр
Олександрович

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри нової та новітньої історії ХНУ ім. В. Н. Каразіна

Шейко
Василь Михайлович

кандидат історичних наук, професор, ректор Харківської державної академії культури

ЗМІСТ

АРХЕОЛОГІЯ, СТАРОДАВНЯ ТА СЕРЕДНЬОВІЧНА ІСТОРІЯ

Буйнов Ю. В. Пам'ятки мар'янівської культури в Лівобережній Лісостеповій Україні	4
Нефедов К. Ю. Культ правителя в афинской пропаганде времен Ламийской войны (323–322 гг. до н. э.)	12
Литовченко С. Д. Армения в восточной политике Марка Антония	21
Сергеев И. П. О «классификации» правителей Римской империи периода кризиса III века	32
Сорочан С. Б. Ранневизантийский сектор услуг: менялы (IV–IX вв.)	39
Голубкин Ю. А. После бури. (Что предопределило позицию Лютера в 1526 – 1529 гг.?)	48

НОВА ТА НОВІТНЯ ІСТОРІЯ

Ёлкин А. И. Концепции восстановления российской государственности в среде российской эмиграции в Польше (20–30 гг. XX в.)	57
Чувпило О. О. Конституційні питання в діяльності Індійського національного конгресу (20–30-ті роки XX ст.)	66
Ленько А. В. Отражение идеи «синтеза» в политике Джавахарлала Неру	75
Гринченко Г. Г. Земельные военные правительства в системе оккупационной администрации США в Германии (1945–1946)	83
Шейко В. М. Основні етапи та тенденції розвитку цивілізації	94

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Лисенко М. С. З історії розвитку середньої спеціальної освіти в Україні в кінці XIX–на початку XX століття	105
Наумов С. О. Харківська «вільна громада» РУП (1900–1904 рр.): до 100-річчя партії	114
Михайличенко Д. Ю. Продовольча політика радянської влади в Україні і її здійснення у січні–серпні 1919 р.	122
Каніщев Г. Ю. Вдосконалення державного апарату: досвід Харківщини 1920-х років	131
Мещеряков Е. В. Организация милиции Украинской ССР в 1920–начале 1921 гг.	138
Волосник Ю. П. Діяльність неуправління на валютному ринку та державне регулювання валютних відносин в Україні в роки непу	142
Лехан Л. Б. Розселяння на Лівобережній Україні та його наслідки (1929–1933 рр.)	151

Скоробогатов А. В. До питання про створення мережі харківського підпілля напередодні німецько-фашистської окупації	161
Калініченко В. В. Голод 1946–1947 рр. на Харківщині	169
Михненко А. М. Донбас у 1941–1942 рр.: випробування війною	175

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

Чувпило Л. А. История Востока в работах М. М. Лунина	187
Малютина О. К. К. Д. Кавелин о перспективах дворянского сословия после крестьянской реформы 1861 г.	195
Каплин А. Д. К. Н. Леонтьев и ранние славянофилы	202
Ващенко І. В. Історіографія 50–середини 70-х років про культурне будівництво в Україні у 1920–на початку 30-х рр.	211
Посохов С. И. Организация научной работы студентов в университетах Российской империи: проблемы историографии	219
Фролов С. В. Развитие исторической науки в Харьковском государственном университете в первое послевоенное десятилетие (1945–1955 гг.)	226
Меляков А. В. Матеріали фільтраційних справ як історичне джерело: спроба класифікації	232
Петровський В. В. Проблема Криму в українсько-російських відносинах у дослідженнях зарубіжних авторів	239

ДО 200-РІЧЧЯ ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Лапина М. С. «Коллекция Аделунга» и В. Н. Каразин (К вопросу об отставке В. Н. Каразина от университетских дел)	249
Іващенко В. Ю. Мемуари з історії Харківського університету XIX–поч. XX ст.	259

БІБЛІОГРАФІЯ ПУБЛІКАЦІЙ ВИКЛАДАЧІВ ТА АСПІРАНТІВ ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ ХНУ В 1999 РОЦІ

Кафедра історії стародавнього світу та середніх віків	269
Кафедра історіографії, джерелознавства та археології	271
Кафедра нової та новітньої історії	275
Кафедра історії Росії	276
Кафедра історії України	277
Хроніка подій 1999 року	280
Список скорочень	282
Наші автори	283

Збірник наукових праць

**ВІСНИК
Харківського національного університету**

№ 485

**ІСТОРІЯ
ВИПУСК 32**

Відповідальний за випуск *Є. Г. Орлова*
Художній редактор *С. Е. Кулинич*
Комп'ютерна верстка *І. В. Чернуха*
Коректор *Н. С. Дорохіна*

Підписано до друку 01.08.2000. Формат 60х90/16. Папір газетний.
Друк офсетний. Гарнітура шкільна. Умов. друк. арк. 18. Тираж 300 прим.

ХНУ, 61077 м. Харків, площ. Свободи, 4

Видавництво НМЦ «СД»

Україна, 61050, м. Харків, вул. Руставелі, 4/20.